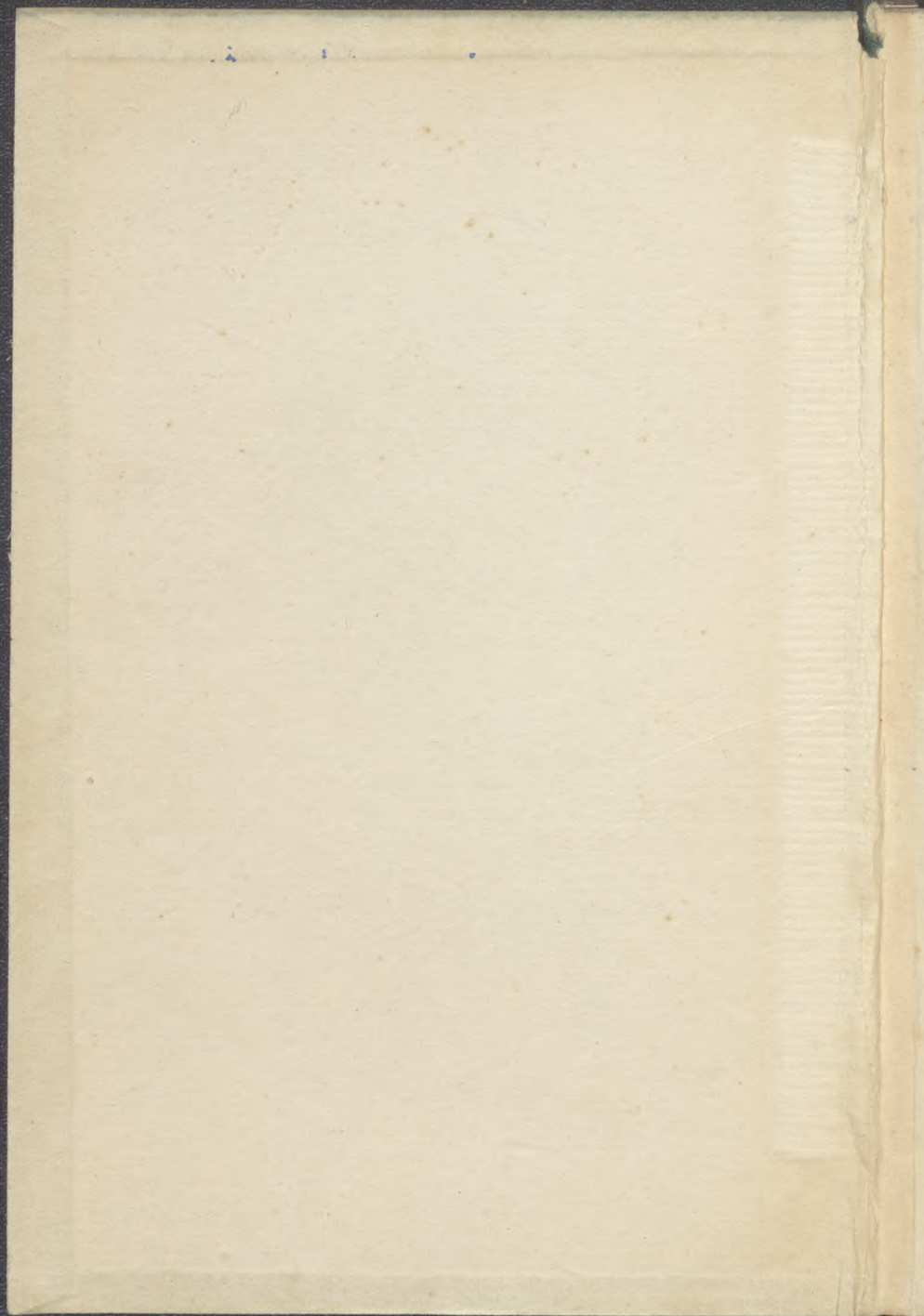

OSZK

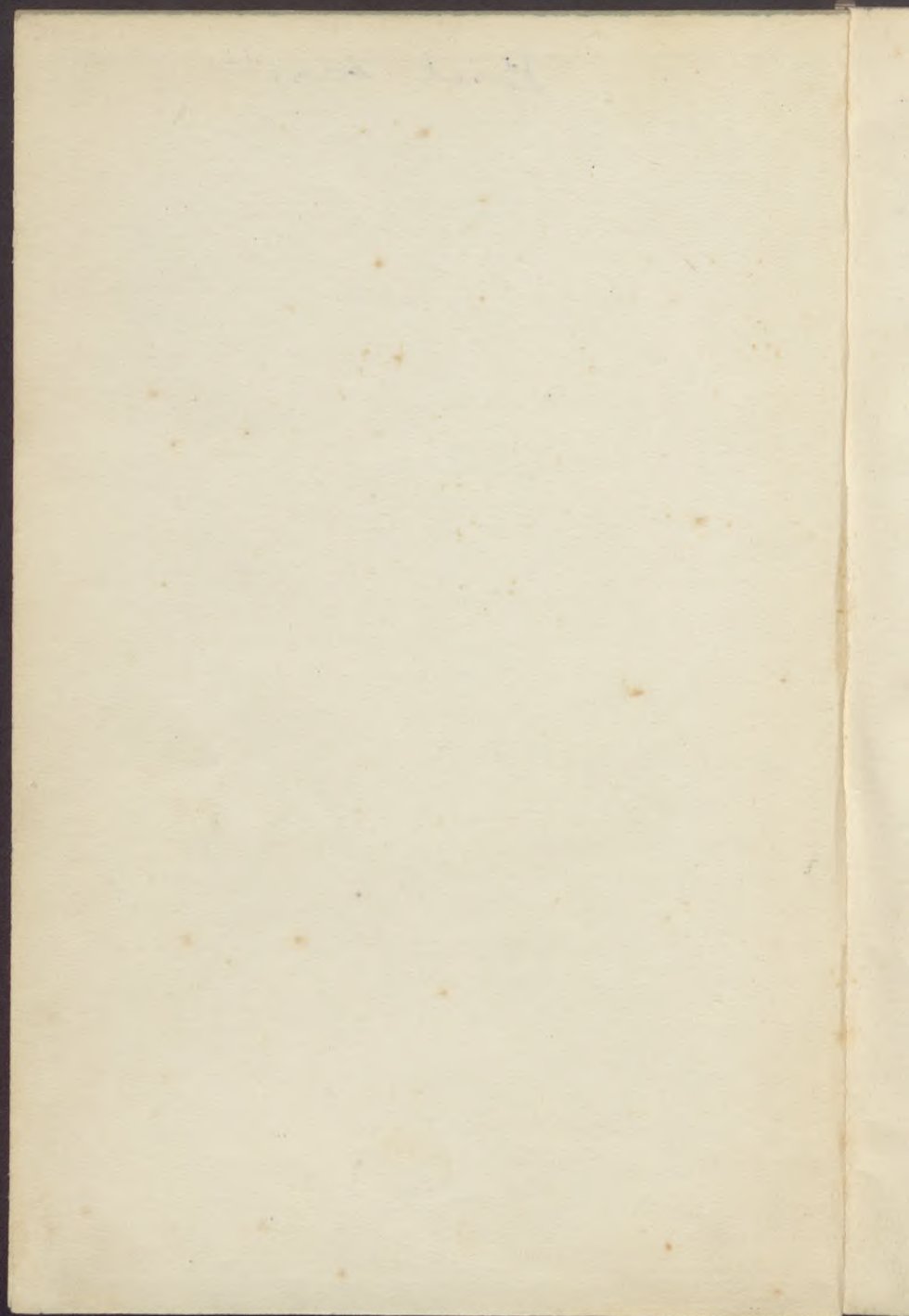
M

281.844

Biel Lissle

HERCZEG GÉZA

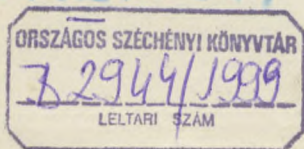
SARAJEVOTÓL
LODZIG

1915

DICK MANÓ KIADÁSA BUDAPEST

ERZSÉBET-KÖRÜT 12.

M 281.844

Az ut Sarajevótól Lodzig nyolc hónapig tartott. Junius huszonkilencedikén, egy nappal azután Sarajevóban voltam és ma február huszonhatodika, sőt oroszul tizenharmadika van itt Lodzban, amikor ezeket a sorokat írom egy német hadsereg-parancsnoksággá átalakult orosz hotelben, amelyiknek cirillbetűs a felírása, de Szászországból való népfölkelő posztol előtte. Az ut Sarajevótól Lodzig nem Bosznián, Magyarországon, Ausztrián és Németországon át vezet Orosz-Lengyelországba, e geográfiai pontok most mellékesek, világtörténelmi eseményeken visz keresztül ez az ut.

Sarajevótól Lodzig, ennek az utazásnak nem expresszvonat a közlekedési eszköze és nem gyorsvonat, személyvonat, vagy vicinális. Daloló és felvirágozott katona-vonat, amelyik tovább vesztegel egy állomáson, mint amennyi idő azelőtt Budapesttől Varsóig kellett; katonai automobil, Albatros-tipusu repülőgép, Bezdánból besorozott parasztszekér, autobus és antik fiákker. És az állomások is, mint aminők a járművek, egészen különlegesek: főhadiszállás és sajtóhadiszállás, északi és déli harctér, Przemysl és Pétervárad, Orosz-Lengyelország és a Mácsva, hadseregparancsnokság és lövészárók, Artillerie-Stellung és fogolytábor.

Sarajevótól Lodzig óriási az ut. Bosznia fővárosától Orosz-Lengyelország e gazdag városáig nem a

területi távolság, ami olyan rendkívülien nagy, hogy nyolc hónap kell hozzá. A sarajevói browningtól a nagyszerű német hódításig, itt benne van e két stáció között a mi egész eddigi világháborunk. A történetíró, a statisztikus, a katonai szakértő beszámolhat a Sarajevótól Lodzig terjedő ut történelmi jelentőségeiről, világfelforgató hatásairól és stratégiai eredményeiről. Az újságíró, aki június huszonnyolcadikán, egy órával azután, hogy Princip lelőtte Ferenc Ferdinándot, Hohenberg Zsófiát és a világbékét, elindult Sarajevoba és nyolc hónap után Lodzba érkezett, e hosszú ut alatt egyszerűen és igénytelenül feljegyezte az impresszióit.

Fontosak-e ezek most, amikor a nagy háború mindennap újra előlről kezdődik, amikor császárok, hadvezérek, bölcsek se látják a végét, nem tudom. Bizonyos csak egy: eljutottam Sarajevótól Lodzig és e könyvben az olvasó, ha érdekli, megteheti ugyanezt az utat.

Lodz, 1915 február 26.

Herczeg Géza.

SARAJEVOTÓL LODZIG

Sarajevo
junius
huszon-
kilencedikén

A tikkadt és szomoru nyári estén — junius huszonkilencedikén, este hétkor — ahogy megérkezem Sarajevóba, egy gyászpompás udvari vonatba bewaggoniroznak két nehéz koporsót. A pályaudvar, az utcák, minden zsufolva katonasággal. Ágyuszó a harangzugásban. Valami egészen különös, égető izgatottság a város. Tegnap a rettenetes gyilkosság, ma forradalmi tüntetés a szerbek ellen, tegnap reggel még diszmenete a trónörököspárnak, ma már a temetése. Ennyit nem bír el Sarajevo. Tegnap még lobogódiszben a város és drapériák az erkélyeken, ma már fekete zászlók és plakátok a falakon, a statáriumról. „Auf alle diese Verbrechen ist die Todesstrafe gesetzt...”

Ferenc Ferdinánd offensege se hitte, hogy valamikor közönséges, szomoru szállítmány lesz a büszke dreadnoughton, ő felsége hajóján, a Viribus Unitisen,

amelynek a vizrebocsátásánál, három éve, ezerkilencszáztizenegy június huszonnegyedikén ő képviselte a királyt, szereplésében különös büszkeséggel, gőgös bizalommal és izgatott reménységgel. Ott voltam Triesztben, a Stabilimento Tecnico-ban, két lépésre az udvari sáttortól, amelynek elő részén állott Ferenc Ferdinánd és mellette a hajó keresztanyja, Mária Annunziata főhercegasszony. Az udvari etikettnek nevezett babona akkor még lehetetlenné tette, hogy a trónörökös felesége, Hohenberg hercegnő nyomja meg azt a bizonyos villanyos gombot, amelyik az elektromos áram összeköttetésével egy pezsgős palackot pattant szét a hajó orrán. Zsófia hercegnő hátul állt, udvarias és öntudatos visszavonultságban, előkelő szerénységben, mialatt Ferenc Ferdinánd a hajó-avató beszédét mondta.

A mahagoni kazettán a diszsátor peremén, két kis gomb volt. Egyiken az állt, hogy: Taufe, a másikon: Stapellauf. Mária Annunziata egymásután megnyomta a két gombot és elkeresztelte a hajót Viribus Unitis névre. Hurrá, hoch, éljen, gotterhalte, dobpergések, extázisa minden ujjongó kitörésnek, a hadihajók ágyui bömböltek és Ferenc Ferdinánd a valóban izgalmas pillanatban, amikor az óriási hadihajó méltóságteljesen a vízre siklott, az ajkát harapdálta, előbb rejtette a könyeit, aztán könyezni kezdett, aztán sirt és jobb kezének fehérkeztyűs mutatóujjával törölte le a könnyecskéit.

— Életem legszebb pillanata. Gyönyörű volt! — mondta meghatottan Montecuccolinak.

A szerencsétlen trónörökös nem hitte, hogy valamikor ércpokorsóba csomagolt szomorú szállítmány lesz imádott feleségével együtt a hadihajón, aminek

a vizrebocsátása olyan gyönyörű volt, élete legszebb pillanata volt . . . A szerencsétlen trónörökös katonai hivatásának komolyan vett teljesítése miatt lement Boszniába, egy tüzfészekbe e napokban és elérte szomorú végzete. Ma már mindegy, minden mindegy és lehetetlen beszélni az előzményekről és a katasztrófális mulasztásokról, krónikus bűnökről és friss hibákról.

Az Appel-Quai, a bombák rakodópartja, amelyen a trónörökös automobilja végigrobogott, s amelynek egyik oldalán alacsony kőgát van a Miljacska partján, balról házak, nem szélesebb a legszűkebb pesti mellékutcánál. Keskenyebb, mint a Dob-utca. Ennek a szűk rakpartnak a két oldalán a járdák egész szélességében állt a tömeg. Rendőr minden tíz lépésre, ha volt egy, s ezek se háttal a trónörökösnek álltak, ezek se a tömeget figyelték, hanem feszes haptákban szalutáltak az elrobogó automobiloznak.

A Cumurija-hidnál Cabrinovics bombát dobott a főherceg automobiljába. A bomba okvetlen végez a szerencsétlen trónörökössel s vele pusztul Potiorek is, Harrach gróf is, a soffőr is, az autó is, ha véletlenül nem az autó hátuljára, a puha bőrre esik. A bomba rosszul robbant fel, nem volt ütődése és nem volt elég ereje a robbanáshoz. A trónörökös, ahogy balról a felesége mellett ült, jobbkezevel letaszította a fekete csomagot. A bomba felrobbant. A harmadik autón hetven lyuk támadt s Merizzi gróf megsebesült. A robbanásra egy pillanatig megállította az autóját Ferenc Ferdinánd.

Az Appel-rakpart és Ferenc József-utca sarkán már ott állt Gavro Princip, zsebébe sülyesztett kezekkel és szorongatta a browningot. Princip a bombamerénylet után beszélgetni kezdett a tömegből egy

borbélyinassal, Prokop Markóval, aki a robbanás után szidta a merénylet.

— Föl kellene kötni az ilyen gazembert! — mondta az inas.

— Bizony, — mondta Princip — fel kellene kötni.

A városházán rendkívül izgatott volt a trónörökös. A detektívek, akik körülötte álltak, mondták nekem, hogy az ajkait harapdálta és ideges mozdulatokat tett a kezével, amikor a polgármester mély hajlongásokkal el akart kezdeni beszélni. Annyira nem tudta leplezni a haragját és izgatottságát, hogy szóról-szóra elmondta azokat a történelmi szavakat, amik utolsó őszinte és emberi megnyilatkozásai voltak:

— Én idejövök meglátogatni önöket és önök bombákkal fogadnak engem. Felbőszítő. Also jetzt können sie sprechen! — mondta és mosolygott.

Azt mondják, hogy ez a mosoly borzasztó volt. Mialatt a polgármester beszélt, idegesen nevetett néha, a szája szélét harapdálta, s amikor mély meghajlással átnyújtotta neki Potiorek tábornak a választ, átvette a papírlapot és izgatottan beszélt, rekedten és gyorsan, rosszkedvűen olvasta fel a választ, viselkedésében és hangulatában merő ellentét volt a beszéd tulzott szívélyességével.

Ezalatt mi történt? Egy magyar származású fodrászegéd, Marosi Károly utána ugrott Cabrinovicnak és elfogta. A merénylet a rendőrségre vitték. Merizzi grófot a kórházba. Az autót nem lehetett használni. És ekkor, ahelyett, hogy a trónörökösöt legalább még egy negyedóraig a városházán tartották volna; ahelyett, hogy közben az utcákat megtisztították volna, katonai attakkal, vagy rendőrökkel, mindegy, kérlelni kezdték, hogy változtassa meg a programját.

— Aber nein, — mondta mindenre a trónörökös, — ich will den Grafen Merizzi besuchen. Ich will mich nicht von tausend Soldaten bewachen lassen.

A trónörökös, aki katona, aki lovassági tábornok, aki kemény és férfias, személyileg bátor és daliás ember volt, nem válaszolhatott másképp, amikor Potiorek, Gerde és Harrach gróf kérlelni kezdték. Nem mondhatta, hogy igen, félek, uraim, tisztítsák meg az utvonalat, állják el az utcákat, lovas-attak gázoljon át az Appel-rakparton. Többet valóban nem mondhatott annál, amit mondott.

— Man kommt als Gast hieher, und wird mit Bomben empfangen. Das ist empörend. Und — jetzt sprechen Sie, Herr Bürgermeister!

Ebből érthettek volna az urak, ez több volt mindennél és ők mégis tanácstalanul és zavarosan kérlelték a főherceget, hogy hazamenjen és nem volt eszük maguktól intézkedni, nem volt ötletük, nem volt lélek-jelenlétük és hagyták visszamenni a főherceget ugyanazon a szűk, veszedelmes, halálos Appel-rakparton, ahol már egy bombát dobtak feléje, s amiből nyilván lehetett következtetni, hogy nem szórványos, nem véletlen, nem áll egyedül, hogy folytatása okvetlenül következik.

Szegény Ferenc Ferdinánd és boldogtalan hitvese, Hohenberg Zsófia hercegnő a kész veszedelembé, a biztos halálba mentek bele, amikor beleültek a szürke halál-automobilba. Négy lépésről lőtt rájuk Princip. Az alacsony arany gallér szélén furódott bele a golyó a főherceg nyakába s az ütőeret metszette át.

— A nagy artériát érte a golyó, levegő jutott bele, trombus állt be, a szívműködés megállt! — mondta az egyik sarajevoi orvos, aki a halott trónörököst megvizsgálta.

Prokop Marko, ugyanaz a borbélyinas, aki Princip mellett állt, hallotta a hercegnő felsikoltását:

— Jessus, mein Franz!

A hercegasszony a trónörökös felé fordult és olyan mozdulatot tett, mintha át akarná ölelni a trónörököst. Már jött a második golyó, amelyik Hohenberg hercegnő hasába furódott, onnan a trónörökös hátába ment, s az inait szétszakgatta. Ömlött a vér mindkettőjükből, s a soffőr, egy bécsi fiu, könyes szemekkel mondta el a detektíveknek, hogy literekre való vért tisztított le az automobilról. Az utolsó ut megrázó lehetett. A végtelen izgalomban, a borzasztó és idegeket tépő szituációban mi dulhatott a szerencsétlen Potiorek táborszernagyban, amint sértetlenül és ép-ségben ott ült a két fenséges emberrel szemben. Mint katonának, lehetetlen, hogy más lehetett az első gondolata: fájdalom és szomorúság afölött, hogy ő nem sebesült meg.

Ez is katona-dolog: Potiorek táborszernagy előre-hajolt az automobilban, kis ülésének egészen a szélére ült és balkezevel a hercegnőt, jobbkezevel a trónörököst támasztotta hátra s a megrendült és ájult tömeg között az autó úgy robogott el a két halottal, mintha két sápadt élő ülne benne. Csak a hercegnő fehér toalettje volt borzasztóan véres, de ezt nem látták, csak a trónörökös nyakából szivárgott le a vér az aranygallér fölött, de ezt se vehették észre. Csak a hercegnő arca lett pergamen-fehér és vonásai végképpen eltorzultak, csak a trónörökös szemei csukódtak le, de az automobil robogása mindezt elhomályosította.

Princip

A hitvány gyilkost, a szerb nemzeti hős-kölyköt, Gavro Principet két nappal véres gáztette után volt szerencsétlenségem szemtől-szembe látni. A Filipovics-táborban katonai őrizet alatt volt egy első emeleti cellában. A legelső órákban, amikor még minden lehetséges, egyik detektívvel eljutottam hozzá, az összekasabolt, bekötözött fejű gyilkoshoz. A nagy, fehér kötés alól alig látszott ki sápadt, beesett, barna arca, üres tekintetű fekete szemei félénken pislogtak, megtört és meggyötört volt, mint egy megbotozott kutya. Két nap óta nem evett Princip. Nem is kért, nem is kapott. Aztán vallott és nagyon meghunyászkodott, alázatos lett, bűnbánást mutatott és enni kért. Pörköltet hoztak neki és egy pohár sört hozzá, meg egy nagy darab kenyeret. Habzsolta az ételt, mint a szomjas kutya a vizet a pocsolyából.

Princip — szabad-e őt másképp leírni? — százhetvenhat centiméter magas, sovány, beesett mellű, keskeny vállu, hosszú, barna haju, barna szemű és kreolarcu; orra, szája, fülei, fogai épek; különös ismertető jelei nincsenek. A detektív, aki előttem vallatta, mindent megpróbált, megpróbált mindent, hogy valami lényeges vallomást kihuzzon belőle. Princip eleinte semmit se vallott, később a legnagyobb erőfeszítésekkel sikerült kipréselni belőle az első vallomásokat.

Szerbül beszéltek Princip és a detektív, néha egészen halkán, néha ordítva hangosan, nem értettem semmit belőle. A detektív a fejét rázta folyton és mintha nehéz súlyt emelne, de nem bírná, szuszogott és törölgette a verejtékes homlokát.

— Nem megy, nem megy. Nem bírok vele.

Az első napokban Princip egyáltalában nem akart vallani. Hogy hét gimnáziumot végzett, négyet Sarajevóban, hármat Belgrádban, csak nagy nehezen akarta megmondani. Nedjelko Cabrinovics, a másik merénylő mindjárt az első időben többet beszélt. Kész hazugságot vallott arról, hogy Belgrádban, a Zlatna Morunában ismerkedett meg egy Cigo nevű emberrel, aki a belgrádi államnyomdában dolgozott. Ez a Cigo adta a bombákat és a felszereléseket neki is, Principnek is. Princip csak annyit vallott be még, hogy hónapokkal azelőtt pontosan tudta már, hogy a trónörökös mikor érkezik Sarajevoba. A bombákról, amik hosszú madzagokon lógtak a kabátja alatt, s amikről egészen bizonyos volt, hogy a szerb arzenálból valók, nem adott felvilágosítást. Később, a további vallatások során, már többet beszélt. Megnyílt és beszélt, beszélt, mindent elmondott. Amikor kimondta a szót, hogy Belgrád, amikor elárulta a helyet, hogy Narodna Odbrana, s megemlítette a nevet, hogy Pribicsevics Milán, már Belgrádban voltam, hogy a gyilkos ottani nyomait kövessem.

A júniusi éjszaka óta, amikor a királygyilkos tisztek rövid uton elintézték az Obrenovics-dinasztiát azaz, hogy Sándort és Draga Masinát kihajították a konak ablakán, a rakoncátlan Belgrád állandóan szerepel, nem tud nyugton maradni, szereplésével állandó izgalomban tartja egész Európát. A királygyilkosság után a Karagyorgyevics-dinasztia trónfoglalása, azután az annexiós krízis, a két balkáni háború, mindig és mindenben Belgrád az előtérben és most, hogy Sarajevóban egy tébolyodott gazember agyonlőtte Ferenc Ferdinándot és a feleségét, ismét Belgrád felé fordul minden érdeklődés.

A miniszterelnökségen a következőket mondták nekem július ötödikén:

— Az osztrák-magyar monarchia semmiféle lépést nem tett, s úgy látszik, most már nem is fog tenni. Vasárnap délelőtt történt a merénylet. Ide délután négy óra után jött a hire. Mondhatom, nagyobb gyász volt, mint a monarchiában, mert míg tudtunkkal Bécsben és Budapesten a színházakban előadás volt, s a temetés napján mindenhol játszott a zene, itt még a kávéházakat is bezárattuk. Mindössze a hirlapokból értesültünk arról, hogy a tettesek Belgrádban laktak. A belügyminiszter azonnal utasította Lazarevics Vazilt, a bűnügyi osztály főnökét, hogy a legszigorubb nyomozást folytassa le, mindenkit hallgasson ki, minden nyomot kutasson fel s mindent foglaljon le s eljárását nyomban foglalja jegyzőkönyvbe. Hogy ön a nyomozás megtörténtéről meggyőződhessek, átadunk önnek egy levelet, amelyben utasítjuk Lazarevics urat, hogy a nyomozás eddigi adataival, amennyire lehetséges, megismertesse.

A rendőrség központjában van Lazarevics Vazil hivatala. Ő a bűnügyi osztály vezetője. A miniszterelnökségi levél alapján nagy szivességgel fogad. Nem látszik rendőrnek. Olyan, mint egy szigorú tanár.

— A belügyminiszter utasítására hétfőn kezdtem el a nyomozást, amit ezidőszereint már befejezettnek mondhatok. Nem vagyok abban a helyzetben, hogy önnel a jegyzőkönyveket megismertessem, mert ez a nyomozás érdekében lehetetlen, de elősegítem, hogy ellenőrizze, milyen munkát végeztünk. Gavro Princip a Carigradszka ulica 23. alatt lakott. Nedjelko Cabrino-vics Franceska ulica 2. számú házában. Tessék elmenni

ezekre a helyekre és meg fog győződni, hogy mi minden lehető elköveztünk. Nyomozásaim eredményeként azt közölhetem önnel, hogy szerintem belgrádi vonatkozása a sarajevói merényletnek nincsen . . .

Belgrád külvárosában, a város végén, mint Budapesten a külső kerepesi-ut valamelyik mellékutcája, egészen elhagyott és néptelen vidék a Carigradszka ulica. A 23-as számú ház, ahol Gavro Princip, a merénylő lakott, kívül gyárnak látszik, körülötte messze beépítetlen telkek, kopott, egyemeletes épület. Pavlo Kuzmanovits és felesége, Vera, voltak a lakásadói Principnek. Az asszony lengyel nő, németül jobban beszél, mint szerbül.

Bevezetnek Princip szobájába. A középén dupla vaságy. Két éjjeli szekrény a két oldalon. Egy sifonér. Egy tükrös asztal. Egy ablak, kilátás messzi mezőkre. Rossz, kopott szőnyegek. Leülünk az ablak mellé és Kuzmanovitsék szíves készséggel adnak meg minden felvilágosítást.

— Mikor költözködött ide és meddig lakott itt Princip?

— Január 15-től május 16-áig.

— Mit fizetett havonta?

— Huszonkét és fél frankot. Csak lakása volt itt, reggelit, ebédet, vacsorát nem kapott. A házbért pontosan fizette félhavonkint. Elsején tizenegy frankot. Tizenötödikén tizenegy és fél frankot.

— Honnan kapta a pénzt?

— Boszniából, az apjától. Postautalványon jött a pénz mindig, néha késett s akkor a Gavro bocsánatot kért, hogy egy-két napig legyünk türelemmel. Legutoljára hiába várta a pénzt. Május tizenötödike elmúlt és

nem jött. Ekkor zálogba csapta a télikabátját, kapott rá tizenöt dinárt, azt ideadta. A többivel adós maradt, s azt mondta, majd megfizeti, ha visszajön. Rendes embernek tartottuk, biztunk benne. Nyugodtak voltunk. Annál inkább, mert mindenét itthagya.

— Mije volt?

— Ruhája és cipője csak az az egy, ami rajta volt. Kalapja is csak az az egy volt. Inge négy volt, egy hálóinge és három alsónadrágja, meg három pár harisnyája. Mindezt itthagya.

— Hol étkezett Princip?

— Leggyakrabban a Zlatna Moruna-koreszmában. Ide járnak a boszniai diákok. Sokszor nem evett.

— Volt lakótársa?

— Igen. Vladita Bilbija! Hatodik gimnazista. Itt van Belgrádban. A rendőrség kihallgatta.

— A rendőrség végzett itt nyomozást?

— Igen. Itt volt Lazarevics, a bűnügyi osztály főnöke és Dumbrojevics detektívfőnök. Mindenkit kihallgattak, mindent megkérdeztek, s mindent elvittek. Mi nem tudunk semmi különöset mondani. A Gavro itt nagyon jól viselte magát, szorgalmas, csendes diák volt, s soha se hittük, hogy ilyesmire képes. Mi a rendőrségtől tudtuk meg a dolgot. Revolver vagy bomba nem volt itt nála. Vézna, nyápic gyerek, nagyon csendes és magabazárkózott volt itt.

— Mit foglalt le a rendőrség?

— Princip iskoláskönyveit, jegyzeteit, leveleit, postautalvány-szelvényeit, amelyeken a pénzt kapta.

Princip volt lakásadóit lesújtotta a nagy eset és mintha szégyelnék, hogy ilyen botrányba keveredtek.

Vladita Bilbija, aki egész éven át együtt lakott Princippel, így beszélt a gyilkosról:

— Gavro Princip négy osztályt járt rendesen. Az ötödik és hatodik osztályban magántanuló volt. A vizsgát tavaly letette és most készült arra, hogy a hetedikből levizsgázzék. Azért volt magántanuló, mert nem volt annyi pénze, hogy iskolába járjon. Én tizennyolc éves vagyok. Hogy ő mennyi volt, nem tudom, de tekintve, hogy ő egy évvel fölöttem járt, ő talán tizenkilenc lehet. A könyvei megvoltak és elég szorgalmasan tanult. Reggel, amikor én felkeltem, hétkor, hogy nyolcra az iskolában legyek, ő mindig aludt még, úgy tudom, délben szokott felkelni. Akkor mindig tanult és olvasott. A Zlatna Morunába járt enni. Hogy a pénzét honnan kapta, nem tudom, mert mindig poste restante a főpostára jött a pénze. A leveleit is oda címezte. Lányokkal nem sokat törődött. Szeretője nem volt. Csak az utóbbi időben volt gyanus nekem, mert sokszor kimaradt. Legutóbb betegségről is panaszkodott, s amikor elutazott, Banja-Koviljácsába ment (fürdő a boszniai határon), azt hittem, hogy gyógykezeltetni magát, mert az olyan fürdő, mint Horvátországban Lipik. Magántanuló volt s bizonyosra vette, hogyha a fürdőtől visszajön, leteszi a vizsgát. Május tizenhatodikán utazott el s azt mondta, hogy elsejére visszatér. A tankönyveit elvitte magával. Nekem soha célzást se tett arra, hogy valami gonoszságon töri a fejét. Mindig arról beszélt, hogy leteszi az érettségét Belgrádban.

— Maga letette a vizsgát?

— Igen.

— Van levele Principitől?

— Volt. A rendőrség lefoglalta.

— Beszélt arról valaha Princip, hogy Bosznia miatt kellene tenni valamit?

— Igen. Mi boszniai diákok sokszor beszélgetünk erről. A Zlatna Morunában, ahol összejövünk, mindig politizálunk.

— Mit szól Princip merényletéhez?

— Semmit.

Nedjelko Cabrinovics a Franceska ulica 2. számú házban lakott. Nem volt külön szobája, mint Principnek. Csak ágyra járt. Husz frankot fizetett egy hónapra és ezért reggelit is kapott, naponta kávé és két zsemle. A lakásadói igen rendes embernek tartják. Azt mondják róla, hogy nagyon szorgalmas munkás és hogy a nyomdában, ahol dolgozott, nagyon meg voltak vele elégedve. Május elején nem volt munkája. Nem keresett semmit. A házbérét nem fizette ki. Azt mondta, hogy Boszniába utazik, s ha visszajön, megfizeti a házbért. Tudják róla, hogy ő is a Zlatna Moruna vendéglőbe járt és hogy ott élkezett a többi boszniai szerbekkel. Nagy szocialista volt, de sohase beszélt arról, mintha anarkista szándékai volnának. Ő is, mint Princip, azt ígérte, hogy rövidesen visszatér Belgrádba.

A Száva-parthoz közel, a Kraljevica Natalie ulica 2. számú házban van a Zlatna Morunához címzett korcsma. Olyan városvégi lebuj ez, kávéház, vendéglő, szálloda, minden egyben. A boszniai szerb diákok találkozóhelye és Princip és Cabrinovics egybehangzó vallomásai szerint itt határozták el magukat a merényletre, itt beszélték meg a merénylet tervét, itt kapták a bombákat, a pénzt, a revolvert, a golyókat az állítólagos Cigótól vagy Ciganyovicstól, szóval ez a Zlatna Moruna mindenképpen érdekes hely.

— A boszniai diákok mind idejárnak — mondta Pera Jankovich, a vendéglő tulajdonosa. — Prin-

cipre emlékszem, a Cabrinovicsot nem ismerem. Nyolc-
van para egy ebéd, hatvan para a vacsora; a kávé
tiz para. A diákok azonban nagyon szegények s ritkán
ebédelnek, meg vacsoráznak. Rendesen a közeli piacon
vesznek maguknak néhány fillérért ascsiniszát, valami
főzelékből való ételt, sok és olcsó és jól lehet lakni
tőle. Azután idejönnek kávézni, vagy szembe, a Zsi-
rovni Venac nevű vendéglőbe. A rendőrség járt itt és
még hétfőn éjjel mindenkit kihallgatott. Cigo, vagy
Ciganyics, vagy Ciganyovics nevű embert nem ismerek.

A vendéglő büzlik a piszoktól. Az egyik sarokban
két alak kártyázik. A vendéglő előtt nyolcan ülnek
egy asztalnál. Az egyik hangosan olvassa a Balkán
című lapot s a többi figyelmesen hallgatja. A rendőr-
ség maga sem tartja kizártnak, hogy a Zlatna Moru-
nában beszélhették meg az összeesküvést, de fontos-
ságot nem tulajdonítanak az egésznek. Belgrádban
semminek se tulajdonítanak fontosságot. Itt megszok-
ták a királygyilkosságot és érdekesnek, különösnek,
szóra érdemesnek tartják, de hát olyan borzasztóan
nagy dolgot nem csinálnak belőle.

**Sándor trón-
örökös imád-
kozik Ferenc
Ferdinándért**

A Hotel Moszkva portása
amikor reggel lejöttem a szobám-
ból, így szólt hozzám:

— Ugy-e kérem, nem lesz
háboru?

Ő volt az első és az utolsó s az egyetlen, aki ezt
a szót, hogy háboru, Belgrádban, a sarajevói gyilkos-
ság után nyiltan kimondotta. Itt készültek a háborura,
a levegőben benne volt a háborura való előkészület
minden izgalma, a katonák, akik gyakorlatról jöttek,

ugy masiroztak a Kalimegdán mellett, olyan vad és elszánt külsővel és tempóval, mintha egyenesen, a vizen át, Zimonyba akarnának menni. A korzón cserkészgyerekek masiroztak dobpergés mellett és fantasztikus zászlók alatt, mint középkori vitézek, marconán és keményen a hat-nyolc-tízéves gyerekek. Belgrádban nem beszéltek a háboruról, megtagadták még a leg-távolabbi gondolatot is a háboru valamilyen tervével, de tisztában voltak vele és készültek rá.

Az orosz pénzen épült, híres Hotel Moszkva portása mégis beszélt a háboruról. Magyarul beszélt, mert ő egy univerzális zseni, beszél vagy tizennégy nyelven.

— Uram, — mondta — nehogy háborut csináljanak már megint. Már megint nagyon sokan jönnek ide nekem. Az Adorján ur is itt van már megint. Elég volt két háboru. Nem kell több. Mind elmehetünk akkor koldulni. Volt hétezer dinár megtakarított pénzem, mind megettem a háboru alatt, most megint elkezdik és nekem nincs még ezer dinárom se. Mit csinálok a családommal? ...

A budapesti telefonra vártam, s a telefon-fülke a hallban van, kénytelen voltam hallgatni a portás önző és tulságosan szubjektív fejtegetéseit a háboruról. A hall kis szekrénykéjén shrapnellek és gránátok, nem explodált lövegek és bombák heverték.

— Honnan valók ezek?

— A török háboruból. Van itt ilyen mindenkinek. Nem spóroltak vele. Aki akart, hazavihetett magának egyet. Nem hiszem, hogy legyen ház, ahol nincsen.

Az interurbán-központ csengetett és én megkaptam a budapesti összeköttetést. Egyszerűen és szárazon, minden tulzás vagy enyhítés nélkül elmondtam a telefonba jegyzeteim után, hogy mi van a belgrádi

tűzfészekben, hogy tulajdonképen mi lesz és mit lehet várni. Valami tulságosan kellemes dolgokat természetesen nem lehetett mondani. A vak is látta, hogy a sarajevoi merénylet itt készült, viszont azt mindenki sejthette, hogy a monarchia ezt nem fogja szóftlanul zsebvágáni. Mindent elmondtam, épen csak hogy a szót: háboru, nem mondtam ki. A portás mégis megharagudott. Életemben először láttam, hogy egy portás, akinek prononszirozottan az alázatos udvariasság a foglalkozása, megharagudjék.

Kijöttem a telefon-fülkéből, a portás hátat fordított, haraggal és sértődötten elnézett fölöttem, s a gesztusában és viselkedésében benne volt, hogy mi már végeztünk, nekem nincs több szavam az urhoz, elég volt az ismeretségből. Észrevettem és mulattam rajta. A portás is észrevette, hogy a telefon-tudósítás fölött való elégedetlenségét tudomásul vettem és ez bátorságot adott neki egy megjegyzésre:

— Uram, — mondta — ön tévedett. Kár ilyeneket mondani. Aztán megint háboru lesz. Pedig mi nem tehetünk a sarajevoi merényletről. Most féltiz, tizkor van a rekviem a Kronska ulicában, a követségi templomban Ferenc Ferdinándért. Tessék elmenni oda, mindenki ott lesz. Itt olvasom a Szamupravaban, hogy talán még a princ is ott lesz . . .

Ezt a tanácsot valóban megfogadtam és egy fiakkeren öt perc mulva a Kronska-ulicában voltam, ahol az osztrák-magyar követség palotája tövében áll egy kis sárgára meszelt, egyszerű kápolna, a követségi templom. A kertben feketébe öltözve állt a követség iroda személyzete, a szolgaszemélyzet, a cselédség s az ajtóban a tisztviselők. A templom belseje az előkelő

idegenek számára volt fentartva. Giessl báró, a követ, nem volt Belgrádban, a francia Vichyn fürdőzött. Ritter von Storck, követségi tanácsos és Ottó von Gellinek vezérkari őrnagy, katonai attasé funkcionáltak. A követségi tanácsos frakkban, a vezérkari őrnagy drago-nyos egyenruhában a vezérkari arany spangnival a jobb vállán, a kapu közelében álltak és fogadták a vendégeket. Meghívókat nem küldtek szét a rekviemre, csak hivatalosan közölték, hogy a rekviem tíz órakor lesz. Mindenki, aki jött, magától jött és váratlan vendég volt.

Az elsők között volt Pasics, a miniszterelnök, rendjelekkel tele. Jankovics, Marinovics, Raics tábornokok, miniszterek és főbb állami hivatalnokok érkeztek egymásután. Diplomata-frakkokban, tele ordókkal a külföldi követek és változatos egyenruháikban a katonai attasék. A követek között feltűnt Hartwig, a köpcös orosz követ, kövér és kócos szakállu, nehezen lélegző, alacsony emberke. A Hartwig! — mondták valami egészen különös tisztelettel. Hartwig a követség urait üdvözölte, aztán Pasicsot kereste és egymás mellett helyezkedtek el a kápolnában.

Pontban tíz órakor megkezdődik a rekviem. Borsecky Róbert, a plébános már kezdi a gyászmisét és felhangzik az orgona hangja. Hirnök jó egy udvari fogaton, egy tisztt, aki az udvartartáshoz van beosztva. Gellinek őrnagyot kihivatják, a szerb tisztt jelent valamit. Ennyit hallani belőle:

— Der Prinz kommt!

Katonai attasénk csákóját a jobbkezébe veszi. Az elegáns, daliás dragonyos őrnagy hibátlan jelenség volt ekkor, hibátlanul elegáns és előkelő, ahogy a trónörököst várta. Egy nagy, zöld automobil áll meg

a templom előtt, s a soffőr még le se szállhat kinyitani az ajtót, már leugrik az autóról Sándor trónörökös és a kíséretében levő szárnysegéddel előre siet. Néhány lépésre a kert ajtajától mereven, mint egy szobor áll és tiszteleg a katonai attasé és e percben egészen komikus volt e két ember közt a kontraszt. Az attasé fejedelmi eleganciája és a trónörökös cigányos megjelenése. Sándor, a barna arcu, szemüveges filozopter cifra világoskék és fehér színekből kevert egyenruhájában és a dragonyos őrnagy, ahogy haptákban áll előtte, komikus volt egy percig, hogy nem megfordítva van a tisztelgés. Ugy látszik, az intelligens és okos Sándor is észrevette ezt, mert halálosan zavartnak és idegesnek mutatkozott. Huzogatta a kabátja szélét, elől és hátul, aztán hátul és elől, a kabátja ujjának a széleit csavargatta, szóval úgy viselkedett, mint a vidéki, aki először megy egy fényes külföldi restaurantba és nem tudja, hogy viselje magát.

Sándor trónörökös hosszú, nagy lépésekkel ment a katonai attasé felé. Kezet nyújtott. Az attasé a csákót áttette a balkezébe. Kezet fogott. A trónörökös melegen és sokáig rázta az őrnagy jobbját és közben hangosan mondta németül:

— Empfangen Sie mein innerstes Beileid.

Sándor levette a fehér lószőr-forgós csákóját és halk lépésekkel a templomba ment. Helylyel kínálták meg, de ő nem fogadta el, háromnegyed óra hosszágig, az istentisztelet egész ideje alatt állt, mereven tisztelgő állásban a szarkofág előtt. A lelkész latinul mondta a paternoster-t, aztán a paritásnak megfelelően németül és magyarul: Vater Unser, Miatyánk . . . Az istentisztelet után a trónörökös előre ment az oltárhoz, térdet hajtott, aztán kezet fogott a pappal. Gellinek

attasé az ajtóig kísérte, ismét szívélyes bucsuzás, a trónörökös autóba szállt és visszarobogott a konakba. Pasics senkivel se beszélt, néma fejbólintással bucsuzott.

— Ugy-e, kérem? — mondta a portás, ahogy visszaérkeztem a hotelbe. Ugy-e mondtam. Tetszett látni? Még a trónörökös is ott volt.

A portásnak tényleg igaza volt. Még a trónörökös is ott volt a rekviemen . . .

Pribicsevic őrnagy és a Narodna Odbrana

Ferenc Ferdinánd főherceg és Zsófia hercegnő ellen a merényletet nem Princip, Cabrinovics és a társai követték el tulajdonképpen, hanem a belgrádi Narodna Od-

brana és ennek a vezetői, Jankovics tábornok, Pribicsevic és Tankosics őrnagyok. Ez kétségtelen s az első percben is egészen bizonyos volt. Sarajevóban voltam még, amikor Princip kiejtette ezt a nevet:

— Pribicsevic Milán!

Nevezetes ember ez a Milán, az osztrák-magyar hadseregben volt azelőtt, Zágrábban szolgált, mint főhadnagy, aztán csinált valamit és átszökött a Száván tutra. Mi nem sokat veszlettünk vele, de a királygyilkosok hadserege igen értékes erőt nyert a kitűnő férfiuban. A főhadnagyból vezérkari őrnagy lett, s mint ilyen, a Narodna Odbrana egyik legfontosabb vezetője, komitácsik tanára és merénylők oktatója, bombamerényletek egyetemes és okleveles doktora. A Narodna Odbrana, a Nép Védelme-Egyesület a Resavszka-utcában, a huszonnégyes számú házban külsőleg egy egyszerű klub, lényegében és valóban rablógyilkosok kurzusa. A háboru keletkezésének hivatalos és nem hi-

vatalos adatai és világtörténelmi okmányaink, a nevezetes ultimátum s az ahhoz csatolt körjegyzék, pelengérre állították a világ előtt ezt az egyesületet, kétségtelenné tették bűnös üzelmeit. A makacsság, amivel a szerbek ragaszkodtak hozzá, az ultimátumra adott válasz, amiben ezt a hitvány egyesülést körömszakadtig védték, bebizonyította, hogy micsoda darázs-fészek a Narodna Odbrana.

Princip a vallomásában megnevezte előkelő bűntársát, Pribicsevic Milánt és én Sarajevoból azonnal Belgrádba utaztam, hogy a szemébe nézzek a derék férfinak és beszéljek vele. A miniszterelnökségen nem tudtak róla és határozottan cáfoltak mindent. Vi-lovsky ur, a sajtóiroda vezetője megígérte, hogy érintkezésbe lép Pribicsevic őrnagygyal és fel fogja szólítani egy energikus és szigorú cáfolatra, mert — mondta naívu a nagy szakállu pubi, a ravasz sajtófőnök — az egyszerűen ki van zárva, hogy Pribicsevic őrnagy bele legyen keverve az ügybe. Az osztrák-magyar követségen nem tanácsolták, hogy felkeressem a veszedelmes őrnagyot. És már le is mondtam a kalandosnak és esetleg veszedelmesnek mutatóköző intervjuról.

Az utcán találkoztam, egészen véletlenül, egy jó ismerőssömmel, Szavich Lenka kisasszonnyal, a Novosti című belgrádi napilap munkatársával, akivel éppen egy éve Cetinjében voltam együtt. A montenegrói és szkutarii napok emlékére a belgrádi kolléga azonnal és készséggel vállalkozott arra, hogy felkutatja Pribicsevic őrnagyot és megismertet vele. A Novosti szerkesztőségébe mentünk. Szavich kisasszony innen telefonált valami öt-hat helyre és végül így szólt:

— Pribicsevecs őrnagy mindennap félegykor a Srbski Kraljiban ebédel. Menjünk oda, ott találjuk.

Odamentünk. A Kalimegdán mellett van a Srbski Kralji hotel, echt szerb szálloda. A terraszon leültünk, szemközt azzal az asztallal, amelyik Pribicsevecs őrnagynak volt fentartva. Félegykor pontosan megérkezett Pribicsevecs őrnagy. Civilben volt. Barna ruhában, szalmakalappal, egy kis sétatálcával a kezében, mint egy vigéc. Sápadt, barna arcú ember, nem látszik többnek harmincöt évesnél. Szavich kisasszony észrevette meglepetésemet, hogy a híres vezérkari őrnagyot különbnek képzeltem.

— A török háboruban megbetegedett. Tífuszt kapott. Azóta ilyen. Azelőtt sokkal jobb külseje volt.

Pribicsevecs udvariasan, mint jó ismerősének, köszönt Szavich kisasszonynak. Szavich kisasszony felállt és odament hozzá, alig egy percig beszélgettek. Elmondta, hogy ki vagyok, mért jöttem és mit akarok és megkérte, engedje meg, hogy bemutatthasson neki. Pribicsevecs tulzott udvariassággal rendelkezésre állt, fogta a kalapját és a botját, amit már letett az egyik székre az asztala mellé és az én asztalomhoz lépett. Hibátlan németséggel beszélt:

— Major Pribicsevecs! — mutatkozott be. Nagyon örülök a szerencsének. Szívesen állok rendelkezésére.

Leült, ebédel rendelt és sört és még evés előtt megivott egy kriglit, mert nagyon melege volt és idegesnek és fáradtnak is látszott. Kinos volt így, fehér asztalnál és étteremben, az együtt étkezés intimitásában felhozni a kellemetlen dolgokat, de hát mit csináljak. Nyíltan és kiméletlenül megmondtam:

— Nézze, őrnagy ur, én nem tehetek róla, én csak a kötelességemet teljesítem. Egy-két lap már meg

is irta, hogy a sarajevoi merénylet, Princip, ön ellen vallott. Azt mondta, hogy ön készítette elő a merényletet, hogy ön a Narodna Odbranában és a többi, és a többi . . .

Ezeket mondtam Pribicsevicnek olyan hangon és nyugalommal, mintha arról beszélnek, igaz-e, hogy ő talált fel egy újrendszerű golyószórót, vagy mintha azt kérdeztem volna, mi a véleménye a szerb-török háború stratégiai tanulságairól. Mialatt ettem és a tányérom felé fordítottam a tekintetemet, őt figyeltem és kutattam minden megnyilatkozását, a szemhéjának legrejtettebb megrezdülése se kerülte el a figyelmeimet. Pribicsevic rendkívül izgatottnak látszott és ezt nem is próbálta leplezni. Annyira nem volt komédiás, hogy ezt elrejtse, de ahhoz se volt tehetsége, hogy úgy mutakozzék, mintha meglepnék azok, amiket mondok. Látszott róla, hogy mindent tud és mindenre el van készülve, s hogy én csak kevesebbet mondhatok neki annál, amit ő már előre sokkal jobban tud. Ha egy szót se szólt volna, látszott róla, hogy minden igaz. Sőt még annál is több.

— Nagyon sajnálom — mondta Pribicsevic őrnagy — és megkérem önt is, Szavich kisasszonyt is, írják meg ezt, én nem nyilatkozhatom. Katona vagyok, az állam legszigorubb formái és szabályai közt levő tisztviselője. Fölöttes hatóságaim engedélye nélkül nem nyilatkozhatom. De kérni fogok rá engedélyt és ha a közleményeket tovább folytatják, s bennük a gyanúsítást személyem ellen, — mindent megcáfolok.

Ez az intervjú Pribicsevic őrnagygyal iskolai példája annak, hogy lehet egy szó nyilatkozat nélkül mindent elmondani. Pribicsevic őrnagy egy szót se szólt és mindent bevallott. Délután engedélyt kapott

a hadügyminisztertől arra, hogy nyilatkozzék. Hoszszabb nyilatkozatban kereken megtagadott minden kapcsolatot a sarajevoi merénylőkkel. Mindent meg- és letagadott. Ezt az ártatlan hazugságot valóban nem lehet rossz néven venni a vitéz őrnagytól. Aki komitácsikat oktat, bombamerényleteket tervez és gyilkosokat képez ki, annak hazudni is szabad.

A harctérre ...

A harctérre menni, mint egy grandiózus látványossághoz, haditudósítónak lenni, egy háborúban közvetlenül résztvenni, most, hogy kitört a háború, északon és délen kigyuladt a határ, amikor az életünkről és a szó legszorosabb értelmében a vérünkről van szó, egészen rendkívüli feladat. Ez a háború nem látványos, véres dráma, amit messze távolságokban idegen országok vivnak, ahol a háború csak érdekes és csak izgaló, ez valami egészen más, itt megszűnnek a határvonalak a színpad és a nézőtér között, nézőt és szereplőt egyformán ugyanaz a láz fog el, egyforma vágyak, egyenlő izgalmak, egyforma reszketések és esetleg ugyanazok a veszedelmek. Lehetetlen itt másnak lenni, mint szubjektívnek. Hazudik az, aki itt megőrzi az objektivitását, mert az a forróság, ami most egyformán égeli a torkát minden embernek ebben a monarchiában, itt a legégetőbb.

Három évvel ezelőtt, 1911-ben, Tripolisban voltam. Az olasz flotta megjelent az afrikai török gyarat előtt, bombázott, aztán partraszállt egy óriás hadsereg és megkezdődött a háború. Ezt a háborút lehetséges volt, mint érdekes látványosságot nézni, mert tényleg az volt a Nilo című hajó, amin az olaszok

a török hadifoglyokat szállították és éhezettették, felejt-hetetlen emlékem. 1912-ben Hademköjben voltam a török-bolgár háború legrettentőbb napjaiban, amikor a kolera jobban pusztított minden gépfegyvernél. 1913-ban Szkutari ostromát láttam Montenegró oldaláról. És ide, a mi főhadiszállásunk mellé beosztott sajtóhadiszállásra, a mi háborunkba, egyenesen Albániából jöttem. A belgrádi események, mintha el-aludtak volna, s július közepén, úgy látszott, csak a forrongó Albániában, a szorongatott Wied herceg körül lesz háború.

K. und k. Kriegspressequartier, ahol ezeket a sorokat írom, Csász. és kir. Sajtóhadiszállás és el kell szokni a helynevektől. Térképen nem lehet megtalálni a Kriegspressequartiert és nem tudja közölünk senki, hogy hol van. Még csak körülírással se szabad sejtetni, hogy hol vagyunk. Kriegspressequartier, elég ez, ha megmondanók, hogy hol vagyunk, megtudnák az oroszok is és ebből nem volna nehéz arra következtetni, hogy hol van a főhadiszállás. Ez pedig nem érdeke a hadvezetésnek. Szóval a Kriegspressequartieron vagyok. Melde gehorsamst! . . .

Igen, alássan jelentem, hogy augusztus nyolcadika óta katonai szervezetben vagyok, katonás rendben, katonai törvények alatt, minden tekintetben úgy, mint egy katona. Augusztus nyolcadikán fogadta a jelentkezésemet Hoen Miksa lovag, vezérkari ezredes. Reverzálist irtam alá, amelyben kötelezően tudomásul vettem, hogy e perctől kezdve katonai törvények alatt állok, s hogy a hadsereg kötelékéből a hadjárat befejezéséig el nem távozhatom. Naponta körözik a Befehlsbuchot, írásban és élőszóval parancsokat ka-

punk, minden katonás pontossággal megy; nem is mehet másképp.

Augusztus nyolcadikán délután két órakor indult el Bécsből a Kriegspressequartier. Végtelen hosszú vonaton mentünk, elől az ezredes és a tisztjeink, s a magyar és osztrák kormány küldöttei; haditudósítók, művészek, beosztott tisztek, egy törzs-század gyalogság, dragonyosok, trén, aztán autók, lovak, kocsik, tábori kórház és minden, amire csak szükség lehet.

Titkolták előttünk, hogy hova és merre megyünk.

— Budapesten keresztül megyünk? — kérdeztük türelmetlenül és kíváncsian az ezredest.

— Igen. Budapesten átmegyünk! — mondta Bécsben. De aztán, hogy hova megyünk, titok és ne beszéljünk róla. Odáig mindent megirhatnak az urak. Budapest után, egyelőre legalább, tartózkodjunk mindenféle írástól és minden hely megjelölésétől.

Budapesten tényleg keresztül utaztunk és összesen majdnem négy napig voltunk úton. Most már értem, hogy miért titkolták előttünk, hová megyünk...

Végig az egész Magyarországon nem is lelkesedés, hanem lázas extázis fogadja a katonai vonatokat. Pozsonyban magyar zászlót ad az állomásfőnök a magyar hírlapíróknak és szinte reszket a hangja, amikor mondja:

— Az isten áldja meg a munkájukat. Csak azt kívánom, hogy mindig diadalról irjanak.

Az ezredest meghatja a lelkesedés. És ki hitte volna ezt, akár két hónapja. Akár csak két héttel ezelőtt. A vezérkari ezredes, az osztrák katona elkéri a magyar zászlót, hogy az ő kupéja ablakába tűzhesse. Egyik állomáson kokárdákat osztogatnak, s az ezredes a keblére tüzi, a tisztek a csákójuk mellé és

meghatottan, lelkesedve beszélnek a rajongó magyar extázisról, az elképzelhetetlen és a mai szituációban megbecsülhetetlen extázisról.

Tíz kilométer távolságokból hoznak a magyarok ételt, italt, szivart, cigarettát a vonatokhoz. Bort, kukoricát, gyümölcsöt, kenyeret nyújtanak fel a vonatokba és sértődötten visszautasítják, ha valaki fizetni akar.

— Mibe kerül?

— Semmibe. Isten áldja meg.

Egy szegény falu népe száz kenyeret és hatvan kiló szalonnát visz ki mindennap az állomásra. A vonatok virággal tele, mintha lakodalomra mennének... Egyik este, egy kis állomáson, a sűrű lombok közé rejtett állomási épületből tárogató hangja hallatszott.

— Hej, Rákóczi, Beresényi . . .

Az állomásfőnök fujja, minden vonatot ezzel a melódiával köszönt... Oldalakat lehetne teleírni az utazásról és napokig mesélni, mesélni és csak mesélni erről az utról fel a harctérre, a mámoros Magyarországon keresztül; felejtethetlen utazás volt. Vagy lehet azt elfelejteni, amikor elrobog mellettünk egy végtelen hosszú vonat, magyar honvédek, öreg népfelkelők ülnek benne és a himnusz éneklék, meg a Kossuthnótát, mint egy égbeszálló imádságot. A vonat lassan kirobog egy kisebb állomásról. Egy fiatal parasztnyecske kis babát tart a karján és zokog. Nem könnyezik, nem sir, nem is zokog. Zakatol a keble, fuldoklik, úgy sir, pedig a vonaton senkije sincs. Csak a mi vonatunkról eszébe jutott az ő vonata. Az ura.

Ezek az apró nüanszok, de alapjában véve legnagyobb dolgok azok, amik a döntő különbséget teszik a mi háborunkról és a mások háborujáról szóló tudósítások között. Ezt a háborút, könnyeken és izgalmaikon keresztül látja az ember.

— Auswaggonieren! — hangzott el a vezényszó augusztus tizennegyedikén, a hajnal első órájában.

Tizenöt perc, a végtelen hosszú vonat kiürült, a trén már készen állt és indultunk tovább, kitünő, de idegen és ismeretlen utakon, a hely felé, ahol e sorokat írom, s ahol várjuk a bekövetkezendő eseményeket. Egy kis türelem, az események olyan nagyok és olyan emberfölötti erővel mennek előre, hogy minket is visznek magukkal. E percben senki se tudja, hogy hova. Minden ki fog derülni.

Első este, hogy itt a Kriegspressequartier-on együtt ültünk, s a tábori konyhán készített vacsoránkat dragonyosok felszolgálták, felállt az ezredes és felolvastott egy táviratot, amit őfelségéhez a királyhoz intéztünk abból az alkalomból, hogy elindultunk dicsőséges útjára a hadseregünknek, amelynek fegyvereire győzelmet kívánunk. Hurrá, éljen, hoch, zugott föl és az ősz király meghatottan olvassa majd a schönbrunni parkban ezt a táviratot, amelyik az isten háta mögül, hegyek, erdők mögött, egy parkban kelt, vacsora után, valóban hódolattal, lelkesedéssel, szinte rajongással tele.

Kilenc órakor fölhangzik a takarodó, a zapfenstreich, a capistráng, ahogy a magyar katona-nyelv elnevezte ezt a csudaszép kürtszólamot. Sohasem hittem, ha Pesten, valamelyik kaszárnya tájékán hallottam a takarodót, amint belekeveredett a villamosok lármájába, hogy ezen a melódián még könnyezni is lehet. Pedig lehet. Amikor este a végtelen, füledt csöndben felhangzott a takarodó szivettépően melankólikus hangja, ebben a rendkívüli helyzetben és hangulatban, amikor megnőtt, megszázsorozódott mindennek a jelentősége és az értéke, ami katona, ki tudná azt megmondani, mire gondoltak most száz és százezren ebben a két

nagy országban. A takarodó hangja a táborban, messze-messze mindentől, izgalomban, feszült várakozásokkal s nagy bizonytalanságban olyan, mint egy végtelen és óriás sóhajlás.

**Hogy él egy
k. und k.
haditudósító?**

Az egészben csak az a szép, hogy az életünk olyan, mint a háboru, aminek a juhászkutyái vagyunk. Változatos, mozgalmas, egy percig se ugyanaz, agyonhajszolt és izgatott. Az egészben csak ez a szép és csak az az érdekes, hogy a háboruval pontosan megfordított arányban van a mi életünk. Ha rosszul megy, ha baj van, illetőleg, ha úgy látszik, mintha rosszul menne, vagy baj volna, akkor az életünk kitünő, mint egy internacionális üdülőhelyen, valahol a Rivierán, vagy valami városligeti szanatóriumban, csöndes és kétségbeejtően unalmas. De ha jól megy, ha minden előremegy, ha jó hírek jönnek, akkor az életünk kétségbeejtően rossz. És érdekes: ez a jó.

Borzasztó, amikor nekünk jól megy. Amikor szanatóriumban vagyunk, amikor semmi dolgunk sincs, amikor egész nap csak várunk, várunk és várunk, amikor csak reggelizünk, ebédelünk és vacsorázunk és e rövid időközöket cigarettázással és szivarozással töltjük ki, akkor mindenkinek nagyon rossz kedve van, akkor minden beborult, akkor nemcsak az egyenruhák csukaszürkék idelenn, de az ég is csukaszürke odafönn. Ilyenkor rendesen esik az eső, ha nem is esik, akkor is úgy tűnik fel. Ilyenkor mindenki unja az életét, a sajátját épen úgy, mint a szomszédját, ilyenkor örülten utálják egymást a haditudósítók. Én

ilyenkor mindig táviratozok, hogy unom, nem bírom tovább, hazamegyek. Amikor nekünk jól megy, az borzasztó.

Mindennap máshol lenni, reggel nem tudni, hol vetjük le a bőrkamásninkat este, az a jó. De egy helyben lenni, valami ájult galíciai faluban, vagy egy piszkos kis városban egészen és stabilan elhelyezkedni, kinos és reménytelen, mert tébolyítóan unalmas. Korán lefekszünk, mert kávéházba valóban nem lehet menni és mit csinálnak újságírók kávéház nélkül, mikor valamennyinek az a kedvenc népdala, hogy kávéházam szép határa, meglátlak-e valahára? Korán lefekszünk, tehát korán fölkelünk. Mondjuk félhétkor. Félnyolckor. A menázsi-főhadnagy tegnap este is ki-hirdette:

— Kérem az urakat, a reggelit csak kilenc óráig szolgálják föl, később nem lehet.

Álmosan, apró szemekkel bemegyünk a menázsiba. Rendesen egy kaszinóterem, vagy kastélyszoba, vagy vendéglőhelyiség a menázsi.

— Drágoner, káffé! — hangzik, mint egy csatakiáltás.

Csupa kedves bécsi fiu, dragonyosrezervisták a pincéreink. Egy cug van hozzánk beosztva s a cugból nyolc felszolgál az asztalnál. Természetesen nem lóháton. A Kéri Pali így nevezte őket:

— Dragonalébn!

Álmaim lovagjai, a dragonyosok, drágonerlében, nem valami daliás gyerekek. A dragonyos, a dragonyos, gondoltam magamban, mint ahogy az operettben énekelik, a dragonyos, a dragonyos és titkon a Gózon, meg a többi arcière-testőr jutott az eszembe. A dragonyos, a dragonyos, mint a kuplékban áll, azt hittem, azok

a legszebb katonák a világon, persze a huszár után. A nagy réztaréjos csákokóval, a szép egyenruhával, a dragonyos, a dragonyos. Sohase hittem volna, hogy a Gózon fogja hozni a reggelimet. Kiábrándító. Mint amikor egy testőr levetkőzik s a fehér nadrágból, a magas lakkeszizmából, a gyönyörű figurából egy rosszarcu bécsi fiu marad. Közelről, mint pincérek, megcsunynak a dragonyosok. De azért nagyon kedvesek. Az igazi Bécs igazi kedves közvetlensége, gemütlich-sége van rajtuk.

A Heinz a legkedvesebb. Csinos, borotváltképű bécsi gyerek. Autótaxi-soffőr a civilben. Engem nagyon szeret.

— Lieber Herr Herczeg, Sie wissen doch, sie sind mein Herzenspinckerl!

És szeretete jeléül odacsusztat még egy adag cipőtalpat, illetve marhahúst, vagy a reggelinél még egy pohár kávé, mert ő szegény azt hiszi, hogy abból egy nem rémesen sok. Alumíniumpohárban adják a kávé, melléje két kifli, vagy zsemlyét. A ravaszabbaknak, a bécsieknek zsemjük is van, a még ravaszabbaknak, a reichsdeutschoknak van kékszük is, van olyan is, aki reggelire szalámit is eszik. Én rendesen a májamat eszem, hogy jaj, mi a fenének is jöttem ide, most hét óra, most még aludnék otthon s nincs is értelme az egésznek, hiszen ha otthon volnék, jobban dolgozhatnék, elmehetnék akárhová, a háborúhoz sokkal több közöm volna, mint így. Jaj, de unalmas.

Egy magas baka elém áll. Szalutál. A Frank.

— Bitte schön?

— Nná?

— Kombinirt?

— Jál

A furcsa párbeszédet csak a beavatottak értik. Minthogy mi, a haditudósítók katonai beosztásban vagyunk, mint katonákat kezelnek, kapunk cigarettát, szivart minden négy napra előre. Aki mit akar. Vagy öt szivart naponta, vagy huszonöt cigarettát, vagy kombinirt. A ravaszabbak kombinirtet kérnek. Én is kombinirt vagyok.

Ma nincs semmi dolog. Ma csak ülni kell egy helyben és várni, várni, várni, hogy jön-e valami, lesz-e valami. Reggeli után jön a legnagyobb élvezet, az egyetlen élvezet: a posta. A Feldpost, a 39-es Feldpost, a mi postánk valahol, rendesen a leghozzáférhetőbb helyen üti föl a sátorfáját. Kis szoba a hivatal. A posta már megjött. A sárga kocsí már ott áll a ház előtt, a lovakat kifogták belőle s a dragonyos, aki lóháton kíséri, már pincér lett. Az ajtó még zárva. Most szorítirózzák a szerelmes leveleket, meg a hirlapokat, mert ide más nem jön. Ujság, pénzeslevél, női levél. A Post-offizial végre kinyitja az ajtót.

— Ungarische Post ausgeblieben.

Jaj. Kimaradt a magyar posta. Szerencse, hogy az official nem ért magyarul. Másnap vagy harmadnap megjön a posta, kibékülünk a feldposttal, ilyenkor egyszerre egy tömeg érkezik. Legtöbb postája a Szomory Emilnek van, ő viszi a legnagyobb súlyt ebben a versenyben. Neki még Gyergyószentmiklósról is írnak a honleányok üdvözlő sorokat. Ő csinálja a legnagyobb forgalmat. Simon Vilmos hósapkákat kap télen-nyáron. Lázár Miklós kapott egy levelet így cimezve: Sajtóhadiszállás, Oroszország. Bíró Lajos a hétéves kislányától kap naponta gépirásos levelet. Nekem jött egy levél így: Herczeg Géza urnak, csász. és kir. hadi-

tudósító. Az ösmeretlen levélíró arra kért, nézzek ki a frontra, merre van a fia, adjak át neki egy üdvözlétet. Szegény azt hitte, hogy én csak úgy kihajolok az ablakon s már ott vagyok a frontban, s mindenkit látok.

Az asztalfőn az ezredes ül. Az egésznek szigorúan katonai képe van. Szigorú és fontos intézkedés, hogy a levestányért — aluminium vagy pléh, nem is tudom, legközelebb megnézem — meg kell őrizni a hushoz is, meg a főzelékhez. Leves, marhahus, főzelék, tészta az ebéd; tisztli menázi, fekete-kávét is kapunk. Ebédnél felolvassák a legfrissebb táviratokat. A németek ujjonganak, ha egy jó hír jön a nagyfőhadiszállásról. Délután semmi. Eltűnünk a faluban, a városban, ahol vagyunk, este bujunk megint elő, a vacsoránál. Félnyolc. Kis petroleumlámpa mellett hosszú asztalok, mint egy népszínházi csárda este. Az olasz a zongoránál ül, s a Toscát játszsza, ezért mindenkinek hangosan kell kiabálnia a másikkal, hogy a hangját megértse. Óriási lárma. Negyedkilenckor már mindennek vége.

Kávéház nincs, se Newyork, se Palermo, se Abbázia, semmi; mindenhol találunk azonban egy korcsmát, vagy egy privát családot, ahol egy szobát megteszünk kávéháznak. Itt ülünk és szomorúak vagyunk. Kilenckor már mindenki alszik. A tétlenség, az unalom, a semmittevés hallatlanul kifáraszt; az idegeket előveszi a várakozás, a feszült érdeklődés és az örökösen nyugtalan idegesség. Ma nem voltunk sehol, ma nem láttunk semmit, ma egymást öltük a hírekkel és kombinációkkal. Ma mindenki szomorú. Amikor nekünk jól megy, akkor nagyon rossz.

Igy telik az idő a csász. és kir. sajtóhadiszálláson,

a k. und k. Kriegspressequartieren; a háborúnak ez a hirtelenül fölmerült intézménye ilyen belülről, ilyen közletről. Katonák vagyunk civilben, bőrkamásniban, nagy cipőben, erős angol ruhákban. A bal-karon egy fekete-sárga karszalag „Presse“ felirással, s ha exponált helyeken vagyunk, vagy autón megyünk, akkor csukaszürke tábori tisztisapkát kell hordanunk. A vezérkari ezredes, aki a parancsnokunk, Hoen lovag, finom és udvarias ember, ujságíró és katona egyben, mindakét mesterségnek a legjobb tulajdonságaival. A tisztek versenyeznek egymással az előzékenységben és udvariasságban. Az osztrák kormány képviselője, Kovy osztálytanácsos, kitűnő és bájos ember, nem lehet tudni, hogy a magyarokhoz jobb-e vagy az osztrákokhoz. A magyar kormányt Gáspár Arthur belügyminiszteri osztálytanácsos képviseli. Mindenkinnek minden bizalma benne van és méltán. Nála megfelelőbb embert nem küldhettek volna a sajtóhadiszállásra. Az ember zavarban van: ujságírónak jobb-e, vagy miniszteri tanácsosnak. Mert ujságíró volt és miniszteri tanácsos lesz.

Szerencse, hogy az a kutya-élet, amit eddig elpanaszkodtam, ritkább és rövidebb tartamu, mint a másik, az igazi, a nagyszerű, amikor nem fontos a reggeli, az ebéd és a vacsora, amikor nincs reggeli, nincs ebéd és nincs vacsora, nincs inas és nincs privátdiner, nincs feldpost és nincs cigaretta, semmi sincs, de ez nagyszerű, ez fenomenális, akkor megyünk, előre megyünk, dolgozunk, a haretéren vagyunk, látunk elképzelhetetlen és elfelejthetetlen dolgokat, térdig benne gázolunk a legmegrázóbb életben, a legnyersebb halálban, a háboruban.

A reggeli egy falat csokoládé, amit egy félpohár

giesshübliben való mosakodás után eszünk. Az ebéd egy falat kenyér, és ha még van, de már nincs, egy kis konzerv, a vacsora megint egy kis csokoládé, vagy néha tea, amit a földön spiritusszal főzünk. Az ágyunk friss szalma, vagy nem is friss, esetleg rohadt, mint Haczowieban, az iskolaépületben volt, ahol néhány nappal azelőtt oroszok jártak. Öltözködésről szó se lehet, a trén a csomagjainkkal kétszáz kilométerre van mögöttünk, négy-öt napig nem jön le rólunk se a ruha, se a cipő, a bajuszunk kinő, a pesti angolokból szakállas-bajuszos öreg hitközségi elnökök lesznek, mindenki fáradt és mindenki csunya, mindenki beteg és mindenki köhög. A kemény földön a szalmán az embernek eszébe jut az Abbázia, vagy a Newyork, — ahol nagy sánsz van rá — nyilván éppen ekkor szidnak bennünket. Az embernek minden eszébe jut. Hol van most a Szomory Dezső? Mit csinál a Jób Dani? Melyik kávéházba jár a Nádas, az Abbáziába-e, vagy a Newyorkba? Mi van a Casino de Parisban? A Vigszínházban sikerült-e az új darab? Leszünk-e még egyszer odahaza és mikor leszünk? Mi van otthon? Jaj, csak már otthon lennénk.

Fáradtnak lenni, mosdatlannak, borotvátatlannak, piszkosnak, meggyötörtnek és összetörtnek, az a jó, mert a háború minden hangulatát frissen és közvetlenül adja, mert közünk van a háborúhoz, mert benne vagyunk, mert résztveszünk benne, mert érezzük; és irigyeljük a katonát, akinek sokszor lényegesen jobban megy. Szalmán aludni, napokig nem enni, egy kastély feldult szalonjában egy összetört fotelben végigcigarettázni az éjszakát, az autót tolni a mély sárban, drukkolni a gránátok között és élvezni a shrapnelleket, mintha csak egy színpadi effektus volna az egész és

nem házárdjáték az étellel, ez nagyszerű, mint minden, amiről biztosan tudja az ember, hogy sohase fogja elfelejtteni.

A frontba!

Augusztustól októberig, két szomorú és sivár hónapon keresztül voltunk már haditudósítók és a háborúból nem láttunk mást, mint a menázsinnál felszolgáló dragonyosokat, automobil ordonánc-tiszteket, áttutázó sebesülteket néha és — haditudósítókat. Nem lehet érte okolni senkit, nem tehet róla senki, a helyzet volt ilyen; bizonytalan és határozatlan volt minden. Nem lehetett tudni semmit, nem voltak még kialakult szituációk, meg kellett elégedni a vezérkar jelentés-morzsáival és tudni, hallani, vagy látni, főként látni nem lehetett semmit.

A sajtóhadiszállás újra visszakerült Galiciába; az akkori főhadiszállás közelében, egy drága, kis lengyel faluban voltunk. Október elején volt ez, Galiciában nagyon hideg volt, szomorú ősz, hervadt ősz. Később lett reggel és korán délután este.

— Milyen rossz lehet most a katonáknak, szegényeknek! — sőhajtottuk, miközben nekünk is milyen rossz volt...

Egy szép napon, egészen váratlanul minden megváltozott. A menázsiban, ami azelőtt a falu község-háza lehetett, megjelent az ezredes és szólt:

— Also, Kinder, csoportokba osztalak benneteket és mentek a frontba. Rendben van?!...

Mi az, hogy rendben volt? Mindenki boldog volt és megelégedett, derült és mosolygó. Pláne, amikor megtudtuk, miről van szó. Przemysl felszabadult, a Grybow, Gorlice felől előnyomult Boroewics-hadsereg

szabadította fel. Przemyśl, ahova október elsején még a legnagyobb bravúrral repült be Tauszig Aladár repülő-főhadnagy, szabad, nyitva áll, hadseregek vonulnak keresztül rajta és mi is oda megyünk. Przemyśltől északra és keletre még folynak a csaták, sikerrel és eredménnyel folynak és Przemyślből egyenesen oda-megyünk.

Két autobuszon mentünk. Hueber kapitány vezetett bennünket, egy alacsony, vékonyhangu, vézna kis emberke, akinél keményebb, energikusabb és határozottabb, egyben ügyesebb vezetőt elképzelni se lehet. Az autobuszok a johannisthali radiumtelepekről valók, békében valahol Csehországban jártak. Most harmincan belepréselve ezeken tettük meg a nagy utat Neu-Sandectől Przemyśl; négy nap kellett egy olyan uthoz, amit rendes körülmények közt hat óra alatt tesz meg egy normális járási automobil. Biecsből kezdve Przemyśl az oroszoktól feldúlt és közvetlenül azelőtt elhagyott városokon és községeken át százazrekre menő trén között vezetett az autót-ut. Fellejthetetlen út, nehéz, életveszélyes és főként csodálatos. Hogy eljutottunk Przemyślbe, olyan esoda, amit még ma se tudok megérteni. Október kilencedikén szabadult föl Przemyśl. Október kilencedikén indultunk el Neu-Sandecből és október tizenharmadikán érkezünk meg, mint elsők a szeptember tizennyolcadika óta cernirozott Przemyślbe.

Neu-Sandectől Przemyśl

A sárnál valami lehangolóbb és utálatosabb, gyilkosabb és veszedelmesebb ellenség kevés van. Sár! — mondja az ember és fővárosi vagy magyarországi vidéki tapasztalatokkal sárgás-barnás-feketés vizes

földre vagy pépre gondol. A sár itt Galiciában a kéthetes esőzés után egy tenger, rendes és szabályos tenger, mintahogy a könyvben áll, fekete tenger, mély, végtelen, nem látni csak eget és sarat és szigetek vannak benne. Az autók nem mennek, robognak, vagy száguldanak az országutakon végig, hanem usznak, mint a hajók, ugyanazokat a mozgásokat végzik, szántják a vizet, ingadoznak és tengeri betegséget is lehet kapni. Ez a sár itt Galicia idei októberében nagyon fontos. Sok mindent megmagyaráz, sokat súlyosbít és sokat enyhít, de sok bajnak és rendkívüli szenvedéseknek a forrása is egyben.

Az én autóm, amelyikkel a k. und k. Kriegspressequartier parancsnokságának a rendeletéből a harctérre indultam, mindjárt az első falu fordulójánál felfordult. Autó-katasztrófa, szóra se érdemes, most nem is lehet megállni mellette, vagy arra gondolni, milyen véletlen szerencse a menekülés és milyen hazárdjáték az élet. A közelből katonák jönnek, egy cug; másfél óra, megcsinálják az utat, kiemelik az autót, tovább, előre. A háború bizonyos dolgoknak nagy jelentőséget ad és bizonyos jelentőségeket egyszerűen megszüntet. Viszont az idő az egyetlen, ami most mindennél drágább, pénznél és főként emberi életnél, ami a legolcsóbb.

Mielőtt utra kelünk, még átessünk egy nem kelles, de hasznos műveletre, ami itt nélkülözhetetlenül fontos: ez a kolera-oltás. Neu-Sandeben a törvényszék épületét alakították át oltó-helyiséggé. Hosszu folyosókon állnak a katonák, a bluzuk és az ingük jobb oldalán nyitva, bemennek az ajtón és a másikon ki, gombolkoznak. Öt perc, már megvan az egész. A koleraoltást nyolc napon belül meg kell ismételni, csak akkor van hatása. Nem immunizál és nem biztosít a

betegség megszerzése ellen, de enyhíti és egy kicsit kö-
zömbösíti a lefolyását.

Neu-Sandectől egy óra Grybov, s egy másik óra
Gorlice, ahol már csaták kétségtelen nyomai láthatók.
Elhagyott tüzérállások, vagy elkészített, de föl nem
használt pozíciók. Lövészárkok, amikben félméter ma-
gasan megállt a víz. Körülötte messze szétszórva, kon-
zerv-skatulyák, töltény-csomagok, ruhadarabok. Itt
már volt valami. Itt már táboroztak. Ez a legmesszibb
pont nyugati Galiciában, ahol a csaták közvetlen jeie-
vel lehet találkozni.

Az első pont, ahol oroszok nyomait állapíthatjuk
meg: Biecs. Furcsa falu, nagy zárda a közepén, a fő-
terén magas templom, jellegzetes és érdekes fatorony-
nyal. A falu — délután négy óra — alszik, mintha éj-
fél volna. Egy lelket nem látni, egy hangot nem hal-
lani. Az üzletek bezárva. Lakások lakattal bereteszelve,
egyik ház lezárva, másiknál ajtó-ablak tárva-nyitva.
Tizenkét orosz járt itt a faluban. Tizenkét kozák.

— Mikor voltak itt az oroszok?

— Negyedikén.

— Mikor mentek el?

— Még aznap.

— Mit csináltak?

Bízalmatlanul és ijedten válaszolnak. Nem tud-
ják, szabad-e beszélniök, lehet-e beszélniök. Aztán el-
mondják:

— Egy tiszt vezetésével jártak itt a kozákok. Ti-
zenketten voltak. Nem csináltak semmit. Csak visz-
szafelé menet az egyik kozák elkezdett a falu végén
egyik leánynyal... A tiszt a bírót hívatta. Lengyelül
megkérdezte: mikor jártak erre utoljára a katonáink?
Merre mentek? Meddig voltak itt? Mit gondolunk, hol

vannak most? Hol a főhadiszállás? Mi válaszoltunk, amit tudtunk, megmondtunk. Kénytelenek voltunk beszélni, mert ha valamelyik kérdésre nem válaszoltunk, a tiszt a revolverével fenyegetődzött.

A kozákok szóval nem sok kárt tettek Biecsben. Még megtudjuk, hogy a tiszt, amíg a többi kozákok a piac-téren pihentek, felment a toronyba és messzelátóval nézte végig a tájékot minden irányban. Aztán ellovagoltak visszafelé. Biecs volt a legtávolabbi pont, ameddig nyugati irányban ekkor eljutottak az oroszok. Itt Biecsben, a falu végén már várt bennünket a fahrküche, mint egy gőzölgő lokomobil, a késő délutáni ebéddel. Másfél nappal előbb indult el a fahrküche, hogy ideérjen. Megettük a nagyszerű ebédet; a földön és a szabad ég alatt a párolgó levest és a végre puhára főtt marhahúst, ami itt természetesen kitűnő. A sárban a fahrküche nem követhet bennünket és mert sietünk, visszafordul és mi enélkül megyünk tovább. Kiosztják a kenyereket és az automobil meg se áll Jasloig.

Az estében, ami itt nyolc órán túl már sötét és sűrű éjszaka, Jasló egy világvárosnak tűnik a sok falu után. Villanyvilágítás, kövezet, kávéház. Itt éjszákázunk. Megérkezünk valahova, eszünk és következik az elszállásolás. Egyáltalán, az ember ilyenkor látja, hogy a háború micsoda: semmi más, kubikolás, földmunka, ami halálos veszedelemmel jár, aztán kvártélycsinálás és menáksi-osztás. A kvártélycsinálás a legháborusabb és a háborura legjellemzőbb művelet. Akár mi csináljuk, akár ellenség, mindig erőszakosan és brutálisan megy, mert másképp nem is mehet.

Jasloban, ahonnan két nappal ezelőtt mentek el az oroszok, nem volt nehéz kvártélyt csinálni. Minden lakás üres és minden lakás kapható. Én találomra egy

rendezettebb külsejü házba tévedtem és benyitottam egy elsőemeleti lakásba, ahol ez volt kiírva:

DR. SALAMON METZ.

Dr. Metz Salamon orvos lakása lesz tehát az éjszakai kvártély Jasloban. Elegánsan, jómóduan berendezett lakás. Az ágyak nyitva, frissen láthatók még az utolsó éjszaka nyomai. Egy német regény a doktorné ágya mellett, egy félig elégett szivar és a Medizinische Wochenschrift felnyitott száma a doktor ur ágya mellett. A rendelőben minden szétszórva. Ijedt és kapkodó pakkolás és lázas menekülés jelei. A szekrények nyitva, tele; egy toalett-asztalkán parfóm, puder, a fiókban levelek. Senki az egész lakásban. Egy lélek se. Csak a nagy ijedtség emléke, szinte látni a kapkodó menekülést. Zavaró és bántó a félelemnek ez a közelsége. Felejthetetlen egy ilyen éjszaka, idegen házban, idegen lakásban.

Vajjon hol a lakás tulajdonosa és mire gondol most? Hogy siratja a házat és a lakását, amit képzeletében már kirabolva és feldulva lát kétségtelenül és nem gondol arra legmélyebb álmában se, hogy halottra fáradt újságírók alszanak az ágyában. A Nap és a Pesti Napló „kiküldött haditudósítói”. Vannak órák, amik úgy mulnak el, hogy közben mindig arra gondol az ember: ezt soha se fogja elfelejteni. Az ilyen éjszakát tényleg nem lehet elfelejteni és ezek az emlékek azok, amik ellenőrizetlenül és szándék nélkül mindig csak visszatérnek és felfrissülnek. Egyébként pedig dr. Metz urnak hálás köszönetemet a szállásért.

Jasloban négyszázötven orosz járt. Nem kozákok, gárdisták. Elég jól viselték magukat, mindenért fizettek, csak a pénzt előbb elszedték a jasloiaktól s azután

fizettek vele. Kézpénzt, lehetőleg ezüstpénzt kértek mindenkitől s a zsebórát is elszedték a járókelőktől. A szorgalmasabbak pláne bementek a lakásokba is és ott is összegyűjtötték a zsebórákat. Jasloban már alig van zsebóra . . . Az utcákon még mindenütt láthatók az oroszok nyomai. A polgármester plakátjai a falakon. Figyelmeztetések a lakosságnak, hogyan viselkedjenek az orosz katonákkal szemben. Találkoztam a polgármesterrel. Elmondta, hogy az orosz kommandáns igazságos embernek látszott. A lopásokat bejelentette neki és az orosz ezredes megígérte a vizsgálatot. Természetes, hogy a vizsgálatból nem lett semmi. Mindössze azt érték el, hogy a katonák büntetésből a városon kívül táboroztak.

Végig Nyugat-Galicián, Krosnon, Haczowien, Zychowon, Brzozowon keresztül csatatereken vezet végig az ut. Messze-messze, ameddig a szem ellát a végtelen sár-tenger távoli horizontjáig, minden-minden már a háboru: az országut zsufolásig tele van szekerekkel, az árkokban minden tíz lépésre egy dögölt ló, mint egy borzasztó mértföldkő, a földek, amint végkép föl vannak dulva, elhagyott tűzérállások, vízzel telt lövészárkok s körülöttük az üres konzervskatulyák, mint a nyers-ezüst, úgy fénylenek. A lövészárkok közelében üres patrontáskák, barna papírhüvelyek, ruhadarabok, s néhol, ahol az ut kanyarodik, egy kis szigeten árva sirdomb, egyszerű fakereszttel. Az autó, amelynek célja nem egy város, nem csak Przemyśl, hanem a front, ahol víz helyett shrapnell-eső esik, alig másfél óra után már a legexponáltabb vidékeken megy keresztül, a háboru minden látványosságán át.

Mindenfelé elhagyott lövészárkok. Napokat töl-

töltek itt a katonák, esőben, hóban, hidegben, sárban, napokat és éjszakákat az élőknek ebben a hideg sirgödörben, ami a lövész-árok, s ami abban különbözik az igazi sirtól, hogy egyelőre felül még nyitva van. Az országuttól jobbra és balra több kilométer hosszúságban kigyóznak a lövészárkok. Testi erőn és épségen kívül, emberfölötti ellenállóképességen kívül az idegeknek mekkora megfeszítésére és erejére van szükség napokat és éjszakákat állni, állni és állni a lövészárkokban. Az eső hetek óta esik, az árok félig tele van vízzel, a puha, agyagos föld pépszerű sár. És a katonák, tiszt és közlegény egyformán, mint igazi hősök, állnak és várják a golyót, vagy a shrapnell, várják az ellenséget, várják a kommandót. Egészen jól meg lehet érteni a legvadabb és legelszántabb rohamokat. A sturm valami hallatlan felszabadulási érzést válthat ki az emberietlen szituációban lévő, élve eltemetve, sirgödörben álló emberből. Meg lehet itt érteni, csak egyszer kell beállni egy ilyen lövészárkba, hogy a sturm miért olyan heves, hogy a katonák, pláne a magyar katonák, miért mennek száguldva és mámorosan, szinte tébolyodottan rohamra. A magyar temperamentum nem bírja, nem bírhatja sokáig az árokban való állást. Talán nem is temperamentum dolga, a mai emberek idegeinek nem való ez; inkább a nagyobb veszedelem, ami akciókkal, mozgásokkal jár, mint a kisebb veszedelem, kinos és fészengő várakozásban. Hősi halál, shrapnell-seb, érdemkereszt és valami kiváló teljesítmény nélkül hős minden katona, aki a lábát egyszer a harc térre teszi. Aki egy napot áll egy ilyen lövészárkban, esőben, hóban, sárban, hideg nappalon és fagyos éjszakán át, a vizes ruha gőzölögve szárad meg a testén az első

kis napsütésre és hajnalban az arcára ereszkedő dér a mosdó-vize, az ilyen katona hős minden signum laudis nélkül.

A lövész-árkok mögött néhány száz méterre állnak az elhagyott tüzérállások, fákkal, földdel, lombokkal elmaszkírozott Stellungok. Alig másfél kilométerre ettől a ponttól az oroszoké, a különbség mindössze az, hogy a front szembenéz, a mi árkaikkal párhuzamosan szembe. Az oroszok pionirjai jók, gyalogságuk is alaposan ki van képezve az árkok ásásában, azt mondják, hogy minden orosz népfölkelő egy kiképzett pionir, egy utépítő mérnök. Homlokig elássák magukat, s inkább az árkok mélységével és praktikuságával törődnek, mint az elmaszkírozással.

A Viszloka folyócskán átvezető hid mellett van két falu. Észak-keletre Zyhow, délre Haczowie. Zyhowban egyetlen ház se maradt épen. Az oroszok az egész falut felgyújtották. Az egyik házban — zsidók lakása — elhamvadt imakönyvek, még látni lehet a fekete hamuvá lett könyvön a héber betűket. Haczowieban nem sok kárt tettek.

— Dava ji csasz! Add ide az órát! — mondták itt is az oroszok, mint Krosnon, Jasloban, Bieczben, mindenütt, ahol jártak. Egyébként nem bántottak senkit.

Éjszaka Haczowieban. Kis falusi iskolában töltöttünk egy éjszakát, mert az autónk elakadt és a falu egész férfinépe fél éjszaka dolgozott, amíg kiemelték a mély sárból. A szobákban, a tantermekben, ahol aludtunk, szalma volt a fekhelyünk és micsoda szalma, ugyanaz, amin négy vagy öt nappal ezelőtt az oroszok éjszakáztak. A tantermek üresek. A falakon csak állatképek, térképek, rajzok, lengyel

történelmi nyomatok. A király, a trónörökös képei leszedve és a fal felé fordítva. Vagy az elmenekült tanító gondossága, vagy az ittjárt oroszok munkája, nem lehet tudni.

Krosnon ötszáz cserkesz-kozák járt. Nyugat-Galicának ebben a fontos és érdekes kis városában két hétig voltak az oroszok: szeptember huszonhatodikától október harmadikáig voltak itt a cserkesz-kozákok. Alacsony, fiatal legények, nagy fekete kucsmában, hosszú barna felöltőben, a felöltő szegélyén is fekete szőrme. Lovaik agyonstrapáltak, alacsony, vézna, kiéhezett lovak voltak.

Krosno főterén megfog egy fiatalember és egy noteszt vesz elő:

— Uram, ha érdekli, nekem minden fel van írva.

Látom, hogy a notesz Morse-jelekkel van teleírva.

— Táviró-hivatalnok voltam Stryjben, áthelyeztek, idekerültem és itt voltam az oroszok garázdálkodása idején. Morse-jelekkel csináltam jegyzeteket, mert féltem, hogy esetleg bajom támad belőle, ha elfognak s egy kozák megtalálja nálam a jegyzeteket büneikről.

Morse részletesen előadott mindent az oroszok krosnoi tartózkodásáról. Hogy mindenkitől elszedték a zsebóráját, a pénzét is elvették annak, akinek már nem volt órája, hogy a lakásokba is bementek apróbb emléktárgyakért. Elmondja, hogy tört be két kozák a gyógyszertárba s elmondja a legendát a krosnoi papról és a kozákról. Így születnek a legendák.

Két kozák bement a krosnoi paphoz. Az egyik inni kért. A pap adott neki egy pohárral, pedig a cserkesz-kozákok parancsnoka szigorúan megtiltotta, hogy a kozákoknak inni adjanak.

— Adj még egy pohárral! — kiáltott a kozák a papra.

A pap adott még egy pohárral.

— Az egész üveget add ide! — ordított a kozák.

— Nézd, fiam — mondta szeliden az öreg pap — nem adhatom neked az egész üveget. Magamnak is kell, meg hát talán a többi testvéreid is szomjasak lesznek és azok is kérnek.

— Ne beszélj annyit, add ide, vagy leváglok! ordított a kozák.

A pap hátrált. A kozák kardot rántott és teljes erejével feléje sujtott. A kozák már előzőleg részeg volt, s a lendülettől, amint a kirántott karddal a pap felé fordult, elvágódott a földön. Deliriumában elájult, úgy mosták fel s eszméletlenül vitték el. A másik kozák, aki isten ujját látta a társa sorsában, földre vágódott és térden állva kért bocsánatot a paptól és a ruhája szegélyét csókolgatta. A városban és a körül táborozó kozákok közt hamar elterjedt a csodálatos eset híre és nagy feltűnést keltett. A kozákok egyszerre megjavultak, alig mutatkoztak a városban. A lakosság pedig végzetes dolognak találta az egyszerű esetet, azóta talán még színesebbé, még különösebbé tették. Egy év múlva már legenda lesz a két kozák látogatása a krosnoi papnál.

Az orosz főhadiszállás, amelyik legmesszebb Lembergben volt, de csak rövid ideig maradt ott, s most nyilván valahol a határszélen van, Krosnoba akart menni. De csak akart. Amikor a mi hadvezetőségünk most már világos és bevált okokból csapataink retablirozását határozta el és a seregek hátrább vonulva, új formációkban álltak fel, az oroszok csaták nélkül mehettek előre. Azt hitték, hogy ez így tart örökké, a

Przemysl körül történt nagy események, az állandó veszteségek és csapások még nem következtek be. Közbejött a mi taktikánk teljes sikere, a tervezett körülfutó mozdulat majdnem befejeződött, az oroszok siettek visszafelé a galíciai sáros és tönkrement országutakon pánikszerű visszavonulásban.

Október harmadikán álltak legjobban az oroszok Galiciában és ekkor történt az, hogy a főhadiszállásukat Krosnóra akarták helyezni. Október negyedikére jelezték kétszáz tiszttérkezését, kinézték egy alkalmas házat főhadiszállásnak, lefoglalták a jobb épületeket lakásoknak. Október harmadikán délelőtt jelent meg az orosz vezérkari tisztt a krosnói polgármesternél azzal a jelentéssel, hogy az orosz főhadiszállás másnap megérkezik. És még aznap, október harmadikán délután hat órakor elmentek az oroszok. Nem mentek keresztül a városon, mint amikor bevonultak. A város alatt lovagoltak el. A krosnói főhadiszállásból nem lett semmi.

Egy éjszakát a jasloi és hacowiebeli éjszakázás után Waraban töltöttem. Waraban, a Skrzinsky kastélyban. Skrzinsky, Badeni volt osztrák miniszterelnök sógora. A kastély az országút mentén, régi barokk épület, diszes, előkelő és dús gazdagon berendezett. Ez az éjszaka a háború legmegrázóbb emlékei közül való. A milliókat érő kastély egészen feldulva. A töméntelen kincs és drágaság szanaszét, összevissza és összeforve, szétdobálva minden. Azt mondják, hogy csak néhány kozák járt a kastélyban, de a ruszofil parasztok raboltak velük együtt. A tény az, hogy egy földrengés nem pusztíthat olyan alaposan és helyre nem hozhatóan, mint azok, akik előttünk itt jártak. Fehér márványszobrokat darabokra törtek, finom gobelineket,

festményeket összevagdaltak, a képeket, leveleket szét-tépték, szétszórták az egész lakásban és a grófnő finom írásu naplóját beszenyezve dobálták ki a folyó-sóra. Egy japán szalón csupa romhalmaz. Ide nem tudtak bemenni, ide belövéldöztek és úgy látszik, sortüzzel pusztítottak el mindent. Ami érték volt, azt mindent elraboltak és elpusztítottak mindent, amit nem rabolhattak el.

Az októberi esős és szomoru éjszaka érdekes tár-saságot hozott itt össze. Tréntiszek, akik nagy kolon-nokat vezetnek és itt érte őket utól az este, huszárok, akik Przemyśl felé tartanak, de az éjszaka feltartotta őket, pionirok, akik a felrobbantott hidakat és tönkre-tett utakat javítják és még hozzá a késő esti órákban bevetődünk mi is. A törött foteleken, széklábak és cserepek közt, véletlenül előkerült matrácokon, vagy a puszta földön töltöttük az éjszakát valamennyien. Az egyik szobában zongorát találtak. Egy főhadnagy zon-gorázott, Chopint. Galiciában, egy feldult kastélyban, gyertyafény mellett, fagyosan hideg szobákban, éj-szaka, háboruban: Chopin . . .

Végre, negyedik nap mégis csak megérkeztünk Przemyślbe. Az út vége felé már százával és százával mindenfelé lótetemek. Az automobil úgy robogott el döglött lovak mellett, mint a gyorsvonat a távirópóz-nák mellett. Akármikor néz ki az ember, csak táviró-póznát lát, illetve döglött lovat. Az idő pénz, sietni kell, pénz nem számít, csak idő. A ló, amelyik nem bírja, kidől magától, vagy megvárja, amíg fölvérzett, agyontépett husárol leszedik a hámat. Az út szélére állítják és eleresztik, ha még remeg benne egy kicsit az élet, vagy agyonlövik, hogy ne kinlódják soká. Mindenfelé csak lóhulla, amerre néz az ember, vagy

még ennél is borzasztóbb. A vergődő, kinlódó, hal-
dokló ló, amint a sárban elbotlik és fölemelkedik, az-
tán újra elbukik és nem tud már lábra állni. A sze-
meit forgatja, mintha emberi értelmé lenne és minden-
nél beszédesebben, mindennél megrázóbban szól ret-
tenetes szenvedésekről... Végre mégis megérkeztünk
Przemyslbe.

Przemysl

Az ostromlott és diadalmasan
főlszabadított Przemyslbe érkezni
este, amikor az ivlámpák teli fényben ragyognak,
az utcákon sűrű tömegben ömlik a nép, az autók
száguldanak, a kocsik hangosan robognak a kö-
vezeten végig, s a San, mint egy kis Duna, sötéten és
lassan hömpölyög a város két része között, felejtke-
tetlen kép, nagyszerű bevonulás és mintha Budapestre
emlékeztetne minden. Az első impresszió a sötét esté-
ben és az elpusztult galíciai falvak után, egyenesen
világvárosi.

A Franciskanska-utcán minden harmadik, negye-
dik üzlet van nyitva. A Mickievicka-utcán is a ven-
déglők és kávéházak vannak csak nyitva, de ezek
aztán kinosan zsufolva. A vendéglőkbe sorozatosan
bocsájtják be az embereket. Ötven-ötven embert egy
turnusban, s aztán lezárják az összes ajtókat, még a
hátsó rejték-ajtót is, amin a közlekedést lebonyo-
lítják. Az utca felől állandóan zárva vannak az étter-
mek. A kávéházak, a Stieber, a Habsburg, az Elite,
a Mikádó, mint egy pesti Szilveszter-éjszakán, zsufol-
tan, minden asztalnál hatan-tizen, ember-ember hátán
és csak protekcióval lehet valamit kapni. Gyufa, ciga-
retta, szivar hiányzik. Egy skatulya gyufáért rendes

ár egy korona, szivart dugva ad a pincér, rövid szivart vagy egy cubát, cigarettáról pedig beszélni sem lehet.

Az ostromzár idején mintha kihalt volna a város. Minden üres és minden ajtó bezárva. És most mintha a föld alól bujtak volna elő egyszerre, most már a katonák mellett civileket is látni s elképzelhetetlen, hol voltak ezek a hosszú idő alatt. Este fényes korzó van a Mickievicka-utcán. Furesa és változatos kép, tarka és elképzelhetetlenül eredeti. Elegáns nők, Bécs színeivel és illatával, prémben, divatos kalapokban, nyilván a tisztek családjai; a szép lengyel nők, magasak, karcsuak, erősen kifestettek és puderesek. A korzó a járdán sűrű, apró lépésekben szinte tolazkodni kell előre. A tisztek a legkülönbözőbb egyenruhákban. Bőrkabátokban és lengyel ködmönökben és hosszú bundákban is látni tiszteket, sállal a nyakuk körül, és nagy kucsmákban.

Az üzletek is kezdenek kinyitani és csodálatos, a föld alól, mint valami szinpadi sülyesztőből felemelkedik egy elmerült város. Egyszerre óriási a forgalom. A vasuti közlekedés pedig szünetel még és csak Sanokig járnak a vonatok. Ide tehát kintről még senki se jött be. Az ostromzár alatt eltemetkezettek, az élve eltemetkezettek most előbujnak, s mint a bányából a friss levegőre, úgy jönnek, szivják magukba a szabadságot, a friss és szabad levegőt, a felszabadulás örömeit. Itt mindenki örül most és mindenki boldog és beszélni se akarnak az elmúlt napokról, a szeptember tizennyolcadikától október kilencedikéig eltelt napokról, mialatt szünet nélkül böhöltek az ágyuk, az oroszok már egy-két erőd közélébe jutottak, nagy csaták voltak az erődök előtt, parlamberter a vár megadását kérte, Kuzmanek vissza-

utasította. Minderről most már mint régi történetekről beszélnek. Pedig alig egy-két napja az egészek.

Mindenfelé magyar szó. A lengyel kis rikkanccgyerek is magyar és magyarul kínálja a hirlapot, ami még az ostrom alatt is megjelent:

— Tábori ujság! Legujabb szám!

Rengeteg pesti ismerős mindenfelé. Orvosok, tisztek, katonák. Az Offiziers-Casino nagy parkja a város nevezetessége. Van mozi is, ahová csak katonák járnak. Az utcákon szuronyos festung-csendőrök tartják fenn a rendet és ez nem kis munka az óriási forgalom mellett, ami itt van. Órákig vonul el egy-egy végtelen trénoszlop és sehol sincs vége és a járdákon órákig áll a tömeg, hogy átjuthasson a másik oldalra.

Az Offiziers-Casino éttermeiben ebédeltünk és vacsoráztunk. Itt, mindjárt az első este, az első vacsoránál véletlen szerencsém volt megismerkedni és beszélgetni azzal a repülő-főhadnaggyal, aki október elsején a hősi és páratlan repülőutat tette a körülrzárt Przemyslbe.

— Oberleutnant Aladár Taussig! — mutatkozik be egy elegáns főhadnagy az asztalomnál.

Figyelmeztetnek, hogy ő repült be a cernirozott Przemyslbe. Beszélgetni kezdünk s a főhadnagy szerényen, mintha egy autókirándulásról beszélne, mondja el a bravuros repülés történetét:

— Parancs jött — mondja — hogy október elsején minden körülmények között be kell repülni Przemyslbe. Okvetlen. Őrnagyunk közölte velünk a parancsot és miután közölte, így szólt: Freiwillige vor! Önkéntes jelentkezők először. Többen jelentkezünk. Egymás mellett állva, közvetlen közel egymáshoz ketten: Feszt Béla és én. Mind a ketten szomorúak let-

tünk, mert jó barátok vagyunk, hogy kié lesz a szerencse s a másik majd megbántva érzi magát. Az őrnagyunk azt tanácsolta, hogy cipflizzünk. Tetszik tudni, mi az: cipflizni? Gyufát huzni. Egyiknek a fejét letörtük s az őrnagy mindakettőt a kezébe vette. Aki a fejeset huzza, az repül. Huztunk. A szerencse nekem kedvezett. Én huztam a fejes végét. Én repültem. Három órákor felszálltam. A megfigyelő-tiszt egy vezérkari kapitány volt. Hideg volt, az idő esőre hajló. Néhány perc múlva már esni is kezdett az eső. Először ezernégyszáz méter magasságig szálltam fel, de az esőben, a nagy ködben, a felhők között nem tudtam orientálni magamat, le kellett ereszkednem nyolcszáz méterig. Negyven kilométer körzetben Przemysl körül ellenség állt és alig, hogy a veszedelmes rayonba érkeztünk, elkezdődött a veszett bombázás. Tizenöt-, tizennyolc-, huszonegyes-mozsarakból lőttek ránk s közelünkben csapkodtak a lövegek. Két óráig tartott az utam. A leszállás volt a legnehezebb. Éles spirálban kellett leszállnom a rendelkezésre álló és alkalmas kikötőhelyen s még akkor is nagyon vigyáznom kellett, hogy a mindenfelé elhuzódó feld-telefon, feld-telegráf, feld-bahn vonalait tönkre ne tegyem. A leszállás szerencsésen sikerült. Azt tudják, hogy milyen lelkesedéssel fogadtak bennünket és hogy milyen örömet okozott a posta, amit hoztunk, s az ujságok, amik a marconigrammok szükséztávusa mellett az egyetlen hírforrásaik lettek a várnak. Jelentéseket vagy parancsokat nem hoztunk írásban. Az mind a fejében volt a kapitánynak. Hogy is ne! ha lelőnek bennünket, akkor is csak minket kaphatnak meg, de a titkunkat soha. Vittünk négy vitézségi érdemrendet is kitüntetett altiszteknek. Azok se gondolták, hogy a rendjel, amit

viselni fognak, az égből pottyan le nekik... A dolgunkat hamar elvégeztük, de visszarepülésre egyelőre még gondolni sem lehetett október elsején. A gép egész vizes volt, reparálni való is volt rajta és a kirepülés nehezebb volt azért is, mert az oroszok vártak ránk, mert e napokban lett egyre erősebb az ostrom, s mert mindenképpen meg akarták akadályozni, hogy a jelentéssel, amit nyilván nagyon fontosnak tartottak, visszarepülhessünk. Élve vagy halva meg akartak bennünket kaparítani. Tudtuk ezt előre és jól sejtettük, de nekünk mindenképpen meg kellett tennünk ezt az utat visszafelé, legelsősorban azért, mert a jelentések, amiket visszavittünk, sokkal fontosabbak voltak, mint azok, amelyeket a várba hoztunk. Éles spirális ívben való felszállás után csakhamar nyolcszáz, majd ezerkétszáz méter magasságba emelkedtem. A dátum ismeretes: október hatodika, délután. Alig értünk az erődökön kívül, gyilkos tűzbe fogtak bennünket. Gránátokat lőttek felénk s a shrapnellek nem messze alattunk explodáltak s mondhatom, ha csak ötven-hatvan méterrel vagyok lejjebb, megkapom — az egész szósz! (Igy nevezte a főhadnagy nevelve a gyilkoló bombákat.) Messze és magasra repültem és a lelövés veszedelméből már valahogy megmenekültem, amikor még a golyóknál is nagyobb veszedelem ért: hózivatar. A hó sűrű pelyhekben esett, hideg volt, s a zselatin-üvegablak, ami előtttem és a megfigyelő előtt volt, egészen befagyott. Visszafelé éppen három és fél órával tartott tovább az út, mint odafele.

A főhadnagy elmondta még, hogy repülőgépének, a híres és diadalmas aeroplánnak Steffl a neve, a motorja száz lóerős Mercedes-motor, a típusa Albatros-típus. A cernirozott Przemyślből ezerötszáz feldpost-

kártyát vitt magával. Már bennült az aeroplánban, amikor feléje szaladt egy öreg honvéd s így szólt hozzá:

— Főhadnagy ur, vigye el még ezt a kártyát magával. A feleségemnek szól. Ötven koronát fizetek érte.

A főhadnagy készséggel elvitte a levelezőlapot és nevetett az ötven koronás ajánlaton.

— Csak később jutott eszembe, — mondotta — hogy nagyszerű üzletet csinálhattam volna a Vörös kereszt javára. Csak minden egyes levelezőlap után egy korona portót kellett volna szednem. Későn jutott eszembe, kár érte.

A hős repülő főhadnagy olyan egyszerűen, olyan közvetlenül és olyan naivan beszélt a bravuros repülésről, mintha az egész egy gyerekjáték lett volna, semmi, kis tréfa, kis ügyeskedés, ami szót se érdemel. A Steffl, a diadalmas repülőgép kitüntetését is kapott. A repülő-osztály őrnagya piros-fehér selyemszalagot illesztett rá, a bravuros repülés dátumával és adataival. A repülők Przemysl legnagyobb hősei.

Hullák a drótsáncokban

Przemysl egyik legnagyobb erődműve, a Siedlicska mellett levő Werk I/1. körül voltak a leghevesebb harcok. Itt hatoltak be legmesszebbre az oroszok és a honvédek több, mint hősies föllépése innen verte őket vissza, illetőleg verte őket előre, bele a drótsövényekbe, a drótsáncok közé, amiken, mint az állattani gyűjteményekben a bogarak a gombostükön akadtak meg és pusztultak el az oroszok az éles drótokban.

A várparancsnokság engedélyével egy fél napot töltöttem itt a Siedlicska felé eső erődben. A werk

folyosóján feltűnik egy közlegény, ismerős orc, intelligens vonások és köszönt, mint ismerősét. Megkérdem.

— Magyar?

— Igen.

— Hová való?

— Budapestre. Nem tetszik megismerni?

— Nem.

— Bródy vagyok, az FTC. kapitánya.

Ott kapitány, itt közlegény, de — úgy mondják — a kitűnő footballista egész jó katona. A legexponáltabb werkben volt, résztvett a leghevesebb harcokban s most a werk doktora vette maga mellé, neki segít a sok munkában. Bródy mellém szegődött és mindent megmutogatott, pláne — mondta — tudja, mi érdekel, azt mutatja meg elsősorban. Az ágyuk még bőmböltek. Az erődől is néha megszólaltak az ágyuk. Az erőd előtt pár lépésre huzódnak el a legbelsőbb drótsövények. Idáig jutottak el az oroszok, ide nyomták őket be a honvédek, akik hátulról megkergették őket. Embermagasságnál valamivel magasabbak ezek a drótsövények, vízszintesen, ferdén, párhuzamosan, hegyes és élesen szuró dróthuzalok egymás mellett. Aki közéjük kerül, mint az egér az egérfogóban, menthetetlenül ottmarad.

Sok ezer ember maradt a Siedlicska melletti erőd drótsánczaiban. Azon a részen, ahol én jártam, több százat láttam, de elég volt. Borzasztó a hullák szaga, az állandó eső egyáltalán nem verte el az illatot, de — úgy látszik — elősegítette a rothadást, s messze távolságban fojtogató a büz. Véres kézzel rongyossá sebzett tagokkal, cafatos arccal a drótsövénybe akadva állnak a hullák. Az arcuk borzalmasan eltorzult a

rettentő kinoktól, amiket a drótsövény szurása és a menekülés hasztalan erőlködése okozott. Minél jobban akartak menekülni, annál erősebben akadtak bele a drótba, amelyik halálosan megfogta valamenynyit. Legtöbbször ezenkívül előlről-hátulról golyók nyomai. Elülről a werk, hátul a saját tisztjeik, akik revolverrel kergették őket a halálba, s aztán a honvédek, akik bekerítették őket.

— Parancsol valami emléket? — kérdezte Bródy, a kapitány.

A választ meg se várta. Előrement és kiráncigált egy holttestet, amelyik egészen bele volt akadva a drótsövénybe. Elővette a bicskáját, felemelte az orosz felöltőjét és hátulról elmetszette a töltény-táska szíját.

— Tessék, érdekes emlék lesz! — mondta. — Orosz töltény-táska. Benne van még két magazin. A többit kilötte.

A drótsövények mögött, mint egy halott állatkert, úgy festettek a drótba akadt oroszok. Nehéz munka lesz kiszedni őket a drótokból, mert a drót a húsig mélyedt. Nem lehet szabadulni a látványtól, ami nem is rémes, hanem visszataszító. A halál, amelyik hosszú kínlás után hirtelen következhetett be, valamenynyik arcán a szenvedés, a heves fájdalom, a halálfélelem csuf és torz vonásait fagyasztotta meg. Egy rendes arcot nem látni, egy rendes fejet. Nyitott, véres száját, kifordult szemeket, elszakadt orrokat, felmarcangolt kezeket, az arcokon mély barázdákat, széles vonásokat, a kínlás barázdáit és vonásait, mintha nem is igaziak lennének, hanem oda volnának festve. Néha úgy tűnik, hogy az egész nem is igazi, valami vásáron panoptikum, vagy panoráma,

vagy körkép, vagy valami ilyesféle. De jön a hullaszag, ha a szél felénk fujja egy kissé, tűrhetetlen és kiállhatatlan. Ennek a hullaszagnak el lehet hinni mindent.

*

A Dunkovicki felé levő erődben is voltam. Itt jelentkezett a parlamber és itt állta egy fiatal magyar tiszt, Mikes László nyiregyházi honvédfőhadnagy vezetésével harmadfél száz honvéd három nappal és négy éjszakán át a leghevesebb ostromot. Megnéztük az egész erődöt, a gránátok szárai, volttrefferek alig okoztak valami bajt, szinte észre se lehet venni a hibákat, amiket lázas szorgalommal reparálnak.

Messze, az erőd előtt, hétszáz lépésre talán az erődtől, mozgó alakokat láttam a kora délután, amikor itt jártam.

— Mi van ott? — kérdeztem a főhadnagytól.

— Temetnek! — válaszolta. Már tizenkettedikén kellett volna eltemetni a halottakat. A tábori lelkész már ottjárt, beszentelte valamennyit s az orosz foglyokat már kirendeltük, hogy temessenek. De nem lehetett. Az orosz tűzéség, amint emberi alakokat látott megjelenni, tüzelni kezdett. Szerencsére a saját embereikre tüzeltek, akik hanyat-homlok elmenekültek. Ma újra megkíséreljük a dolgot. Délelőtt magam is künn voltam. Most már nem tüzelnek. Most már lehet temetni. Egész délután temetnek.

A főhadnaggyal kimentem a hétszáz méteres távolságba. A drótsáncokból leszedett halottak, a földön hanyatt és hátán fekvő, már-már feloszló hullák össze-vissza, elszórtan heverték. Hat honvéd feltüzött szuronyu fegyverrel. Egy katona, aki oroszul is beszélt, utasításokat ad a foglyoknak. Az orosz foglyok tizen-

öten lehetnek. Kezükben ásó. Persze fegyvertelenek. Nagy barna felöltőben, sapkával. Oldalukon tarisznya. Nagyokat fálnak a kenyérükből. Egykedvűek. Szórazottak. Mintha semmi közülük nem volna a dologhoz. Csak egyet láttam, aki letette a sapkáját és földetlen fővel, szinte meghiúsítottan végezte a munkáját.

Nagy gödröt ásnak. Az oroszul is beszélő káplár nagyokat kiált rájuk. A gödör kész. Ketten-ketten megfogják az orosz halottakat. Egy a fejnél, egy a lábnál. Egy tompa esés zaja, a hulla leesett a félméteres gödörbe. Még tizennégy, tizenhat, talán husz tompa esés zaja. A közelben már nincs hulla. Meszesebb még van sok, de azok már a másik gödörbe kerülnek. Hangos kiabálások. Betemetik a gödröt. Az orosz foglyok ugrálnak a dombon, hogy jobban letapossák a földet. Az egészet leöntik oltott mézszszel. Kész. Temetnek...

A halál öt lépésről

A halál — öt lépésről ... A Medyka körül folyó harcok csataterén voltam október tizenötödikén.

Przemysltől északra Radymnoban. Nagy falu ez a Radymno, a közepén egy magas, diszes rutén templom, fehér terméskő, nagy torony, a bejárat mellett cirillbetűs aranytábla, rajta a felírás, hogy a templom I. Ferenc József uralkodói jubileumának emlékére épült. A falu egészen halott. Sehol egy lélek. A falu végén egy szegény zsidó familia; az oroszok itt tartózkodása alatt a pincében éltek egyetlen tehenükkel egy oduban. Egy öreg asszony, a templom kulcsára még a falu minden élő lénye.

Mindenfelé heves ágyuharc folyik s az ágyuharc, a messzi, láthatatlan és ismeretlen távolságokban álló

ágyuk harca olyan, mint földöntuli erők küzdelme. Nem látni semmit, nem tudni semmit, véletlenül lehet csak felfedezni a sötétségben, vagy a messzeségben egy fénycsikot, itt az ágyu, innen röpült el a golyó és csak dördüléseket hallani, figyelni lehet a hangra és legfőljebb félni lehet, ha sivitva, vonitva, a veszedelemre előre figyelmeztetve, sokszor olyan hanggal, mint a mentő-automobilok szirénje, jön a shrapnell. Az ágyuharcban nem lehet látni semmit, mert amikor már látni lehetne, akkor pláne nem lehet, akkor már rég lelőtték az embert.

Radymnoban egészen különös helyzetbe kerülünk már egyszer. Tegnapelőtt, amikor itt voltunk, mindenfelől heves ágyuzás hangzott és fogalmunk se volt, hogy honnan és merre röpülnek a golyók. Hueber kapitány, aki vezetett bennünket, mindent alaposan meg akart mutatni, megmutatta Radymnot is, ahol a mi hadállásainkat sejtettük. De nem láttunk semmit. Payr Hugó, a legfürgébb és legerősebb haditudósító, öt perc alatt felmászott a nagy rutén templom tornyába, hogy onnan állapítsa meg, mi a helyzet tulajdonképpen. Nem látott semmit. Csalódottan mentünk vissza Przemyślbe.

Este a kávéházban a legújabb hírek után érdeklődtünk. Egy jól informált tiszt a várparancsnokságról, mint egészen mellékes esetet újságolta:

— Nem történt semmi különös. Csak ágyucsaták folytak. Az oroszok egész nap hevesen bombázták — Radymnot...

Ugyanebben a Radymnoban történt október tizenötödikén ez a vérfagyasztó eset. Autón mentünk Radymnoba. Az automobilt Jónász autóshadnagy vezette. A sajtóhadiszállás két művész tagja ült benne:

Mednyánszky László báró, a kitünő festőművész, az öreg mester, aki fáradhatatlan kitartással és frissességgel bírja a csaták fáradalmait, mindenütt ott van, mindent megnéz és mindig dolgozik; Balogh Rudolf, az ismert budapesti fotográfus ült még az autóban és én. Négyen voltunk. Az autó száguldva ment előre, hogy lehetőleg olyan pontra jussunk, amelyikről legjobban lehet látni a csaták területét. Minél északabbra jutottunk Przemyśltől, minél messzebb az erődök vonalától, annál erősebb lett az ágyudörgés. Voltak pillanatok, amikor hangos kiabálással se hallottuk egymás szavát.

Az autó hirtelen megállt. Mintha magatói állt volna meg. Össze kell szednem a gondolataimat és meg kell erőltetnem az emlékezetemet, hogy pontosan elmondhassam:

1. Messziről két egyenruhás alak. Csukaszürke egyenruhák. Az egyik tiszt, most már látni, hogy zászlós, a másik káplár.

2. Az ágyudörgés egyre erősebb. A két katona — nyilván messziről marsolnak, — leül egy ház elé. Egymás mellé ültek egy padra, amelyik egy üzletajtó előtt volt elhagyatva az üres utcán.

3. Füst, porfelhő, artikulálatlan hangok, emberi hang kevésbé, inkább erős csattanás, törés, szakadás, tompa zugás hangja. Üvegcsörömpölés, a közelben összetörtek az összes ablakok.

4. A lárma vége, vértócsa, a pad messzire eltűnt, darabokra szakadt, a földön két halott.

Pontosan és kronológikusan, sorrendben ez történt, így történt. Megrendítő volt. A halál öt lépésről. Arra nem is gondoltunk, hogy a gránátnak a mi automobilunk fölött kellett elröpnie, s hogy minden

valószínűség szerint minden pillanatban újabb gránát röpülhet ide. A látvány, a halálnak ez a rémesen közvetlen látványossága, mindent elfelejtetett. Csak arra lehetett gondolni: kik voltak szegények, hova mehettek, honnan jöhettek, s ha nem ülnek le, ha tovább mennek, kikerülhették volna a halált. Vagy talán éppen azért ültek le, mert nem akartak tovább menni?...

Autónk vezetője, Jónász hadnagy leugrott az automobilról és a halott fölé hajolt. Semmi írást nem talált nála, csak egy Feldpost-kártyát és egy jelentés eltépett szeletét. A Feldpost-kártya a jaszói kórházban kelt és egy kapitány írta. Értesíti benne az ezredét, hogy már elég jól érzi magát és alig várja, hogy visszakérülhessen a tűzvonalba. A jelentés, a kártya a zászlós baloldali zsebében volt. A gránát, amelyiknek éles acélszilánkjá beléjevágott és megölte, két nagy lyukat szakított a papirosokban is. A gyalogos zászlós csehországi, vagy morva származású lehetett. Mellette a káplár a felismerhetetlenségig össze volt szakgatva.

A halál így közvetlen közélről, öt lépésről, gyors és biztos munkájának a közvetlenségében rettenetes látvány. A kivégzésnél, az akasztásnál, a haldokló utolsó sóhajtásánál megrázóbb és lesújtóbb, mert mindenütt egy várakozás, egy biztos sejtés előkészít a halál közeledésére. Ezzel a ritka és rettenetes látványossággal csak a háború szolgál, ahol a gránát ismeretlen és nem sejtett irányból jön és egy szempillantás alatt gyilkol és az egészet öt lépésről, esetleg látni is lehet, ha valakinek szerencsétlensége van hozzá.

**A Café
Stiebertől a
sárapnellekig**

A Café Stieber Przemyslnben, a Mickiewicki-utcában, a háboru tőzsde-kávéháza, ennek a nagy háborúnak olyan fontos pontja, hogy szinte nehéz találni egy

hozzá hasonlót. Szép és nagyvárosi kávéház, mintha Budapest egyik sarkán állna. A Stieber-kávéház szóval fontos és nélkülözhetetlen helye Przemyslnnek s a jelentősége nemcsak a városban van, amelynek a nevezetessége és látványossága, de az egész északi határen híres. A cukrászda abban a bizonyos kis galíciai városban, az a kis Cukiernia, ahova a vezérkar főnöke jár mindennap uzsonnázni, talán csak az olyan nevezetes és annyira érdekes, mint a Café Stieber.

Éjjel-nappal zsúfolva van a kávéház. Éjjel alatt az ostromzár alatt az estének tizenegy óráig terjedő idejét kell érteni, az ostromzár után legfőljebb éjfél vagy egy órát. Odakünn bombáznak, egészen tisztán, sokszor egészen megrázóan, nem is az idegeket, hanem az ablakokat megrázóan dörögnek az ágyuk. A kávéházban ezalatt élet-halálharc folyik egy feketekávéért. Két fiatal, ügyetlen, nem képzett pincér szolgál ki ezernél több vendéget. Egy szál gyufaért magas borralalót kell adni és szivart a legravaszabb fogásokkal lehet elérni a főpincérnél. Először is azt mondja, hogy nincs, azután azt mondja, hogy még egy utolsó van, egy kuba, ezt szívesen odaadja tíz krajcárért, ha kap érte egy cigarettát, mert viszont ő szenvedélyesen cigarettázik és napok óta nem látott egy cigarettát. Tessék tisztelni egymás szenvedélyét.

Odakünn bombáznak, a kávéház nagy ablakait néha megrázza az ágyuk dörgése: a kasszával szem-

ben, a lengyel pénztár-tündérrel szemközt elegáns bécsi fiuk. Dragonyos hadnagyok, csinosak, a legfiatalabb nincs még husz esztendő, s aki a társaságban a legöregebbnek látszik, egy őszhaju, piros arcu öreg gyerek, nincs még hatvan esztendő. Egy herceg. Ötven már elmúlt, az biztos. Körülöttük sebesültek. Friss kötéssel, véres kötéssel a kezén feketézik egy főhadnagy.

Az ajtó mellett, egy kis mélyedésben, három fiatal tiszt ül. Egy szőke, talán husz-huszonegy éves zászlós, selymes, fiatalos, háborus szakállal, a közepén ül két idősebb tiszt között, a tenyerébe hajtja le a fejét, s mintha a földön keresne valamit, percekig merően a padlóra néz. A két tiszt meghatottan és szótlanul ül mellette. Az egyik feláll, mintha nem akarna tovább résztvenni a dologban. A mellettem levő asztalhoz áll, hangos szervusz-szervusz, üdvözlí a tiszteket s mielőtt tovább menne, így szól:

— Mit szólsz hozzá, szegény Karl, délután elesett az apja.

— Ne mondd! A brigadéros?!

— Igen. Szervusz.

A tiszt tovább megy, az asztaltól egy perczig résztvevően néznek szegény Karl felé.

— Szegény Karl! — mondják megegyszer és vége.

Egy véletlen epizód ez, de száz és száz ilyen hasonló eset napirenden van ebben a nevezetes kávéházban.

Van egy nagy kártyaszoba, ahol azonban nem kártyáznak, hanem alszanak. A kávé szállodának improvizálta a kártyaszobát, husz ágy állandóan megvetve várja a vendégeket, s ha valaki későn érkezik, ha valaki már nem talál szállást, vagy ha ahhoz is

fáradt, hogy lakást keressen, mert itt mindent el lehet képzelni, akkor megissza a feketekávéját, fogja a csomagját, vagy leggyakrabban egyszerűen fogja magát, bemegy a kártyaszobába, lefekszik és kipihen a nemes, emberfölötti fáradságokat. A Café Stieber kártyaszobaszállodájának legnagyobb nevezetessége, a kávé mérhetetlen büszkesége, hogy a bravuros repülő főhadnagy, aki október elsején a vad orosz tűzben a cerni-rozott várba röppült, itt töltötte dicsőséges napjának éjszakáját.

Mindezt azért mondtam el ilyen kávéházi szakismerettel és szinte fölösleges részletességgel, mert az a Café Stieber az a Café Stieber, ahonnan azon a bizonyos október tizenhatodikán a csataterre mentünk. És ez nem mellékes, sőt nagyon fontos, megérteni és felfogni azt a hangulatot, amit a gránátok robbanása, a shrapnellek tüze kelt az emberben, pláne abban, akinek ez tűzkeresztsége, aki nem egy hosszú, mindenre előkészítő introdukció után kerül a tűzbe, hanem egyenesen a fényes kávéházból, a Café Stieberből, a lármából, a billiárdgolyók csattanásából, a kártyalapoknak az asztalhoz csapkodásából, a kávészagból a gépfegyverek kattogásába, a shrapnellek csattanásába, a halál szagába. Hueber kapitány, az egész expedíció vezetője, akinek érdeme és bravurja is egyben, hogy végre tényleg a harctérre vitte a harctéri tudósítókat, a harctérnek olyan közelségébe, s a csatának olyan szituációjába, amihez hasonlóan még hírlapírók nem voltak, itt közölte velünk, hogy Boroevics Szvetozár, a harmadik hadsereg parancsnokló tábornoka, nyílt parancsot adott arra, hogy a frontba mehetünk, a Nowy Miasto körül harcoló csapatok legmesszibb vonaláig.

A besprechung a kártyaszobában volt. Alig egy-két percig tartott, mert nehéz volt a feltűnést elkerülni. A kapitány röviden közölte velünk:

— Találkozás: reggel hétkor, Café Stieber. Indulás félnyolckor.

A találkozás tényleg megtörtént hétkor és az indulás is félnyolckor. A félóra sietős és halaszthatatlan vásárlásokkal telt el, még egy üveg ásványviz, egy-két darab kenyér, s ha van egy-két darab citrom. Ez az egész, már lehet is menni, három automobil, két nagy autobus már töfög a kávéház előtt. Még egy félóra, már elhagytuk a várost, még egy félóra, már kikerültünk a legkülsőbb erődítési vonalakból, már eltűntek a drótsövények, már nem látni a furcsa erődítő szerszámokat, már csak országotat látni, felvonuló hadsereget és visszafelé jövő sebesült-transzportot, ez már a harctér előszobája. És az előszobából csak egy ajtónyitás a csatatér, ahol már tisztán hallani a gépfegyverek csattogását, mint egy óriás kereplő idegeket tépő zaját, egyre erősebb és egyre félelmetesebb az ágyuk dörgése, a gránátok robbanása, a shrapnellek csattogása is mindig erősebb és autón a Café Stiebertől a harctérig szinte minden átmenet nélkül való.

És érdekes: félni még sem kell és félni nem is lehet. E sorokban tudniillik tulajdonképpen csak erről akarok beszélni, mert szinte szerénytelennek és komikusnak tartom nekiesni és a csatatérről beszélni, felfedezni a harcteret, leírni és agyonírni azt a krumpliföldet, ahol most hősök születnek és hősök halnak meg, és ahol most millió ember áll. Nem érdem és nem szenzáció ott lenni, ahol ez most feladat és szent kötelesség. Nemcsak a dupla Roda van, vagy volt ott és

én, de ott van — mit tudom én — Földi Miklós valahonnan Háromszékmegyéből, ott van és ott marad s nem a Café Stieberből indult el, hanem valami messze táborból és már hetek óta nem hajtotta le a fejét. A csatatéren lenni nem érdem, csak érdekes s meg kell emésztetni, át kell élni, föl kell dolgozni, a vér keringésébe keverni, nem is egy éjszakát, de hónapokat aludni rá, hogy meg lehessen érteni, fölfogni mi a harctér s mi volt a harctéren. Nagyszerű élmény ez, emberfölötti és felejtethetetlen. Emléknek kell lennie és nem friss kalandnak.

Félni nem kell és félni nem is lehet a harctéren, én nem vettem észre, hogy akár közülünk, akár a katonák között, akár a lakosság között, amelynek szomszédságában a csata dult, akárki félt volna. Senki sem félt és senki sem fél a harctéren s ez korántsem férfias bátorság, vagy hősiesség kérdése. Egyszerűen az, hogy a harctéren nem is lehet félni, mert a halálnak abban az intim közelségében, a veszedelemnek azon az immenzus promenádján, ami a harctér, félni képtelenség. Félni, üresen kongó szó, alantas és gyöngé emberi érzést jelent ez az ige, félni lehet influenzától, félni lehet tőzsdeveszteségtől, félni lehet egy kellemetlen találkozástól, vagy egy ítélethirdetésen lehet félni, de nem lehet félni a harctéren, ahol ez hiábavaló és ezért lehetetlen. Zivatar van, mennydörög, villámlik és tessék félni a villámlástól, vagy tessék kikerülni. A gránát vonit, amikor rönül, a shrapnell sikit, és ahogy jön, mintha direkt és kizárólag és céltudatosan az ember felé jönne. Fixirozza, kíséri, üldözi az embert a gránát, mint a portrék a galériák folyosóin, amíg el nem tűnnek előlünk, mindig a szemünkbe néznek.

A veszedelem olyan nagy, a halál annyira közel van, hogy ezt a veszedelmet már csak megszokni lehet, a halállal pedig csak megbarátkozni kell. S meg lehet szokni és meg lehet barátkozni vele. A tartalékban álló huszárok lovai nyugodtan eszik a zabot, mialatt fölöttük explodálnak a shrapnellek és robbannak a gránátok. Egy nagyvárad közhuszár feldpostkártyát ír a kedvesének Váradvelencébe. Egy tiszthelyettes udvariásan bemutatkozik, tiszteleg, cigarettát kér, megköszöni, tiszteleg és tovább megy. Egy háttérben pihenő baka mély lyukat csinál a földbe, mint természetes fürdőkádat, esővíz van benne és áztatja a lábát, amit feltört a bakancs és a hosszú mars. Ötven lépésre tőle gránát csap be egy házba, a ház kigyullad, nagy vörös és sárga lángok lobbannak fel a napsütésben, a baka boszusan rázza a fejét, mert elszakadt a fűző, ahogy a bakancsát felhuzta.

A nowy-mias-toi csataterén

Október tizenhatodikán reggeltől estig Nowy-Miasto mellett nagy és heves csata folyt. Az oroszok Chyrov előtt álltak. Oda lőttek az ágyuink. A gyalogság a Magiera magaslatért harcolt és ezt egy véres rohammal délelőtti tizenegykor bevette. Itt voltunk valamennyien ezen a csataterén, tüzkeresztségekben és a csata legközvetlenebb impresszióinak őszinte izgalmaiban. Izsankovicéig automobilon mentünk, onnan a harctérre gyalog, mély sárban, lakatlan falvakon át, egyre hangosabb ágyudörgésben. A falvak mintha meghaltak volna, s ahogy Grabovnicán átmegyünk, a föld alól bujnak elő az emberek, s látni egy lengyel parasztasszonyt, amint ijedten tereli be a gyerekeit a viskóba. A kis szőke gyerekek, mintha mi sem történ-

nék körülöttük, mintha az idegtépő ágyubömbölés a legtermészetesebb tünetemény volna, vidáman és kacagva játszanak az országuton. A lengyel parasztasszony betereli a gyerekeit, egy kis csecsemőt tart az ölében, ennek meg bedugja a füleit, hogy ne hallja az ágyukat...

A Wiar folyón felrobbantották a nagy vashidat és szegedi pionirok épen most készültek el egy szükséghiddal. Az oroszok ezt a hidat keresik és ezt lövik állandóan. Rosszul lönek. A lövések rövidek és a hidtől öt-hatszáz méternyire egy falut felgyujtanak a lidit-gránátok. Ezen a hidon át jutottunk Nowy-Mias-toba, ez már maga a csatatér. Feldsvítal, jodoformszag, halottak a harctéren, átvonuló friss orosz foglyok, sebesültek, menekülő lengyelzsidók. Az egész, mint egy nagy gyári üzem, olyannak tűnik fel. Egyik oldalon felvonul a tartalék, ép, erős, egészséges, lehajtott fejű katonák, komoran és határozottan, a másik oldalon jönnek a sebesültek, tépetten, gyűrötten, véresen, haldokolva, ahogy lassan és kiméletesen szállítják őket, vagy bicegve, ha csak könnyebb a sebük. Nowy-Miastoból nem hoztam el semmi egyéb impressziót magamnak a csatáról: első magyar szabadalmazott sebesültgyár...

Ezek a beszélgetések, amik itt következnek, olyan beszélgetések, amiket alig lehetett hallani, mert a harctéren, a legexponáltabb harctéren folytak le, e bizonyos nowy-miastoi csatában, a felejtethetlen október tizenhatodikán. A híres galíciai ősz verőfényében, a szabadban, egy országut szélén, vagy egyik utcájában annak a szegény falunak, amelyik mint áldozat a hátát tartotta az egészhez, vagy a csatatéren folytak le ezek a beszélgetések, egy magas dombon, vagy egy erdő

szélén, vagy a mély völgyben, melynek viz volt a közepén, körül mocsár és nád. Nincs se jelentőségük, se fontosságuk ezeknek a beszélgetéseknek, csak az a szép bennük, az a legszebb bennük, hogy alig lehetett hallani az ágyudörgésben és a csata egészen speciális zajában, az az értékük, hogy őszinték, mert ahol ezek a beszélgetések lefolytak, ott már valóban rezón őszintének lenni.

1.

Ahogy a csatatérre mentünk Izsákovice és Grabovica között, az országuton, egy árok szélén ül egy káplár. Friss kötés a ballába fején. Friss sebesült. Megszólítom németül.

- Nix. Ungarisch.
- Mikor sebesült meg?
- Ma reggel.
- Hogy hívják?
- Erdő András!

Erdő András ... Egy egész világot nyit meg ez a szép, ez a jellegzetes magyar név, ahogy ez a derék magyar a sáros galíciai árokszálon ül. Egy cigaretta, egy szál gyufa, egy jó szó még, isten vele. A friss sebesült felemelkedik, hogy tovább menjen, azután megfordul és utánam szól:

- Fiatall ur, kérem, ha szabadna egy kérdést.
- Tessék.
- Jól állunk?
- Igen.

A sebesült tovább akar menni, de egy kérdés mintha még mindig izgatná. Észreveszem és visszafordulok, mire ő kérdi:

- Szabadna kérdeznem, merre van Budapest?

Találomra egy irányt mutattam, mert éreztem, hogy egy irányra a szegény katonának okvetlenül szüksége van. Szépen megköszönte, felkelt és elindult. Hazafelé... Arról, hogy merre van Budapest, megtudta merre van Nagykut, ahová való.

2.

Nowy-Miastoban, egy ház előtt érdekes jelenet. A földön a vetések között, tanyák és istállók fölött, fák lombjain és háztetőkön át huzódik a tábori telefon vonala és végződik egy eresz alatt, ahol egy katona áll és egész kis telefon-apparátust tart a kezében.

— Halló... Jáwohl... Munition... Zwei... Acht-einhalb...

Valahonnan messziről, a tüzből, a battériáktól kapja a fontos jelentést, egy katona már áll előtte, hogy átvegye az utasításokat. Meglepett és érdekelt az egyszerű katona fontos munkájának biztos teljesítése közben s néhány percig elnéztem. Telefonálás közben a katona rám néz, egy szót sem szól. Azután, amikor végzett, lekapcsolja a füléről a kagylót, leereszti egy percre a telefont s mosolyogva így szól:

— Nem tetszik megösmerni. Pedig de sokat kiszolgáltam a nagyságos urat — a Jardinben.

3.

Egy őrmester a csatatér széles völgyén át feltüzött szuronynyal orosz foglyot kísér. Nincs tíz perce, hogy az orosz a szemközti erdőben elfogták. Az őrmester természetesen magyar, fellépésében és viselkedésében mutatja missziójának fontosságát. Megkérdezem, hogy hívják.

— Zöldi Miklós vagyok, Háromszékmegyéből, Nagybaksomból.

— Hol fogták ezt az orosz?

— Odaát, az erdőben. Én fogtam ezt a vén kutyát.

Az öreg orosz népfölkelő, fáradt, lerongyolódott alak, ki van éhezve, véres és sáros a ruhája, ijedt, buta szemekkel néz a levegőbe, fél, nem érti a helyzetet, s amikor lefotografálok, reszket a masina előtt, ahogy a gépet ráírányítom. A kísérő hadnagyom, Neyder autó-ordenánc tiszt jól beszél oroszul, kikérdezi. Az orosz elmondja, hogy nagyon messziről jött, soha sem volt katona, fogalma sincs arról, hogy hány éves, negyven már elmúlt, fáradt, éhes, négy napja nem evett. Örül, hogy elfogták. Vigyorog és úgy mondja:

— A többiek se bánnák, ha már itt volnának.

A hadnagyom egy cigarettát ad a fogolynak, aki boldogan kap utána. Örmesterünk a fejét rázza. Nem tetszik neki a dolog.

— Ne nagyon tessék neki adni, nem érdemli meg. A vén kutya nagyon öldökölt az erdőben.

Az orosznek a szájában van a cigaretta, rágyujtana, de nincs mivel. Az örmester előveszi a gyufáját, a fene egye meg, mondja, de olyan udvariasan szolgál tüzzel, mintha a kapitánya akarna rágyujtani.

4.

Egyik társammal be akartam fordulni egy mellékutcán. Huszárok álltak ott rezervben, az egyik huszár — föl se tételezván, hogy esetleg nem értünk magyarul — ránk szól:

— Erre ne tessék menni. Nincs öt perce, hogy amott lecsapott egy bomba. Talán husz lépésre innen. Jól közibünk talált a disznó.

— Hát maguk miért nem mennek hátrafelé?

Mehettek volna, semmi dolguk nem volt még. A közhuszár — sajnálom, hogy elfelejtettem a nevét — a világ legtermészetesebb hangján válaszolt. Egy kicsit sértődötten, egy kicsit gőgösen:

— Egy magyar huszár sohase megy visszafelé.

5.

Előbujik egy tüzérhadnagy a dekkungból, mintha a föld mélyéből tűnnék elő. Gyűrött, sáros, összetört, mosdatlan, mégis elegáns a megjelenése. A huszonkettedik gráci tábori tüzérdivízióból való. Öt napja állandó tűzben van. Olyan mozdulattal jön ki a föld alól, mint a színész, aki végzett a jelenésével és most pihenésképpen föl és alá tesz néhány lépést. A földön ülök egy domb alatt, a fotografáló gépemmel babrálok, egy filmet csavarok hátra. A hadnagy észrevesz és szemmelláthatólag meglepődik rajtam, mit keresek itt, a shrapnellek és gránátok között, miért ülök olyan nyugodtan a földön, a bombák alatt, amik elől ők a föld alá bujnak. Arany cigarettatárcát vesz elő, egy cigarettára akar gyújtani, nincsen gyufája. Odalép hozzám, tiszteleg, bemutatkozik, tüzet kér, udvariasan és szertartásosan, mintha valami előkelő külföldi kasszinóban ismerkednék meg a szomszédjával.

— Óh, ez nagyon érdekes, hogy az urak egészen idáig eljönnek. Valahányszor harctéri tudósításokat olvastam, mindig törtem a fejem, hogyan is készülhetnek azok. Most már értem. Nagyon érdekes.

Engem viszont az ő munkája érdekelt és ő kész volt az udvarias felvilágosításokkal.

— Beobachter vagyok most, — mondta. Most pihenhetek egy kicsit. Mert félely van. Féltizenkettőtől

egyig, félkettőig, elhallgatnak az oroszok. Ilyenkor ebédelnek. Ilyenkor szünetelnek. Ilyenkor csak a mi ágyuink szólnak. Érdekesekek ezek az oroszok, ezt tessék megírni. Ugy intézik a háborút, mint valami manővert, szinte hivatalos órákat tartanak. Reggel öttől féltizenkettőig és délután félkettőtől alkonyatig dolgoznak. Azután elhallgatnak, éjjel néha nyugtalanításból lőnek még egy-kettőt tiz—tizenegy óra felé, azután szünet reggelig. Mi persze nem tartjuk magunkat hozzájuk, mi mindig dolgozunk, mindig, ha értelme van.

A hadnagy elszitta a cigarettáját, még soká beszélgettünk, egy óra elmúlt, éles távoli hangok, az orosz ágyuk csattanó hangja újra megszólalt. A hadnagy tisztelgett, indult előre, hogy eltűnjék a föld alatt.

— Adieu!

— Adieu! Viel Glück, Herr Leutnant.

Visszafordult, kedvesen mosolygott, mint egy menyasszony, akinek a házasságához kívánnak szerencsét, zavartan, szinte pirulva, ugy köszönte meg.

— Oh, danke schön! Glück, das könnt' ich brauchen...

A harctér szaga

Van a harctérnek valami egészen különös illata, nem is illata, — szaga. A harctérnek szaga van. Rendkívüli és semmi más-
hoz nem hasonlítható az egész atmoszférája annak a területnek, amit csatatérnek szokás nevezni, a színe, a hangja, a hangulata egészen speciális és ilyen sajátságos és merőben karakterisztikus a szaga is. Színének, hangjának, hangulatának minden emlékénel erősebb és élénkebb a szagának az emléke, ez a legerősebb, mert legtovább marad meg,

s amikor a harctérnek már minden emléke elmosódik, ez még mindig él; nehéz, mint fojtó illat az ember torkán a fenyveserdőben való séta után.

Lehet, hogy tévedés az egész, lehet, hogy az egész nem egyéb, mint csalódása a harctéren alaposan próbára tett idegeknek és érzékeknek. Így még érdekesebb volna. De nem valószínű, hogy csalódás, mert valahányszor csak közelébe jártam valamilyen harctérnek, mindig ugyanazt az illatot éreztem. Nem puskapor és nem orvosi antiszeptikus szerek szaga, nem lidit és nem shrapnell, nem kén vagy salétrom, vagy mit tudom én, külön-külön mikből tevődik össze a harctérnek jellegzetes és különös szaga, minden benne van. Mintha még a verejtékek illatát is lehetne érezni, verejtékeit a tulságos emberi erő kifejtésnek, a rettentő erőlködéseknek, ami a háború.

Az országuton, ezuttal sáros és tönkre tett járhatatlan galíciai országuton végig, jobbra-balra, az árkokban és a megműveletlen, összetíport földön elhullott lovak. Nem egynapos és nem kétnapos tetemek ezek. A múlt héten, vagy már két héttel ezelőtt történhetett, hogy nem bírták tovább hurcolni szerencsétlen életüket, a nehéz szekeret a mély sárban. Két hete, vagy még több talán, hogy kifogták, hogy az ut szélére állították, vagy agyonlőtték, vagy szabadjára bocsátották. Akár agyonlőtték, akár éhenveszett, másnap már fölpuffadt testtel rothadt a napsütésben. Az eső pláne napokig esett, a napsütéstől gőzölög az egész tetem, a rothadás szaga terjed a levegőben. A rengeteg elesett lovat, ahogy lehet, amennyire lehet, temetik, s temetés után, mint siremlék, messze területen megmarad elhullásuk átható és nehéz szaga, amit nem lehetett velük temetni mély gödörbe.

A harctér szagát analizálva ez az illat az első és a legfeltűnőbb s több ilyenből, a legkülönbözőbből tevődik össze az egész. A harctéren vagy a harctér közelében már rengeteg katona. Tartalékok mennek előre, sebesültek jönnek visszafelé. A tartalék egy csoportban, egy század, vagy ezred, vagy brigád, vagy még többen. A sebesült katonák, természetesen csak a könnyebb sebesültek gyalog és egyenként szállingóznak, össze-vissza jönnek az országon végig, vagy a földeken át. A sapkájukon piros cédula, valami messze falu mellett sebesültek meg s valami messze városba mennek kórházba. A distánciák olyan nagyok, hogy a felvonuló katonák, az elvonuló sebesültek, az alá- és felmasírozó trén, a rengeteg ember és állat napokig a szabadban van. Rengeteg ember és állat együtt egy területen, ami a harctér, vagy ami a harctér legközvetlenebb közelsége. Emberek és állatok, egy aránylag kis területen, de nagy számban napokig, esetleg hetekig a szabadban vannak. Micsoda termés lesz a háboru után Galiciában! De micsoda illat van most ezen az egész nagy területen: ez már a háboru szaga.

A város végén, ahonnan a harctérre megyünk, kórház van, Feldspital. Messze-messze jodoform-szag, seb-szag, vér-szag, kötések szaga. Lehet, hogy csak a látvány kelti a szagok benyomását, a friss kötések, a friss vér s a friss seb közvetlen látványa. A kórház körül mint egy kaszánya nagy udvarán táboroznak a sebesültek, de a szaguk messzire, nagy távolságra hatott s amikor még semmit se látni a vöröskeresztes zászlóból, amikor még nyoma sincs kórháznak, már előre érezni a kórházat.

A főországuttól messze magas dombokon tul,

valami völgyben folyik most a csata. Apró, ijedt és elnémult falvakon kell keresztül menni. Falvak fülledt szaga. Az a falu, amelynek a közelében, a határában folyik a csata, már harctér, mert a shrapnellek nincsenek tekintettel a határjelzésekre s a gránátok a faluba is becsapnak. Ez a falu már olyan, mint egy klinika udvara; tipikus kórházzsag. A piactéren véges-végig parasztszekereken súlyos sebesültek, hosszú sorban, aminek nem látni a végét. Az első gyors kötést még a harctéren kapták. Könnyebb sebesültek ugyancsak friss kötésekkel hosszú sorokban, mint külön század, úgy masíroznak.

— Jaj! jaj! — hallani néha s a súlyosabb sebesültek nyöszörgése újra figyelmeztet a kötések szagára, ha véletlenül elfelejtettük volna.

A Rókus-kórház folyosójának a szaga egyre erősebb lesz és vegyesebb, megtelik és megszaporodik más illatokkal, beteg emberek szagával, a pusztulás szagával. Egy kis árokban gyönyörű paripa teteme fekszik, alig egy-két órája pusztulhatott el, a huszárok pipáznak körülötte, illatos, itt finom illatu kapadohányt.

— Kié volt ez a szép állat?

Egy huszár, aki a földön ül, rőzselágon, kis bőgrében krumplilevest főz az ágyudörgésben s a gránátok hullása alatt, a tarisznyájából kis stanicli paprikát vesz ki, hogy ebédjét elkészítse vele, miközben főz. válaszol:

— Alezredes ur Töpke lova volt, szegény.

Egy-két lépés még, eltűnnek az utolsó tanyák. A nagy terület, ami itt következik, végtelen szántóföld, tarló, krumpliföld, most csatatér. Az ember orra, szája, torka, az egész feje tele van azokkal az

illatokkal, amiken keresztül, mint akadályokon át, idáig eljutott. Itt már dolgoznak az ágyuk, kerepelnek a gépfegyverek, explodálnak a shrapnellek, a földet hasogatják a gránátok. Kigyullad egy ház, meggyullad egy fa, lángbaborul egy erdő s a sűrűn gomolygó, torkot karcoló füst szaga, puskapor-szag, a liditnek a kénhez hasonló szaga tölti meg a levegőt az egész területen. Nem lehet ezt analizálni, csak együtt és egyszerre érezni és tudomásul venni, mint a harcétér szagát, mint a háboru felejthetetlen illatát.

Micsoda illatok ezek együtt, milyen erős és nehéz szag, az ember észre se veszi, csak nyomja a mellét. Gyönyörű galíciai vidék, gyönyörű galíciai ősz. Fáradtan a földre ülünk, mellünket nyomja a háboru atmoszférája. Fejünket elkábitja a harcétér egyes illata s a fekete föld az esőtől feláztatott fekete föld illata fölűdit, ahogy a nap rásüt a nedves földre, párolgó illata olyan, mint egy angol parfüm, a szénaillat. Mindez nem szabály és nem törvény; lehet, hogy a harcétérnek nincs is szaga, vagy csak annak a harcétérnek volt és csak akkor volt, ahol és amikor én arra jártam. Lehet, hogy tévedés az egész, a harcétérén végképpen próbára tett érzékeknek és idegeknek a tévedése, mint amilyen játéka a szemnek az optikai csalódás.

Przemysltól Péterváradig

Przemyslt újra körülzárták az oroszok. Egy hétre rá, hogy eljöttünk onnan, megjelent az emlékeztetes Höfer-jelentés.

— Przemysl ismét körül van zárva...

Az északi harcétérén most szünetelnek az akciók. Neugruppierung, a hadsereg új csoportosítása követ-

kezik. Megyünk le a harctérre, ahol nagyobb eseményeket lehet várni. A sajtóhadiszállás e percben egy hajón van, minő véletlen, éppen a Hohenberg Zsófia nevű dunai gőzösön. Megyünk le a déli harctérre, az orgyilkos szerbek ellen való háboruba. Az északi harctérről a délire, mert harcterekben, hála az égnek, van válogatni valónk, s ha az északi harctér, ahol eddig három hónapot töltöttünk, a nagyszabásúbb és igazibb, jelentékenyebb és egyben rettentőbb háboru tapasztalatait adta, ami most következik, a déli harctér nekünk talán még érdekesebb, mert ezer okból egészen speciálisan a mi háborunk. Magyarok háboruja a szerbek ellen.

Ma egy hónapja Przemyslben voltam még. Egészen pontosan egy hónapja, október tizenharmadikán este, ötnapos, halálos utazás végén mint mennyországba, úgy érkeztünk a háromhetes ostromból diadalmasan felszabadított Przemyslbe. Végig Galicián, csatatereken végig vezetett az út, sártengeren keresztül. Étlen, szomjan, holtfáradtan, új és ismeretlen érzéseitől a kábult fáradtságnak meggyötörtén érkeztünk a várba, amelyik sikerének és diadalának legforróbb lázában fogadott.

Hajónk lassan csuszik le a széles, rosszkedvű Dunán és én itt újra a körülzárt Przemyslről olvasok. Höfer írja: Przemysl ismét körül van zárva. Ez az egész, egy nyers és őszinte mondat, minden leplezgetés vagy takargatás, de főként minden félelem nélkül. És nekem eszembe jut Przemysl, a vár, az erődök, az utcák, a kávéház és az emberek, akiket már előbb ismertem, akiket ott ismertem meg és gondolatban valami egészen különös melegséggel szeretném minden emlékemet magamhoz ölelni.

Przemysl tehát ismét körül van zárva... A San, mint a Duna Budát és Pestet, úgy osztja ketté a szép és fényes várost; a rongyos galíciai fészkek után nekünk világvárosnak tetszett, amint az autónk, sáros és megviselt autónk átrobogott a villanyfényes hidon. Az utcákon elképzelhetetlen forgalom. Egész hadseregek masírozása. A festung-csendőrök feltűzött szuronyu fegyvereikkel, alig győznek rendet csinálni.

Az utcákon tolong a nép. Még mindenki az ostrom és az azt követő események hatása alatt áll. A kávéházak zsufolva. A Café Habsburg-nak még mindig nincs gyufája, kis spiritusz-égőt adnak a vendégeknek. A Café Stieber zsufolva. Ember-ember hátán. Egyik asztalnál repülő tisztek, köztük a hős, Tauszig Aladár főhadnagy, aki berepült az ostromlott várba. Mintha mindenkinek láza volna, vagy finom italtól egy kissé mámoros. Mintha egy nagy lakodalmi ünnep volna, ahol még a kutyák is feketekávé-t isznak. Olyan volt Przemysl október tizenharmadikán. Kétségtelenül ilyen lesz nemsokára megint.

Az uton, Przemysltől Péterváradig eszembe jutnak a vár hősei. Kuzmanek, az alt-wien szabásu generális, Tamássy s a többiek. Tamássy, a várőrség parancsnoka igazi magyar katona, igazi hős, és abból, ahogy az első ostrom idején harcolt, a legjobb reményeink lehetnek. Kitart végig. Sverljuga főhadnagy, az I/1. Werk parancsnoka, aki háromszoros kitüntetésben részesült hősiességéért. Mikes főhadnagy, a szatmári honvédtiszt, aki a Dunkovicki felé levő erődnél tüntette ki magát. És a többiek, pesti fiuk, most nagy hősök; orvosok most rettenthetetlen heroszok, villamossági társaság alkalmazottai most dicső vitézek, s mind-mind, kis jogászok, bankhivatalnokok, tőzsde-alakok most mind

hősök itt és csak katonák. Magyar honvédek védték Przemyslt, kétségtelenül most is megállják a helyüket. Kitartanak végig.

... A Hohenberg Zsófia lassan siklik le a Dunán, Pétervárad felé. Przemysltől Péterváradig. Mi lehet most Przemyslben, tébolyodottan dörögnek az ágyuk, a Café Stieber kilenckor már zárva, de délután is üres. Az ablakok mellett nem lehet ülni, mert a bombázás hangjára megreszketnek mindig az ablakok. Az utcák néptelenek. Mintha mindenkit a föld nyelt volna el. Nagy láz, állandó, égő izgalom. Mi lesz? Mi lesz? Mi-csoda nagyszerű izgalom egy ilyen ostromlott várban! Nem várni segítséget, a maga erejében bízni és a maga erejével győzni, a nagy veszedelemben, az élet-halál harcban egyedül maradni és mindenfelől csak támadva lenni, sehonnan se segítve, s aztán győzni, vagy elesni. Emberfölkötti izgalmakat kiállni, csak komoly arcokat látni és rajtuk az álmatlan éjszakák friss barázdáit, mást nem hallani, mint az ágyuk bömbölő muzsikáját...

Jaj, de jó volna most Przemyslben lenni, gondoltam magamban, amikor megérkeztünk Péterváradra.

Szerbia egy nagy temető

Egy nagy temető ez az egész, meghódított Szerbia. Csupa friss sirdomb, csupa primitív sirkereszt, az egész egy óriási farkasréti katonai temető. A falvak, amik egymástól messze néptelenül állnak, végképpen feldultak és kihaltak, mint a kripták, vagy a temető-őr és a sirásó házai, csak kerítése a végtelen temetőnek. Az országutak, a dülők, az árkok, a partok, a tarlók, a kukoricások, a szilvások, a szőlők,

minden-minden temető. Apró, friss dombok, hirtelen összerótt fakeresztek. Az egész egy nagy sir.

A szlavóniai Mitrovicán át mentem Szerbiába és nyugatra és keletre innen bejártam a Macsvát, a Macsvának azt a területét, amit Sabáctól Crna-Baráig való vonal összeköt. Az északi harctér nagy dimenziói után ennek a harctérnek a primitív méretei azok, amik legjobban meglepnek. Itt nem nyolc és tíz és tizenöt kilométeres távolságokra harcoltak, itt nem technikai mérkőzés volt a csata, ahol nyolc kilométeres messzeségből, ismeretlen távolságokból ismeretlen erők küzdöttek egymás ellen, mint egy elvarázsolt szinpadon, ahol semmit se látni, csak dübörög a föld, menydörög és villámlik és az egész egy borzasztó vihar. Itt a legnagyobb távolság ezer méter volt, ahogyan egymásra mentek, de a leggyakoribb az volt, hogy száz vagy kétszáz, de még gyakrabban harminc vagy husz lépésről — ököltre! — mentek egymásra az ellenfelek.

Ez és a sok sir, amelyik uton-utfélen valami meg nem szokható fájdalommal könnyeket szorít az ember torkába és őszinte és semmi máshoz nem hasonlítható meghatottságot, ez az, ami a legjobban meglep a déli harctéren. Ez a specialitása a déli harctérnek, szomorú kizárólagossága. A heves és közeli harcokban rengeteg ember esett el; az összes méretek kisebbek, a távolságok rövidebbek, a csataterek közelebb vannak egymáshoz, mint az északi harctéren. Nem csoda, hogy itt minden száz lépésre csak sirt lehet látni, mindenhol sirt és mindenütt temetőt.

A háború egy egész külön művészetet teremtett. A temetés művészetét. Láttam egy sirt a Zasavica mellett, a mocsárnál, a legszebb olasz temetőkben

nem találni hozzá hasonlót. Pedig nyilván hirtelen kellett csinálni a sirokat és biztos, hogy a legprimitívebb eszközökkel. És micsoda megható sirfelírások:

ITT NYUGSZIK
H . . . E . . .
KADÉT.
HŐSIESEN HARCOLT!
ISTEN ÁLDJA MEG!

A sir shrapnellhüvelyekkel volt kirakva és — micsoda kontraszt, micsoda pokoli ellentét — piros, mezei virág gondosan beleültetve a kilőtt shrapnellhüvelyekbe. Ehhez hasonló cserépvirág kevés sirt diszit. Megható és egyszerű eszközökkel a szívet tépi s a háboru legőszintébb hangulatát adja: a virág a shrapnellben. Virág shrapnellben. Shrapnellben virág egy siron. Ilyent csak a háboru tud.

ITT NYUGSZANAK
MAGYAR ÉS NÉMET
SZAPÓR KATONÁK!

—
NE NYUJJ HOZZÁ!
—

Zasavicánál olvastam ezt egy siron. Magyar katonák csinálhatták a sirt. Kereszt nem diszította, csak egy vékony deszka. A magyar katonák naivitása, ahogyan ráírták a megkülönböztetést: magyar és *német* sapeur katonák . . . És a *ne nyujj hozzá!* . . ., magyar őszinteség és gyerekeség. Ne nyuljatok a

szépen kidiszitett sirhoz, el ne vigyetek a shrapnellekből, amikkel felcicomázták a sirokat. Ugyancsak itt láttam egy sirt ezzel a felirással:

ITT NYUGSZIK
EGY VITÉZ.
ÁLDÁS PORAIRA! NYUGODJÉK
ISTEN NEVÉBEN!

A siron shrapnellhüvelyekből a király monogramja volt kirakva:

F. J. I.

Ugyancsak Zasavicánál olvastam ezt egy siron:

HIER IST
UND FRIED
EIN KRIEGER

Micsoda tűzgyökeres szittya németiséggel írhatták ezt a felirást a magyar bakák egy osztrák bajtárs sirjára. Valami szépet akartak írni...

A Drina-Száva szögletben gyönyörű kereszt áll egy siron. Művészi munka, valami ügyeskezű katonára csinálhatta. A feltűnően szép, keményfából művészi kézzel faragott keresztben csak ez az egy sor áll:

ITT NYUGSZIK
EGY MAGYAR HARCOS!

Két zsidó katona sirja itt megkülönböztetve áll a többitől. Kereszt helyett zsidó csillag és a nevük.

G... E...
KADÉT

HIER RUHT
RECHNUNGSFÜHRER KOHN

A sirokat drótsövényekkel kerítették be és — micsoda ötlete ez is a háborúnak — a gyilkos és halálthozó, veszedelmes szerszámból, a drótsövényből, a dróthindernisszből volt egy-egy szépen font koszoru rajtuk.

A szerbek Crna-Barán és Ravnjen a temetőbe temették el halottaikat. Szépen sorjában egymás mellé kerültek a sorok, a fejfára mindegyikre tintaceruzával van ráírva az alatta nyugvó halottnak a neve. Babonásak a szerbek, halottaikat rendesen eltakarítják és mégis előfordult, én magam láttam, olyan sirokat, ahol a föld alig husz-harminc centiméter magasságra volt a halott fölött, a hulla éppen, hogy el volt söpörve, mint ahogy a rossz cseléd csinálja, aki a szekrény alá söpri a szemetet.

Népfölkelő honvédek, akik itt most a helyőrségi szolgálatot teljesítik, mesélik:

— Rettentő rossz szaguk volt ezeknek a hulláknak. Messze-messze érezni lehetett terhes illatukat. Sok munkánk volt velük, amig újra eltemettük őket. Legtöbbjét már részletekben. A visszamaradt éhes, félig veszett kutyák kikaparták a halottakat és a csontjukat rágták. Persze most már eltemettük őket rendesen. A kutyákat pedig összelődöztük. Tegnap is végeztünk vagy százal...

Láttam olyan sirt, illetőleg a legtöbb sirt, amit láttam, olyan, hogy semmi se disziti, még egy árva deszka se, egy kereszt se, semmi. Tömegsirok, mint egy földhányás olyanok, mint egy kupac. És az ember órákig megy, nem lát egyebet, csak ilyen sirokat.

A mieink szépen eltemetik a szerbeket. Láttam egy sirt Crna-Bara mellett. Ez volt a felírás a hirtelen összerótt kereszten:

—
HIER RUHT
EIN SERBISCHER OFFIZIER

—
Beerdigt
von
Soldaten
des Inf. Reg.
No. 73
—

Napokat töltöttem a meghódított Szerbiában. Láttam olyan földműveket, amiket elképzelni se lehet. Láttam véres sáncokat és felejthetetlen nyomait a legrettentőbb háboruknak. És a legtöbb és a legnagyobb, amit láttam, a sok sir volt s ez maradt meg legjobban bennem, a sok fejfa, a sok földhányás bus emléke. Amit Szerbiában láttam, amit meghódítottunk, az egy nagy temető.

**A fübe
harapni . . .**

Igen, a fübe haraptam. Határozottan, komolyan, a szó szoros értelmében és főként visszavonhatlanul a fübe haraptam és ez az egész privát természetü malőr a déli harctéren esett meg velem. Szerbiában,

a meghódított Szerbiában, ahová északról egy hetes kirándulást tett a sajtóhadiszállás, amelyhez tartozni őszinte szerencsémnek tartom. Mitrovicából indulunk el, a szegény össze-vissza irt Száva partjáról, ahonnan e percben annyi ujvidéki és budapesti Dunaparton irt tudósítást kelteznek. Felejthetetlen, de halálos utazásban bejártuk a meghódított Szerbiát. A Macsvát. Érdekes ut volt, szép és emlékezetes, mindent megért, még a füvet is, amibe beleharaptam. Rettentő csaták harcterei. Sirok minden öt lépésre. Ellenséges állások egymással szemben husz lépésnyire. És valami kis büszkeség és öröm is végre, e nehéz időkben: ahogy a hideg szélben a karakterisztikus kakastoll lobog az idevezényelt csendőrök csákóin . . .

Pénteken történt a nagy eset, november huszadikán. Éjszaka: este nyolc órakor. Ekkor haraptam — egész pontosan — a fübe és ehhez a bal-esethez igazán rajtam kívül senkinek sincs köze. Hogy mégis elmondom, annak az az oka, hogy a háboruval szorosan összefügg. Nem azért, mert harctéren történt, nem mert a meghódított Szerbiában s főként nem azért, mert én csász. és kir. haditudósító vagyok. A háboruval szorosan összefügg ez a kaland, mert kemény és határozott kézszorítása, intim és félre nem érthető bemutatkozása volt annak a barátságtalan idegennek, ami most mindennél aktuálisabb és a háboruval mindennél jobban összefügg. A halálnak.

Nyolc szekéren utaztunk, mi, az Ungarische Gruppe. Egyszerű parasztszekereken, amiket katonailag ezen a kimondhatatlan csunya néven neveznek, hogy „landesübliche Fuhrwerke“. Így hívják

az ország minden részéből besorozott parasztszekereket, a gyékénynyel fedett, a löcsös, rázós, agyonrázós kocsikat, amik minden harctéren az egyetlen lehetséges járművek a tönkretett és járhatatlan utakon. A kapitányunk vezette a menetet, ő hajtott legelől, a többiek, úgy ahogy jött. Az én kocsim visszafelé talán a negyedik-ötödik volt a sorban. Egy Ricza Imre nevezetű, drága magyar paraszt hajtotta a kocsit. Bezdánból való. Testvérek közt is lehet van-hatvanöt éves. Ő nem tudja, mennyi idős, de arra emlékszik, hogy a boszniai okkupáció idején már főrspan volt.

— Ricza bácsi, volt-e már Budapesten? — kérdeztem egyszer.

Mellette ültem és untam már a lövész-árkokat, meg az örökös artillerie-stellungokat. Pestről akartam beszélni, hogy felidézzem az emlékét ezen az undok vidéken és szinte fizikailag fájdalmas nélkülözésekben.

— Vótam! — mondta a Ricza.

— Mikor?

— Régen. Amikor a parlamentát építették oda a Dunaparra. Szűrött kavicsot, meg finom homokot hordtunk a nagy csuda ház köré.

— Aztán hogy tetszett Budapest?

— Hát tudja isten: Buda szebb, Pest nóbilisabb.

Később magától kezdett beszélni.

— Hát kérem, megkövetem, nem tetszett ott nekem Budapesten az élet. Nem valami jól éreztem magam. Lenézik ott a magamfajta szegény embőrt. Nem tudnak az urak tisztességet. Hát, egy este, ahogy a fuvarozással készek lettünk, kimentem a partra, mondok, megnézem, kőzerü' azt a fene nagy

parlamentát. Hát főragyogott a szemem. Cifra ruhába ott állt Árpád apánk az egyik kapu mellett. Ráköszöntöttem, mert hát estve vót: jó estét kívánok az urnak. Oda se nézett, meg se mozdult. Ujra ráköszöntöttem, hangosabban, barátságosan, a kalapomat is a kezembe vettem: jó estét kívánok az urnak. Meg se mozdút. Nem köszönt vissza. Szomoruan mentem odébb, még a könyeim is kicsordultak, hogy így lenézik itt a szegény embert . . .

A jó Ricza, akiről ezt a beszélgetést csak azért mondtam el, hogy illusztráljam vele, micsoda aranyos, naiv, kedves magyar ember, nagy bőbeszédűséggel előadta még, hogy másnap, világosságban is odakerült arra a helyre, s látta, hogy egy ur, biztos, hogy valami kőfaragó, vagy piktor, nagyon cifrázta Árpád apánkat. Elpanaszolta tegnapi esetét, de a piktor, vagy a kőfaragó nagyon nevetett, azt mondta, hogy persze, hogy nem fogadta a köszöntését, hiszen, fogja csak meg, kőből van az a nagy ur. De Ricza nem hiszi el még ma se, nem fogta meg a kőet és gyógyíthatatlanul szomorú még most is azon, hogy Budapesten milyen kevés tisztességet tudnak az emberek.

Ez a derék Ricza vitt bennünket napokon át Szerbiában. Napokon át szerencsésen vitt és a zamatos, paraszti kedvességével szinte elviselhetőbbé tette a kinos utazást. Délután indultunk el Crna Barából, nem messze a Drina-Száva szögletétől és lehetőleg alkonyra kellett visszatérnünk Mitroviczára. Lehetőleg korán, mielőtt egészen leszáll az este, szomoruan és feketén. A kocsison kívül négyen ültünk a kocsiban: én, elől a kocsis mellett; benn a kocsiban Lázár Miklós és Magyar Lajos.

Ahogy a délutánból este lett, mindenkit nervó-zussá tett a sötétség, az éjszakának tetsző este, a katasztrófális este. Később kiderült, hogy tényleg katasztrófális. Lámpa persze nincs a kocsin, a zseb-villanylámpa rövid kis fénysugara világítja meg az utat előre. A holdnak, aminek fényhatásáról az angol kuplék annyit énekelnek, eszeágában sincs világitani. A csillagok csak vörösek, fényük nincs. Mindehhez csikorgó a hideg, fájdalmas és kellemetlen néha, ahogy az ember arcát tépi a szél. Balról a Száva, alig harminc-negyven lépésre, mint egy aszfaltozott utca, olyan sima és fekete. Jobbról az országut, két oldalt mély árok, mint egy vasuti töltés, de azt egyelőre még nem látni, csak sejteni.

Az öreg kocsis busan hajtja a kocsit és halkán és sirósan, mint a falusi kántor, énekel magában.

— Esik eső karikára . . .

Aztán azt énekelte, hogy:

Megájj, megájj kutya Szervia,
Majd ád néked a — monarchia . . .

Megdöbrentett a Ricza diplomáciai beavatottsága. A szél közben kiméletlenül befúj a kocsiba és gondolatban jól előrehuzzuk a homlokunkon a hósapkát, ami ilyenkor rendesen a csomagban van, otthon. Fázunk. Az első kocsik után mentünk, az első kocsik előresiettek, mi elmaradtunk, most csak a nagy sötétség van előttünk. Ugy látszik, ez okozta a katasztrófát. Az egyik ló mindig jobbra huzott. A jó öreg kocsis fáradtan a hosszú uttól, nem látta jól az irányt, a löbnapos hajtás kimerítette, az ismeretlen vidék megzavarta.

Egyszerre csak a kocsi siklani kezdett, jobbra az árokba, a mély, hét-nyolc méter mély árokba. Pár métert siklott, pár métert csuszott, pár métert zök-kent a kocsi az árok peremén, aztán felfordult, kettőt fordult a levegőben és lezuhant, a lovak megvadultak, egyik elalélt, a másik elszakította az istrángot és elmenekült. Persze mindezt csak hal-lomásból tudom, később mesélték el, én most meg-kísérlem hiven és egymásután előadni, mit érez az ember egy katasztrófa pillanatában és a halál köz-vetten közelségében.

A kocsi csuszni kezdett a levegőben. Megfogóz-tam a kocsiban és nevettem: szép kis pech.

— Jaj! — mondtam félhangosan. — Jól nézünk ki! — gondoltam.

A kocsi alatt már nincs föld, a levegőben föl-fordul.

— Jaj! — sikítottam és magam megijedtem e jaj ismeretlen és ijesztő őszinteségétől.

A kocsi egészen fölfordul. Magasból kizuhanok a kocsiból le a földre, a mély árokba. Nagy zuha-nás, éles fájdalom, még mindig mindent tisztán érzek. Arccal a földön, összetörve, koromsötét, a zuhanás nagyon fáj, reménytelen innen menekülni. Ez az egész csak egy percig tart. Addig se. A föl-fordult kocsi rányomódik a hátamra, a nyakamra, a fejemre, mert éppen alája kerültem. A súly egyre nagyobb és egyre iszonyubb. Segítséget akarok kérni, de mert életemben nem voltam hasonló hely-zetben, nem jut eszembe a szó. Se segítség, sehilfe. Végre eszembe jut:

— Segítség! — kiáltom.

Aztán még egyszer:

— Segítség! — de ezt már magam se hallom. A kocsi súlya egyre nehezebb, ahogy segítségért akarok kiáltani, a fejem a földhöz nyomja, a szám megtelik földdel, füvel és sárral. Jaj!

Ezt nem ott mondtam, ezt most mondom, amikor szükségtelenül rekapitulálom magamban a kínos emlékeket. Fogy a levegőm. Egyre kevesebb. Egy, legfőljebb másfélpercreg lehettem még eszméleten és ez a másfél perc emlékezetemben olyan hosszúnak tűnik, mint az eddig eltöltött egész életem látszott akkor. Először arra gondoltam, hogy meghalok. Tisztán éreztem és feldultan, de tehetetlenül, belenyugodtam. Aztán fuldokolni kezdtem. Borzasztó. Jaj. Így, itt, ilyen ronda körülmények között, ilyen szégyenletesen, reménytelenül és ezért. A körmeimmel kapartam a földet kinjaimban. Aztán eszembe jutott egy perc alatt az egész életem. Aztán az, hogy úgy is meg kellett volna halni. Aztán, hogy mindegy. Aztán, hogy mégse, nem lehet. Zokogni kezdtem. Egyre kevesebb a levegőm. Egyszer olvastam a Pesti Hírlapban, a Vegyesben, — tisztán eszembe jutott hirtelen az oldal képe, a hasáb, a közlemény egész formája — egy hirt arról, meddig lehet kibírni levegő nélkül. Először úgy emlékeztem, hogy négy percreg, nem, csak két perc volt ott, aztán hogy másfél csak. Aztán arra gondoltam, hogy majd én megjavítom a rekordot. Mindenesetre — éreztem — még egy félpercem lehet. Számolni kezdtem. Nagyon, nagyon lassan, hogy nehezen teljen. Egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét, nyolc . . . Mély lyukat kapartam kinomban a földbe. Elájultam. Elvesztettem az eszméletemet.

Kedves és kitűnő kollégáim, sőt sorstársaim, Lázár és Magyar, akik szerencsésebben estek, megmenekültek. Első gondjuk volt, hogy engem megmentse nek. A szent Mednyánszky mester, Vaszary János és a kedves Balogh Rudi hallották meg a fiuk segélykiáltásait. Balogh Rudi fölemelte a kocsit, megmentett. Pedig a kocsis már térdénállva zokogott.

— Meghalt a kis kegyelmes ur! Szegény kis kegyelmes ur! — (Ez a hirtelen cim-adományozás egyetlen hasznom az egészből. A kocsis azt hitte, hogy ha Herczeg, hát kegyelmes. Irni-olvasni nem tud. Nem ismeri a kis h és a nagy H közt a különbséget.)

Igy történt. Borzasztó volt, de hát, mindegy. Mitrovicán ünnepeltek bennünket, mint a sajtóhadiszállás első sebesültjeit és az iszonyu kaland egyszerre érdekesebb téma lett az egész szerbiai kirándulásnál. Voltak, akik sajnáltak, voltak, akik irigyeltek a rendkívüli élményekért. Én mindenesetre többet tapasztaltam náluk. Ők láthatták a meghódított Szerbiát, a sáncokat, a földvárakat, a sirokat, mindent. Én megtudtam azt is, hogy a meghódított Szerbiának milyen az ize. A meghódított Szerbiának nagyon keserű az ize.

Limanowa

1.

December 13. Höfer vezérőrnagy a következőket jelenti:

— A nyugat-galiciai csatában az oroszok déli szárnyát tegnap Limanowánál megvertük és visszavonulásra kényszerítettük. Az ellenség üldözését megkezdjük . . .

2.

December 14. A sajtóhadiszállásra távirati parancs érkezett:

— Holnap reggel nyolc órakor indulás Limanowára. Ameddig lehet vonaton, azután gyalog. Tekintve, hogy az út legnagyobb része olyan vidéken vezet keresztül, ahol az oroszok jártak, élelemről mindenki gondoskodik. A limanowai csatátér után előre, ameddig lehet. Irány: Neu-Sandec.

Este érkezett a parancs. Éjszaka kiosztották a konzerveket, a kávékockákat és a piritott borjumájat épp úgy, mint a marha-gulyást és a fél kenyeret, meg a nagy tábla csokoládét. Mehetünk.

3.

December 15. Hét órakor még nincs reggel, sőt fél-nyolckor is éjszaka van még. Hideg van, az eső is, mint jéghideg zuhany, úgy esik. A különvonat már ott áll az első sinen. A dragonyosokból, akik a menázsiban kiszolgálják és a cseh bakákból, akik a stábcugban vannak, egy egész kis zászlóalj vonul fel. Mindenki kiválasztja magának élete, illetve kirándulása párját, akivel a mérsékelt és nélkülözhetetlen podgyászok terhét igazságosan megosztja. A vonat pontosan elindul. A fülke hideg és néha az eső is beesik és az ember azzal a gyanakodó és szomorú tekintettel néz körül benne, mint a rab a cellájában. Egy-két, sőt négy-öt napig tehát itt leszünk.

Hideg van, sötét van, minden rossz, de hevit és mindent elfelejtett a jó események híre, a győzelem, a siker. A háború igazi hangulatát csak ez adja; a háborút, ami nem egyéb, mint tulhajtott és ember-

fölötti emberi erőfeszítés, csak így lehet megérezni és megérteni. Együtt szenvedni a katonákkal, holtfáradtnak lenni, agyongyötörtnek lenni és lázasnak és nem tudni mitől, az érdeklődéstől, vagy az influenzától. Csak holtfáradtan, csak meggyötörve, csak szokatlan és ismeretlen fáradalmaktól széttépett idegekkel lehet tudomásul venni például azt, ami elé most nézünk, csak feldultan és kábultan lehet nézni és lehet látni például a friss limanowai csatateret a véres és rettenetes holttestekkel a sárban.

A vonaton csupa katona és katonai személy utazik, egy későbbi állomáson száll fel csak egy civil és ez is olyan, akinek a háborúhoz éppen elég köze van. A limanowai római katolikus plébános: Lazarszky István. Az unalmas és végtelen utazás alatt fölkerestem a fülkájében és beszélgettem vele.

— A háboru kitörése óta állandó izgalom és reszketés volt az életünk. Én mindennap istentiszteletet tartottam híveimnek a templomban és minden nap prédikáltam nekik, akik mind buzgó római katolikusok. Megvilágítottam előttük a háboru veszedelmeit és nagy jelentőségeit és arra kértem őket, hogy minden körülmények között mindenki maradjon a helyén, mert a menekülés mindennél nagyobb katasztrófa.

— És ön mért hagyta el a helyét?

— Ember tervez, isten végez! — mondotta a plébános ur. Én végig maradtam volna a helyemen, de nem lehetett. December nyolcadikán már erősen ágyuztak felénk az oroszok. Délután öt órakor a házam mögött levő csürbe becsapott egy gránát. Ekkor már a falu határában voltak a mi katonáink és a vezetőjük egy majorban tartózkodott. Este nyolc

órákor jött a parancs, hogy tizenegy óráig távozzam Limanowáról. A lakosság nagy része már elmenekült és a többiek, akik nem menekültek még el, azok most mentek. Nekem két kis ponnim volt. Azokat befogtam a kocsimba, mindenemet hátrahagytam és mentem. Amennyien felfértek a kocsira, azokat magamhoz vettem s a koromsötétben, ágyudörgésben és gránátok és shrapnellek között mentünk Dobráig. A kocsimat a pályaudvaron hagytam. Zokogtam, amikor a két kis kedves lovamtól el kellett válnom, otthagytam őket, nem tudom, mi lett velük . . .

A plébános elmondta még, hogy Limanowa egészen kicsiny község, mindössze kétezerkétszáz lakosa van. Sokat beszélgettünk még. A szegény pap holtfáradt; a kiállott izgalmaktól még inkább, mint attól, hogy egy hete nem aludt és pályaudvarokon, meg vonatokon lakott.

— Mikor lesz már vége? És mi lesz a vége? — sóhajtozott, miközben Nowy-Targra érkeztünk.

Nowy-Targon nem volt csata, itt még nem voltak oroszok. Rendkívül érdekes az átmenet — alulról jövet — a háborútól érintetlen vidékről oda, ahol már a háboru pusztított. Egyre ritkul a lakosság, egyre kevesebben vannak, egyre jobban érezhető a háborútól való félelem. Nowy-Targon még nem voltak az oroszok, csata se volt a közelében, de a messzi ágyulövéseket hallották és ez is elég. Az üzletek fellénél le van eresztve a redőny és a házak nagy része már lakatlan. Nowy-Targon két órát állott a vonat, amelyik ezután már egyre beljebb, keletebbre ment be Galiciába és mindig közelebb azokhoz a helyekhez, ahol már nagy csaták dultak. A sineken innen kezdve még nem ment vonat a mi vonatunk előtt, a felrob-

bantott vagy megrongált átjárókat éppen hogy helyreállították és a sineket éppen, hogy rendbehozták. A vonat lassan megy, a leglassabb tehervonatnál is lassabban, mint a vak ember, aki bottal tipegve, előbb mindig kitapogatja egy lépéssel előre, hogy lehet-e tovább menni.

4.

December 16. Ezt a napot nem lehet elfelejteni . . . Olyan lassan ment a vonat, akkora szüneteket tartott és a nyílt pályán olyan hosszú megállókat, hogy észre se vettük, amikor végérvényesen megállt. Már reggel van, éjszaka hat óra.

— Hol vagyunk?

— Limanowán.

Még nem látni semmit. Várni kell, mint a színházban, hogy felmenjen a függöny. Várni kell, amíg fölmegy a nagy vasfüggöny, a koromsötétség. Ahogy kitisztul az idő, látni egy összelövöldözött álmomásépületet leszakadt tetővel és összezuzott ablakokkal, shrapnellől lespriccelve, mintha maltert fecskendeztek volna rá a kőművesek. A sebesült sárga házon sértetlenül a felírás nagy fekete betűkkel:

LIMANOWA

Az állomással szemben rombadőlt ház. Az udvarán gulákban fegyverek. Egy kis gula: osztrák-magyar mannlicherek. Egy nagyobb gula: német fegyverek, orosz katonaruhák, sapkák, német dob, öszszetört trombita, bajonettek, kardok, szuronyok,

fegyverek agya, torniszterek, tölténytáskák. A megrendítő raktár előtt egy szuronyos honvéd áll őri. Az orosz holmikból lehet emlékeket vinni. De a mi fegyvereinkhez tilos hozzányulni. Azokra még szükség lesz.

Magas hegyek alatt, mély völgyben fekszik Limanowa és valami egészen különleges és elragadó ez a reggeli kép a tavaszi decemberben. Ragyogóan süt a nap, a hegyek¹ sötétek és messziről látszanak csak olyan hegyek, amiken csillog a fehér hó. Az ősszelőtt állomásépület alatt is minden csupa szín és a sok különféle, egymástól messze elütő színek, mintha ki volnának keresve a csudálatos képhez. Vörös huszárok, sötétzöld szanitécok, csukaszürke bakák, barna német katonák és földszinü orosz foglyok, amint az állomás melletti fahrküchéhez kísérik őket reggelihez. A halálos csendben és a pusztulás falujában, mint egy temető kapujában, egészen különös ez a nagy forgalom, amit a sok különböző ember mozgása okoz. Egyik sarokban német katonák beszélgetnek magyar honvédekkel. A másik oldalon az orosz foglyokat vallatják.

Limanowa egész néptelen még. Csak a legszegényebbek maradtak itt, csak azok, akiknek nincs mit veszíteniök. Az üzletek tárva-nyitva, a házakból a holmik az utcán. Gránátoktól felgyújtott és félig elégett viskók és olyanok, amelyek földig égtek. Mindenhol pusztulás, az a nehezen helyrehozható és fájdalmas, határozott és gyilkoló pusztítás, amit csak a gránát tud okozni. Végig kell menni az egész falun, a karakterisztikus galíciai Ringen, a Ryneknek nevezett főtéren át, ki az országutra. Limanowa szomszédos községe egy Mordarka nevű falu, az or-

szágot arra vezet, meredek hegyi úton föl egy magaslatra, amely a két falu között emelkedik. Elhagyott házakban honvédhuszárok táboroznak és ott, ahol tegnapelőtt a világháború legrettentőbb csatája volt, két magas faágon hintát csinált magának egy honvédhuszár és szédítő lendülettel hintázik, miközben minden két percben hátbavágja egy másik huszár, hogy jobban repüljön.

A magaslaton állunk és a parancsnokunk elmagyarázza a nyugat-galiciai harctér egész szituációját és különös tekintettel kiemeli a limanowai csata jelentőségét.

— A limanowai magaslatokon kellett visszatarítani az oroszokat, tulnyomó erőt feltartani, amíg a kárpáti hadsereg segítő ereje megérkezik. A tizenegyedikéről tizenkettedikére virradó éjjel volt a legnagyobb csata. Huszárok, főként kilencesek, de a tizes és tizenhármass ezredből valók és hármass honvédhuszárok is, éjjel fölmentek a hegyre, hogy felváltsák a fedezékben álló gyalogságot. Mire felértek, a fedezékekben oroszok voltak. Így keletkezett az a kézi tusa, az az irtóztatóan heves harc, amelyik eldöntötte a csatát. A huszárok éjjel kettőtől délelőtt tizenegyig tartották a magaslatot állandó dulakodásban, mire megérkeztek a honvédek és a landwehrgyalogság, teljesen megverték az oroszokat és visszavonulásra kényszerítették.

A Höfer-jelentésben csak ennyi állott:

— . . . az oroszok déli szárnyát tegnap Limanowánál megvertük és visszavonulásra kényszerítettük . . .

Ez a jelentés és itt van hozzá az illusztráció. Hiu és céltalan erőlködés ezt szavakkal leírni, a toll-

nál érzékenyebb és biztosabb filmmel se lehet még csak megközelíteni sem. Ezt nem lehet elmesélni és nem lehet leírni, ezt nem lehet lefesteni és nem lehet lefotografálni, hogy mi az, egy ilyen friss csatatér, élet-halál dulakodások, halálküzdelmek utolsó nyomaival, a hullákkal és a szaggal és szeméttel rajta. A képen hiányoznak a felejthetetlen színek és szagok s elmondani meg nem lehet, hogy milyen ez a csatatér, mert nincs érzék, se látó-, se szagló-érzék, amelyik tökéletesen tudomásul veszi.

Csak odavetett és hirtelen vázlatot lehet adni róla, ahogy az emlékezetben megmaradt, ahogyan nem lehet elfelejteni. Nagy tarlók, krumpliföldek, köztük tanyák. A hegy egész magaslátán végig fedezékek. Egy kis tisztáson az első halottak. Sárgák, kékek, lilák és a vérüknek fekete a színe. Legtöbbször fejjel előre, a földre le-, a földbe behajolva, ezek még a legmegnyugtatóbbak. Egy orosz elvérezhetett, mert mialatt a kötés a mellén elkészült, a hasából ömlött a vér. Ijesztő meztelenséggel fekszik a fűben; az egyik lábán nincs cipő. A lába fehér és finom, keskeny és szabályos, mintha márványból való volna. Ezt a halál csinálta.

Száz és száz halott maradt itt, a hegynek ezen a kis részén csak ezerkétszáz orosz esett el, még nem lehetett mind eltemetni. Egyik orosz mellett zsidó imakönyv nyitva. A tornisztère még mellette, abban kibomolva a fekete szíjból való imaszerszám. Legtöbbször hordágyon vannak. Ahogy haldokolva el akarták őket szállítani s közben meghaltak. Valamennyijükön elképzelhetetlen erőlködések és kínlődások nyomai. Egyiknek a tüdeje kilátszik. A fedezékek mellett egy kis ház, benne katonák. Az egyik krumplit hámoz,

a másik levest főz, a harmadik szalonnát eszik. Egy helyen a fedezék mellett pezsgős üveget láttam. Mindenfelé levelek és feldpostkártyák, megrendítő emlékek. Ezek a megszólítások: Kedves fiam! . . . Édes apám! . . . Drága szívem! . . .

Egy halott mellett levelezőlap, ahogy a zsebéből kiesett:

Kedves fiam, a leveledet megkaptuk és értesítésednek, hogy nincs semmi bajod, nagyon megörültünk . . .

Rengeteg imakönyv mindenfelé. Orosz, lengyel, magyar, héber imakönyvek. Jegyzetek, hogy hány kiló cukor, hány kiló kávé, mennyi kenyér kell naponta reggelire. Megkezdett levelek, félbehagyott feldpostkártyák. Cigaretták. Egy halott mellett szappan. Egyiknek cigarettapapír van az egyik kezében, a másikban kis bőrzacskó, amiben a dohány volt. A szenvedély a halálig. Hullák, akiken látszik, hogy szenvedés nélkül haltak meg, szinte megnyugtatók és mint egy szép képet, hosszabban el lehet nézni a retentő látványok után. Egy fiatal orosz katona hanyatt fekszik, lába, keze ég felé áll megmerevedve és mosolyog. A szívébe kapott egy golyót. Mellette borzalmas kintől eltorzulva egy másik halott, a feje felhasítva, a hasa felvágva. Borzasztó a szaga, rettenetek a színei és szinte hallani az utolsó hangjait, állati üvöltéseket, amikre annyira kitátotta a száját, ahogy most maradt . . .

Végig az egész hegyen ugyanaz. Ezerkétszáz orosz esett itt el s a miénk közül is sokan. Három napja, éjjel-nappal temetnek s még sokan vannak

itt, akiket nem tudtak eltemetni. Cseh népfölkelők temetnek. Két rudon valami rongy-szövet és arra tesszik a halottakat. Óvatosan a ruhát fogják csak meg és viszik. Egy mély gödörbe, amelynek a hossza tizenöt méter lehet, a szélessége legalább tíz, hatvan orosz raktak már egymásmellé, mint a pezsgős-üvegeket a pincében. A mieinket külön temetik. Külön és lehetőleg szépen. A Muhr ezredes hősi elestének emléke husz Nádasdy-huszár sirjával, vagy mellette Szántay tizes huszárkapitány sirja olyan szép és szabályos, mintha a kerepesi-temetőben volna.

A csatatér közvetlen közelében, a hullák és emlékeik mellett egy óriás raktár, mint odalenn a limanowai pályaudvar mellett. Minden elképzelhető katonai felszerelés, a csákótól kezdve a gépfegyverek szalaggolyójáig, fegyverek, kardok, sapkák, csákók, borjúk, kenyérzsákok, minden, minden, ép most rakják fel kocsikra és viszik el a borzasztó rakományt. A nap süt, ragyog minden, az egész derűs élet a halálnak ezen a nemzetközi világkiállításán. Jobb volna, ha eső esne, ha hideg volna, vagy méterter hó, a rettentő látványt jobban el lehetne viselni, mint így ebben a hamis, nem őszi tavaszban. A holttesteket eltemetik és aztán csak a sírok maradnak, a Muhr ezredes és Szántay kapitány díszes siremléke és a többi jeltelen homokbucka, mint egyetlen emlékei a limanowai rettenetes csatának, a limanowai óriási győzelemnek. És a földbe szuródott gránátok, amik nem robbantak fel, s borzasztók, mert lefelé, vissza a csatatérről minduntalan beléjük botlik az ember, mint fölfelé a halottakba.

Dukla és vidéke

A duklai pájeszos lengyel-zsidók se hitték volna, hogy rongyos kis falujuk, a két lépés hosszú, két lépés széles, piszkos Dukla, ahova se madár, se vicinális nem jár, valamikor olyan fontos és nevezetes pontja lesz a világháborúnak, hogy a Höfer-jelentés minden szavát, amelyik Duklával van kapcsolatban, aggódó érdeklődéssel várja két ország népe. Dukla nagyon nevezetes lett, országos, sőt világhírű, mindenki beszél róla és mindenkinek a tudatában él, anélkül, hogy akárki ismerné. A duklai pájeszos lengyel-zsidók most nyilván büszkék erre, de nem Duklán büszkék, hanem Bécsben vagy Budapesten, ahova az első ágyuszára elmenekültek.

Tipikus alak lett már Budapesten a lengyel-zsidó, akit az egész világháborúból csak Tarnow, vagy Tarnopol, vagy Jaslo érdekel. Megállnak a lapok kiadó-hivatalai előtt, olvassák a török hivatalos jelentést, vagy a német legfőbb hadvezetőség kommunikéit, vagy amit Höfer jelent és idegenül és érdeklődés nélkül szaladnak át a sorokon, lefordíttatják maguknak valakivel az egészet szóról-szóra, aztán csalódottan, mint a ki nem elégítettek, kérdezik:

— Já, já, áber vóz iz mit Tarnopol?

— Vóz iz mit Dükla?

Mi közük nekik az egészhez, a világháborúhoz, az Yser-menti harcokhoz, vagy az oroszok visszavonulásához a Kaukázusban, még Przemyśl se érdekli őket, — vóz iz mit Dükla? . . . Duklával most az van, hogy benne van a leghevesebb háború központjában, hogy körülötte, északról délre, nyugatra nagy csaták folynak, tele van katonákkal, az utcáin

trénkolonnék vonulnak végig, fölötté shrapnellek és gránátok röpülnek, repülőgépek szállnak át és automobílok száguldanak keresztül rajta.

A háboru elején nem így volt. Dukla két órányira van Krosnótól, amelyik az utolsó postája és utolsó vasuti állomása. A két órányi ut, amelyik a vasuttlól és a távirdától választotta el, az egész élettlől elszakította Duklát, itt valóban alig lehetett érezni a háborut, valami ájult és dermedt nyugalom volt itt és a háborunak semmi nyoma a lengyel-zsidók félelmén kívül. A piacon, az ugynevezett Ryneken álltak egész nap, álltak késő éjszakáig a lengyel-zsidók, összebujtak, több apró körbe bujva, mint a verebek tolakodva és furakodva a morzsák közé. A középén állt egy öregebb, aki előadott, halkán, szinte sugva, de nagy gesztusokkal és titokzatosan, a többiek figyelték, szinte beszitták a szavait. Az állandó téma természetesen a háboru volt, a háboruról ők egész külön hirszolgalat utján informálódtak. Nem a Märisch-Ostrauer Morgen-Zeitung volt a hirforrás, amit errefelé olvasnak, se a bécsi lapok, amik nagyon elkésve érkeztek. A hirforrás valami láthatatlan és ismeretlen szervezet volt, valami fantasztikus drótnélküli távirója a közös érzéseknek, a közös aggdódásoknak és közös veszedelmeknek. A határon, Brody mellett történt tegnap valami és ma már Duklán tudták, hogy a brody-i Borgenichts Izidor üzletét felgyujtották a kozákok. Érthetetlen volt ez, de csodálatos, hogy mindig pontos és megbízható volt a hirszolgalat. A duklai zsidók mindent tudtak és mindent legelőször tudtak.

Duklán volt egy ideig a sajtóhadiszállás és amikor valami friss hirre összetrombitálták a haditudó-

sitókat, a duklai bennszülöttek is rohantak. És aztán alázatosan kérdezősködve érdeklődtek:

— Hány fogoly van?

— Hány ágyu?

Aztán valami utánozhatatlanul érdeklődő gesztussal és éneklő faji kíváncsisággal a hangjukban:

— Und wie viele Generäle?

A duklai zsidók nagyon féltek az oroszoktól és amikor csak híre jött, hogy közelednek a moszkoviták, mind elmenekültek. A falu lakatlan maradt, üres és kihalt. Van egy piszkos kis szálloda Duklán, a Hotel Lichtmann, ez nyitva maradt, de a tulajdonosa nélkül. A többi házak üresen maradtak, lezárva és minden értékkel és berendezéssel a szobákban. Csak egy háznak maradt meg a lakója, a grófi kastélynak.

Duklán van egy híres grófi kastély. A lengyel Mielcinski gróf lakik itt, egy gyönyörű park közepén áll a barokk-kastély, az egész olyan, mint egy fantasztikus festmény, nagy rondókkal, ős fákkal, titokzatos patakokkal és sötét kis szigetekkel a tavak közepén. A duklai gróf nagyon érdekes ember. A felesége egy orosz tábornok leánya és az ő révén nagy birtokai vannak Oroszországban és Varsó vidékén. Varsóban volt a gróf, amikor a háboru kitört és hetekig tartó körutazás után Oroszországból jött vissza Duklára és azóta ott van. A gyönyörű kastélyt kórháznak rendezte be, ott ápolják a sebesülteket. Azóta már oroszok voltak Duklán, kitakarodtak onnan s most újra visszajöttek. A gróf azért a helyén maradt és a felesége is, aki pedig egy orosz tábornok leánya.

A Nida partján az első hadseregénél

A Nida partján, messze Orosz-Lengyelországban áll Dankl kipróbált és sokat próbált hadserege, az Erste Armee. A hadsereg főparancsnokságának az intézkedéséből januárban idekerültem a sajtóhadiszállásról. Egy hétig voltam az első hadsereg területén, valami egészen különös hidegben, egyszer sárban, egyszer fagyban, mindig azokban a nagyszerű és izgalom nélküli helyzetekben, amikben most milliók szenvednek. Mint egy ordonánc-hírlapíró jártam hadtesttől hadtestig, divíziótól divízióhoz, az egyik brigádtól a másikig, Dankl tábornok fogadószobájától a lövészárókig.

Az út az Orosz-Lengyelországban harcoló első hadsereghez már maga csupa érdekesség. A Krakó felé robogó gyorsvonat csak katona-vonatokkal találkozik és Oderberg vasuti gőcpontja körül többnyire német katonákkal. Gyorsvonat-sebességgel robognak el az éneklő katona-vonatok és az embernek eszébe jut augusztus és eszébe jut az, hol vannak azok, akik akkor énekeltek. A gyorsan eltűnő vonatokból a sötétben úgy hangzik az ének, mintha valami messzi faluból hozná közelebb a hangokat a szél. A vonat megáll és mint valamikor Párisban, most itt: az egész világ leszáll. Este tíz óra: Krakó. A földött pályaudvaron óriási tolongás. Most derül csak ki, hogy a mi vonatunkon katonák is utaztak. Szakaszokként, azután századonként állnak fel a perrenon.

— Kriegspresse! — kiáltja egy elegáns kapitány, akit az első hadsereg kommandója rendelt ki mellénk.

Öten, ahányan vagyunk, köréje gyülekezünk.

— Hauptmann Drahtschmidt! — mutatkozik be a kapitány.

Drahtschmidt kapitány mellén a másodosztályú vaskereszt, a gyönyörű német rendjel fekete-fehér szalagján. Elmondja, hogy őt bízták meg fogadásunkkal és első állomásunkig kalauzol bennünket. Az éjszakát Krakóban kell tölteni. Kár is volna a sötétben menni a páratlan erődművek közt és a határon át, ami egy külön élmény. Krakó, mint minden nagy erőd, magában is annyira érdekes. Az erődöket mindig tisztelni kell, mert az erőnek, a saját magára hagyott erőnek, a maga erejében bizó erőnek a példái. Krakó pedig ennek egyik legklasszikusabb mintája. Csupa bizalom, csupa erőteljesség, csupa biztató élet, csupa erő. A közel kétszáz-ezer emberből, amennyi lakosa van, több mint hatvan-ezer elmenekült. És ez egyáltalában nem látszik meg a városon, valamint az se látszik meg, hogy a háborus helyzetre való tekintettel bizonyos kivételes intézkedéseket tettek. Például tíz órakor minden vendéglőt és minden kávéházat be kell zárni. A színház, amelyik nevezetessége és disze a városnak, hét órakor kezdi az előadásait, hogy féltizre készen legyen. A kávéházakban háromnegyed tízkor még olyan az élet, mint Budapesten, vasárnap délután a Newyork-kávéházban. Öt perccel tíz óra előtt oltogatni kezdik a lámpákat, mindenki fizet és mindenki hazamegy. Tíz óra után csak a vasuti vendéglő marad nyitva az egész városban, de itt csak katonák kapnak enni. Egy civil bejött és enni kért.

— Nem lehet! — mondta a pincér és az órára mutatott.

— Éhes vagyok.

— Tíz óra elmúlt, sajnálom.

A civil szomorúan és éhesen már kifelé indult. Egy tiszt megsajnálta. Hozatott magának még egy ada-

got és odaadta az éhező civilnek. A vasuti vendéglő az éjszakában elképzelhetetlenül érdekes és élénk. Német és osztrák tisztek, lengyel legionáriusok, átutazó katonák. Egy német pilóta, most érkezett messziről. Egy sebesült tábori lelkész. Egy fiatal kadét a nagy arany vitézségi éremmel. Az utcákon, mint Przemyslben, szuronyos festung-csendőrök posztolnak. Tíz óra után alig látni embert az utcákon. Katonát pedig egyáltalában nem. Reggel korán élénk már a város. Reggel korán egészen szabályos ostromokat lehet látni. Ha nem is várostromot, de ostromot a mészárszékek ellen. Minden mészárosüzlet előtt két katona áll őrt és csak négyenkint-ötönként engedik be az embereket, illetve ostromló asszonyokat. Vannak hatósági mészárszékek, itt az olcsóbb husokat árulják és ennek van a legnagyobb kereslete. A szegények tudniillik, mint mindeütt, itt is azok, akik hűen helyükön maradtak. Egyébként sokan a novemberben elmenekültek közül már kezdenek visszatérni. A lakosság — nyilván méltán és indokoltan — vakon bizik az erődben, nem izgul és nem fél. Itt mindenki nyugodt és mindenki bizik. Olyan hangon, ahogy azt szokás mondani, hogy kétszer kettő négy, mondják itt:

— Krakót nem lehet bevenni!

Nem indokolják és nem is kutatják, hogy miért nem lehet bevenni. Csak tudják, hiszik és biznak benne, hogy Krakót nem lehet bevenni . . .

A Hotel Poller előtt állnak már az autók, megyünk Orosz-Lengyelországba. Elöl a mi kapitányunk és Drahtschmidt kapitány, utána mi. Egy félóra se telik bele, az autó az erődművek után a krakó—varsói országúton robog végig, amelyik a legkitünőbb utak egyike a világon. Stratégiai utnak készítették az oro-

szok, igaz, hogy a mi hadseregünk vonult fel rajta. Széles, mintha aszfaltozva lenne, olyan kemény és sima és csak beljebb, Orosz-Lengyelország belsejében romlott el abban a megterheltségben, amiben augusztus óta a fel- és visszavonulásokban része volt. A krakói ut eleje azonban még így is nagyszerű maradt.

Negyed óra Krakótól a határ, a néhai határ. Összelöve és félig romokban látni még az osztrák határt jelző oszlopot és hasonló állapotban látni a piros-fekete-fehér-kék színekre festett orosz határoszlopot. Mellette egészen épségben maradt egy nagy fakereszt. A két határoszlop közelében szabályosan és alaposan felrobbanva, törmelékekben hevernek a vám-házikók, az orosz is, az osztrák is. Az országut mentén végig romokban az orosz telegráfpóznák és frissen építve az új katonai táviró-póznák. Az utak mentén itt nem mérföldkövek jelzik a távolságokat, hanem magas vas-oszlopokon áll, hogy hány versztnyre vagyunk Varsótól. Itt már nagy harcok voltak. Nem a rétek közepén, az erdők szélén álló sirhantokról látni, hanem ezekről a telegráf-oszlopokról. Szitává löve legtöbbnyire. Az egyik ilyen verszt-jelző egyenesen unikum. A vastag vastábla és az oszlop perforált papirossá van lődözve.

Az orosz-lengyelországi község, ahol az első hadsereg Etappen-Kommandója van, kicsiny kis lengyel falu, elvéve orosz motívumokkal, mert itt bőven laktak oroszok is, ellentétben Orosz-Lengyelország sok községével, ahol csak lengyelek laknak. A jellegzetes piac-tér, a Rynek itt is megvan, ugyanugy, mint akár a magyar határhoz legközelebbi Galiciában. A lojális lengyelek érzelmeik és politikai felfogásaik, valamint a háborúval kapcsolatos reményeik demonstrálására a

piac-teret Franz Joseph-Platznak nevezték el és a tábla, fehér vásznon nagy fekete betűkkel a tér közepén van elhelyezve. Nagyszabásu és elképzelhetetlenül sokágu az a munka, amit egy hadsereg Etappen-Kommandója végez. A hadsereg egész ellátása a hósapkától a papírharisnyáig, a leveskonzervtől és kenyértől az ecetes-uborkáig és a sport-cigarettáig, mindenről itt gondoskodnak. Az első hadseregnél kitűnően gondoskodnak.

Vacsorán Dankl hadsereg= parancsnoknál

Késő este volt, sötét éjszaka — hét óra — amikor megérkeztünk a faluba, ahol az első hadsereg főhadiszállása van. Piszkos és sáros orosz-lengyel falu; a háboruban nagyon nevezetes. Legelőször oroszok voltak itt, aztán osztrák-magyar csapatok, aztán megint oroszok, aztán németek, aztán megint oroszok és végül most ismét osztrák-magyar csapatok. A falak tele e váltakozó uralmak jeleivel, különféle plakátokkal. Egyik orosz, egyik német, egyik a mienk. Legfrissebbek a legutolsóak. Tilos a táviró-vezetékhez nyulni. Hire jár, hogy orosz hírlapokat csempészték be. Szigorúan tilos ez. Mindenki köteles a háza előtt tisztogatni. Egy külön hirdetmény a maximális árakat teszi közzé.

A piszkos kis falu most, hogy itt a hadsereg-parancsnokság, forgalmas, mint egy város. Éjjel-nappal állandó mozgalom, állandó élet, amit a folytonos munka okoz. A villanyvilágítást itt is a katonaság csinálja. Az utakat állandóan építik és a háborúnak egyetlen vigasztaló momentum a ilyen kulturmunka, amit a hadseregnek valamelyik utolsó fészekben való megjelenése okoz. Egy nap elég ahhoz, hogy az Operiren-

des Kommandonak nagyszerű hivatalai legyenek, hogy készen legyen a legkomplikáltabb telegráf-állomás, álljon az Automobil-Werkstätte, mindenki rendesen el legyen szállásolva és a lehetőség szerint alkalmas helyen üsse fel a tanyáját a fontosságában nem éppen utolsó hely, a tiszti menázi.

Egy házban, amelyik valami magtár vagy raktár lehetett valamikor, van a tiszti menázi. Az előszoba sötét, gyertyával világított folyosó. Deszkába szögek verve; ez a fogas, ezen a fogason generálisok pirosbéletes felöltői lógnak és arany-szegélyes, csukaszürke vezérkari tiszti sapkák vannak felakasztva. Későn érkezünk egy kissé, elkéstünk a vacsoráról, ami itt pontosan nyolckor kezdődik.

— Ő excellenciája és ő császári és királyi fensége már várják az urakat! — mondta az őrnagy.

Két sötét szobán kellett keresztül menni. A két szobában gyér világítás mellett vacsoráztak a kommandóhoz beosztott tisztek. A legbelső szoba — az egész nem nagyobb egy kis kétaablakos lakószobánál — a generálisnak és legszűkebb környezetének az étterme. Vörös tapétás szoba, valami irodaféle lehetett. A falon egy elszánt cigánylány képe. Az asztalfőn Dankl, a híres és nevezetes Dankl Viktor lovassági tábornok, az első hadsereg parancsnoka. Mellette balról Waldstaetten báró vezérkari ezredes, az Operations-Kanzlei főnöke, jobbról Kochanowski vezérőrnagy, Dankl vezérkarának főnöke. Ahogy belépünk a szobába, feláll mindenki, aztán leülnek és mielőtt az asztal közepén fentartott helyeket elfoglalnók, elénk siet Dankl tábornok.

Az ősz tábornok rendkívül barátságosan fogad bennünket. Nem hallja jól a nevemet.

— Szabad kérnem? — kérdi még egyszer érdeklődve.

Aztán meg kell mondani a lap címét, amit képviselni szerencsém van.

— Ah, magyar. Igazán nagyon örülök! — mondja és többször elismétli.

Amikor valamennyiünkkel megismerkedik, így szól:

— Most csak egyenék, ugy-e fáradtak, majd holnap beszélünk a továbbiakról.

És mint egy szives házigazda, invitál bennünket és az ember majdnem hajlandó elfelejteni egy pillanatra, hogy egy óriási hadsereg parancsnokló tábornokával beszél. Ősz, finom, öreg ur Dankl, gondosan elválasztott fehér haja van, szemüveget hord, élénk, okos szemei vannak. Egy méltóságteljes agg birónak látszanék, ha az ember nem tudná, hogy lovassági tábornok.

— Őfensége meg fogja engedni, hogy az urakat bemutassák neki! — mondja azután Dankl.

Az asztal közepén szerényen, szinte pirulva áll fel egy fiatal tüzérfőhadnagy. A jobb vállán arany vállrojt jelzi, hogy a generalstabhoz van beosztva. Károly Albrecht főherceg, Károly István fia. Ő az, aki az örkényi katasztrófánál jelen volt, amikor ott egy ekrazit-töltény felrobbant és több tüzér az életét vesztette. A fiatal főherceg két hónapja van ide beosztva, az első Armeéhez. Feláll, és mélyen meghajolva nyújtja a kezét a bemutatkozásnál. Udvariasan néhány kérdést is tesz:

— Honnan jönnek?

— Voltak már a déli harctéren is?

— Utoljára Limanowán voltak?

A vacsora — apró kis aluminium tányérokon szer-

virozva — egy szelet sült tükörtojással, spenót, aztán sajt, dió, amit mindenki a kezével, vagy a bicskájával tör fel. A főherceg mulat azon, hogy a szomszédja nem tudja összetörni a diót és ő töri fel neki, úgy, hogy egyszerre kettőt-hármat összeszorít a markában. Itt mindenki egyforma, Dankl is, a főherceg is, a legalcsonyabb rangú tiszt is. Mindenki ugyanolyan elbánnásban részesül. A hangulat egyáltalán nem feszes. Mindenki hangosan és fesztelenül beszél a szomszédjával.

Amikor a főherceg elmegy, szótlannul feláll és senkitől nem bucsuzik el. Az ajtóban megáll. Ebben a percben mindenki feláll. A fiatal főherceg anélkül, hogy bárkire nézne, feszesen és méltóságosan meghajtja a fejét. Mindenki meghajol egy kissé. Ezután elszállingózik a társaság. Kilenc órakor már alig van valaki a szobában. Mindenkinek dolga van és mindenki siet. Az egész falu megnémul tíz órára. Csak egy ház világos, az Operirendes Kommando. Itt, az egyemeletes ház minden ablaka ki van világítva. Itt nincs nappal és nincs éjjel, itt mindig dolgoznak.

A Ryneken, a piac-tér közepén áll egy egyemeletes ház. A patikus háza. A patika nyitva is van benne. Csak a cirill-betűs orosz felírás helyett a buzgó patikus németül írta fel, hogy: Apotheke. Itt lakik az első emeleten Dankl. Még rajta van az előszoba ajtaján az előző lakó neve. Dr. B. I., egy orosz ügyvéd lakásában lakik a hadseregparancsnok. Az egész lakása egy szoba. Az ablaknál egy nagy íróasztal térképekkel és irományokkal. A szoba közepén egy szerény rézágó olyan fehéreneműekkel, amikről nyilvánvaló, hogy nem itt készültek. Ez az egész berendezés. Itt fogadott

bennünket Dankl és itt mondotta el érdekes és okos beszédét a mi nagy élet-halálharcunkról az oroszszal.

— Nagyon szép az uraktól, hogy érdeklődnek a derék katonák iránt — mondta később. — Mondhatom, nincs jobb csapat az osztrák-magyar csapatoknál. Csak hasonló lehet, vagy legfeljebb ilyen. Jobb nincs.

Beszéde után, mit hozzánk intézett, hosszasan elbeszélgetett velünk.

— A frontba akarnak menni, úgy tudom. Én nagyon örülök ennek és meg fogom adni a módot, hogy mindent lássanak. Eljussanak mindenüvé, egészen a lövészárkokig . . .

Az út Dankl szobájától a lövészárkokig a Nida partján, ez az első hadsereg területe és az a nagy út az, amit január közepén megtettem. Dankl szobája a lövészároktól igen messze van, de ami a munka értékét, jelentőségét és nemességét illeti, — ez egyformán bók Danklnak és a lövészárkokban harcoló katonának, — nincs köztük semmi különbség.

Szövetséges repülő-tábor

Az orosz-lengyel fészektől, ahol Dankl főhadiszállása van, alig félóra ut az első hadsereg repülő-táborra, amelyik egészen külön specialitás. Más hadsereghez is van beosztva német repülő, s német aviatikusokat látni egyáltalán nem ritkaság most egyik harctéren sem. Itt egy szövetséges repülő-tábor van, az első hadsereghez a háboru kezdete óta egyforma számban vannak beosztva német és osztrák-magyar repülők és a német és osztrák-magyar hangárok ott állnak egymás mellett és „Schulter an Schulter“, ahogy most mond-

ják, a német és osztrák-magyar aeroplánok és a német és osztrák-magyar pilóták.

Egy vezérkari őrnagyot rendelt ki mellénk Dankl tábornok. Az első este így szólt az őrnagy:

— Mielőtt az urak a frontba mennének, ajánlatos volna, ha megnéznék a mi repülő-táborunkat. Reggel nyolckor indulás a repülőtérré.

Reggel nyolckor tehát indulás volt a repülőtérré. Félkilenckor már ott voltunk. Éjjel havazott, ritkán és nagy szünetekkel még néha most is szitál a hó. Az utról balra, amerre a szem ellát, fehér síkság, jobbról szelid emelkedésű hegyek és azok is fehérek, a köd is, amelyik sűrű és a hó reflexétől piszkos fehérnek látszik. Az országut mentén, egészen közel az uthoz négy hangár áll. Egy oszlopon piros-fehér lobogó. Ezek az osztrák-magyar hangárok. Két-háromszáz lépéssel messzebb négy másik hangár. Itt vannak a német repülőgépek. Egy gépet épp most tolnak ki, a motor zug s az aeroplán rövid gurulás után fölemelkedik. Az országuton megrendülve áll meg egy lengyel paraszt és dermedten nézi a csodát. Egy kis kutya van mellette. A kutya is nézi a gépet és megugatja. Egy percig a lengyel parasztnak és a kutyának egészen egyforma volt a tekintete.

A repülőtéren már vár bennünket a kommandáns.

— Oberleutnant Wagner! — mutatkozik be egy fiatal tiszt.

Megjelent a repülőtéren az ifju főherceg is, Károly Albrecht, akinek a tegnapi vacsoránál mutattak be bennünket. Mint ismerősöket köszönt. Az elegáns, borotváltarcu, rokonszenves fiatal tüzérhadnagyon feltű-

nik a kardja. Bajonettet hord arany kardbojttal. Kis fotografáló gép van nála és felvételeket csinál. Ugy áll a tisztek közt, mint egy egyszerű kamerád s nincs a viselkedésében semmi póz vagy zárkózottság. Valamennyiünkkel fesztelenül beszélgetett.

— Remélem — szólított meg — nagyon szép dolgokat fognak látni. Igazán irigylem magukat. Nagyon érdekes lehet ez a mesterség. Ez is érdekes, mi?

— Nagyon érdekes.

— Hol van most a Kriegspressequartier?

Behatóan érdeklődött a haditudósítás módjai iránt. Mindent megkérdezett, hol voltunk eddig, voltunk-e a déli harctéren.

— Utoljára Limanowán voltak. Tudom. Sokat olvastam róla.

Nagyon helyeselte a megoldást, amikor elmondtam, hogy Frigyes főherceg tábornagy rendelkezéséből most a haditudósítók váltakozva egész kis csoportokban kerülnek a különböző hadseregekhez, úgy, hogy egyszerre mindenhol jön eredeti tudósítás és a közvéleményben kialakulhat valahogy az egész harctér közvetlenebb képe.

— Nagy kár — mondta a főherceg — nagyon sajnálhatja, hogy nem volt itt az első Armeenál, amikor Lublin alatt voltunk. Az volt csak szép. Sajnálhatja, hogy nem látta.

— Nagyon sajnálom, fenség — válaszoltam.

Aztán megengedtem magamnak egy kérdést:

— Fenséged az elejétől fogva az első Armeenál van?

— Nem, csak kéthónapja vagyok ide beosztva

az első hadsereg vezérkarához. Azelőtt egy lovashadosztálynál voltam. Így voltam Lublin alatt is.

A repülő-téren, ahogy állunk, egy szép kis ponnin elegáns német katonatiszt vágat felénk. Amikor hozzánk ér, leugrik. Tipikus német katonatiszt, nagyon rokonszenves és finom ember s szinte megtévesztő, annyira hasonlít Hegedüs Gyulához.

— Rittmeister Baron von Hindermann! — mutatkozik be.

Báró Hindermann kapitány a Dankl-hadsereghez beosztott német aviatikusok parancsnoka.

— Mi a a háboru legeleje óta — mondja — az osztrák-magyar hadsereghez vagyunk beosztva. Tulajdonképpen mi képezzük az összekötő láncot itt a frontok szélén a szövetséges két hadsereg között. A legelső időben Auffenberg hadseregéhez voltunk beosztva. A neugruppierungnál kerültünk Danklhoz és most itt vagyunk. Négy gépem van, hat pilótám. Sebesülés több történt. Halálos egy se volt. Pilótáink bravurosak. Egy repülőnk egyszer eltűnt. Az ellenséges állások fölött repült, motor-defektusa támadt. Le kellett szállnia. Az ellenség fölött alacsonyan repült, mire többször lőttek rá és a lábán meg is sebesült. Valahol, ellenséges földön szállt le sebesülten és motor-defektussal. Bekötötte a sebet, megigazította a motorját és anélkül, hogy fölfedezték volna, — valami erdő szélén szállt le — az ellenséges földről megmenekült. Hazarepült.

Megkérdeztem a hős pilóta nevét.

— Ott áll az a monoklis fiatalember a vaskeresztel. Oberleutnant Mainecke.

— Kapitány ur is repül?

— Igen, vizsgázott pilóta vagyok, de nem szoktam felszállni. Valakinek a földön is kell maradnia.

**Repülésem a
Dankl-
hadseregénél**

Az aeroplánokat kitolták a hangárokból. Károly Albrecht főherceg egyszerre csak ezt kérdezte tőlem:

— Felszáll?

Én, mintha ennél semmi se volna magától értetődőbb, a világ legtermészetesebb hangján válaszoltam:

— Igen. Hogyne?!

Perini főhadnagygal szálltam fel. Az osztrák-magyar hadsereg aviatikájának büszkesége a két fivér: Perini Camillo és Perini Max. Dalmáciából valók, Pó-lában laknak, olasz fiuk. Mind a kettő főhadnagy és mind a kettő a repülőosztályhoz van beosztva. Mind a ketten a háboru első napja óta akcióban vannak. Perini Camillóról már a legelső napokban szó volt. Augusztus első hetében egy nagyszerű repüléssel fontos földterítőt szolgáltatót végzett. A háboru legelső ki-tüntetettjei közül való. Most egy másik hadseregénél van. Perini Max az elejétől kezdve az első hadsereghez van beosztva. Bátor és nagyszerű pilóta. Vaskeresztje van, signum laudisa, de a legnagyobb dicsősége egy kis napló, amibe a bravuros repülései vannak bejegyezve.

A repülőtábor parancsnoka mutatott be Perini főhadnagynak. Nagyon rokonszenves, jókedvű, derült arcú, borotvált fiatalember, olasz anyanyelvű, idegen akcentussal beszél csak németül és az olasz sokkal jobban megy neki. A bókokat, amiket halomszámra kap most egyszerre, szerényen elhárítja magáról. Nem olyan nagy dolog, mondja.

— Etwas Glück und etwas Fähigkeit! — ez az egész, több semmi.

Perini Max, mint a bátyja, nem készült katonának. Mérnök akart lenni. Közbejött a repülőgépek

diadala, a Bleriot sikerei és az a láz, amivel minden hadsereg repülőflottát szervezett. A két Perini beállt repülőnek.

— Fischamendben tanultam! — mondja. — Min-dent Blaschkenak köszönhetek. Ő tőle tanultam, amit tudok.

Megkértem, mondjon el egyet-mást repüléséről.

— Ha érdekli, van egy naplóm. Megmutathatom. Abba beírok pontosan minden adatot minden repülésemről. Nem adhatom át, mert sok van benne nyilván, aminek közlése még tilos, de a fontosabb adatokat elmondhatom.

Egy altiszt elszaladt a naplóért. Perini a hangárok közveilen közelében lakik egy parasztházban. Ott is eszik. Ő nem járhat be menázsira. Mindig közel kell lennie és mindig fix és fertignek, akármikor jön a pa-rancs, menni kell.

— Parancs — mondta mosolyogva — mindig van. Most is. Persze az idő megakadályoz bennünket a pa-rancsnak teljesítésében. Például esőben nem szoktunk felszállni. És ilyen ködben se. Mert az ellenség fölött rendszeren ezerötszáz-kétezer méter magasan kell repül-nünk és a nagy ködben akkor teljességgel semmit se látni.

Perini főhadnagy a naplójából ezeket az adatokat mondta el repüléséről:

— Augusztus elseje óta harmincöt felderítő repü-lést végeztem. Ellenséges terület fölött összesen kilenc-ezer kilométert tettem meg. Legérdekesebb repülésem mindjárt a háboru legeslegelső napjaiban volt, amikor egész Lublinig repültem. Erősen lőttek rám s a gépe-men harminc találat volt. Egy golyó az ülésemet ütötte át, egészen mellettem furódott be. Itt a golyó, megőr-

zöm emléknek. December hatodikán nagy hóviharban kétezer méter magasságban repültem. Rendesen egy kis csokoládét viszek magammal s ezuttal ezt is elfelejtettem. Már hat órája voltunk a levegőben, a beobachteremmel, Betkával. Le kellett szállnunk, mert Betka rosszullett az éhségtől és a hidegtől. Ahogy újra felszálltunk, eltévesztettük az irányt és nagy kerülővel és késéssel estefelé érkeztünk meg. Majdnem egész nap távol voltunk. Szerencsém volt. Aznap egy kamerádom eltűnt . . .

Megmutatta az első repülőgépét. Aviatik-típusu kétfedelű. Tele van sebesülésekkel, amik rózsaszín vászonnal vannak betapasztva. Igazi szépségflastrom. Mindegyik mellett ott a dátum, hogy hol és mikor történt a sebesülés. Az egyiknél ez a dátum állt:

I/6.

— Mi ez? — kérdeztem.

— Igen. Ez az utolsó. A mult héten kaptam. Azt hiszem, gépfegyvertől.

Az első gépet most javítják. Azt most nem használja Perini főhadnagy.

— Most a Muki-val repülök! — mondta.

A Mukit a katonák kitolták a hangárból. A Muki, amilyen vicces a neve, olyan komoly gép. Albatros-típusu, kétfedelű aeroplán. Kitolják a hangár elé. Ott áll a főherceg, a vezérkari őrnagy és több tiszt. Perini főhadnagy egy pillanat alatt átöltözött és bőrsisakban, bőrruhában, szemüveggel és nagy sállal a nyaka körül jött elő.

— Felszállunk? — kérdezte.

— Igen, a legnagyobb örömmel.

Megmagyarázta az irányt, amelyben repülni fogunk. Az országuttól jobbra, a hegyek fölött, ha menni fog, mert egyre jobban havazott, elrepülünk egy divízió Kommandójához.

— Jó lesz?

— Nagyszerű! — válaszoltam felizgatva az örömtől a váratlan élmény fölött.

Perini már beült a gépbe. Ahogy az aeroplán áll, a hátulsó, tehát alacsonyabban levő ülésbe. A katonák meglendítették a propellert, a motor fülsiketítően zugott. Egy kis szél különben is volt, a propeller pedig olyan szelet csinált, erőset és hideget, hogy meg kellett kapaszkodni az aeroplán vázába, nehogy feldőntsön.

— Itt ezeken a kampókon szálljon fel! — kiáltotta Perini és meg kellett mind a kettőnknek erőltetni magunkat, hogy megértsük egymást a nagy zugásban. 'Vigyázva üljön le, nehogy beleakadjon a szárny vázába. Ugy ni, vigyázzon, — mondta, miközben kapaszkodva bebujtam az első ülésbe. Huzza jól a fejére a sapkát és jól kapaszkodjék meg. De hiszen meg fog fagyni! — szólt és mielőtt minden meggyőződés nélkül azt mondhattam volna, hogy dehogy, nem fogok megfázni, már lecsavarta a nyakáról a sált és előredobta.

És már indult is a gép. E percben nem fontos és nem érdekes az egész és szerénytelenség beszélni az egészről; nem egyéb, mint egy gummirádlízás a légi Stefánia-uton. Csak a hely és a szituáció volt izgató. Ahol felszálltunk, és ahova indultunk, és akivel repültem és az aeroplán, amin repültem, tele vörös foltokkal, mintha véres lenne. Nagyszerű volt, nem lehet elefejtetni és napokig nem lehetett szabadulni a hatásá-

tól, nem lehetett másra gondolni. Meg lehet érteni a pilótákat, akik szenvedéllyel, az ambiciónál sokkal többel, szinte erőszakosan forszírozzák a fenomenális veszedelmeket.

Az aeroplán csak egy keveset gurult és mint egy labda egyszerre felpattant. Ez a pillanat a legszebb és a legfurcsább. Mintha egy lift hirtelen megörülne és szaladni kezdene. Fölfelé menni egyenletesen és nagy lejtővel, egészen közömbös. Lefelé jönni, valami nehéz nyomást érez az ember a gyomrában és a tüdejében, mintha megmarkolnák. Négy-ötszáz méter magasán lehettünk. Nagyon hideg volt. A hó metszette-e az arcomat, vagy a szél, nem tudom. Folyton fölfelé mentünk. Kinéztem. Semmit se lehetett látni. A föld fehér felszíne lenn és a köd fehérsége fenn s a hó és a havas köd elől, a szó szoros értelmében köd előtttem, köd utánam, nem lehetett látni semmit.

Perini átkiáltott hozzám. Megfájdult a fejem, ahogy megerőltettem magam, hogy meghalljam:

— Nem mehetünk tovább. A térképen egy hegy van, de a hó alatt és a köd miatt nem látom. Vissza fogunk fordulni. Kár.

— Kár.

— De jobban fogózkodjék meg! — kiáltott rám, — majd mutatok valamit.

Öt-hatszáz méter magasán hirtelen megfordult. E percben valóban megijedtem, mert a fordulat rendkívül éles és hirtelen volt. Jaj, gondoltam magamban és a körmömet belevájtam a fogantyuba, úgy megkapaszkodtam. Ez a Perini még valami Pégoud-dolgot csinál és ahhoz nem vagyok hozzászokva. A hirtelen fordulat után elállította a motort, simán ereszkedett lefelé. Hátranéztem. Nevetett. Körülnéztem, mindenfelé csak

fehér foltok, messze, mint gyufaskatulyák a házak, s mint kiszórt gyufaszálak az emberek. Egy percig csodálkoztam, hogy lehet látni ilyen magasból a gyufákat. Aztán jutott eszembe, hogy ezek házak. Nagyon hideg volt. A propeller, mint a jeges zuhanyt, csapta rám a jéghideg levegőt. Az egész husz perc — mert Perini eddig manővrozott — nagyszerű volt, mint az ize annak a munkának, amit a repülők végeznek. Elfelejt az ember odafönn félni és megtanul nagyrabecsülni emberi erőt és biztonságot.

Leszálltunk. Simán és akadálytalanul, szinte zökkenés nélkül. Perini a helyén maradt. Megpróbálta talán még egyszer, hogy eljusson a divízióhoz. Vagy talán nem is oda készült. Megköszöntem a nagyszerű repülést.

— Volt szerencsém. Nagyon örültem. Ágyó! — mondta és kinyújtotta a kezét a kormány mellől.

Ágyó, mondta egyszerüen és kedvesen, mintha egy konflisból szálltam volna le. Volt szerencsém, mondta, és ebben igaza volt. Tényleg szerencsém volt.

A harminc és felesek

A vezérkari őrnagy, akit Dankl lovassági tábornok mellénk rendelt, így szólt hozzánk az este:

— Mára, ugy-e, elég volt. Holnap kimegyünk a frontba. A nagy országut mentén utbaejtjük a nehéz mozsarakat.

— A harminc és feleseket?

— Igen.

Félnyolckor indultunk. Az első autóban Hüttenbrenner lovag vezérkari őrnagy ül és a mi vezetőnk, Miákich kapitány. A másodikban ülök én a Berliner

Lokalanzeiger tudósítójával. Az autó nyilegyenesen megy a krakó—ivangorodi országúton és az út olyan fagyott és sikos, hogy minden percben megcsuszik az autó, mint a gyerek, aki korcsolyázni tanul. Négy óra út folytonos megállásokkal és akadályokkal. A kerekre hó-féket kötnek, de alig használ valamit. Az autó szinte végigcsussza a hatvan kilométeres utat. Egy egészen kicsiny faluban megállunk. A fa-templom mellett egy kis ház. Itt lakik a divizionárius, Péter Ferdinánd főherceg, egészen közel a Nidához. Weninger, Péter Ferdinánd vezérkarához beosztott kapitány, csatlakozik itt hozzánk.

— Értesítve vagyunk már az urak jöveteléről. Mehetünk. Ő fensége künn van a csapatoknál. Majd visszajövet tisztelegnek nála az urak.

Az autók néhány lépést tesznek csupán. Weninger kapitány megállítja.

— Ja, így nem lesz jó. Ennyi autóval nem mehetünk. Talán menjünk valamennyien egy autón.

Valamennyien felkapaszkodunk egy automobilra. Ahogy kiérünk az országútra, felszáll egy ballon. Kémballon. Minél magasabbra emelkedik a ballon, annál erősebb az ágyudörgés. Az oroszok egyre sűrűbben lőnek a ballonra. Mi az úton megyünk, a ballon négy-öt-száz lépésnyire van még ettől az országúttól. A lövegeknek tehát, hacsak nincsenek nagyon rosszul irányítva, a fejünk fölött kell elrepülniök. Jobbról a látóhatáron megjelenik a hegyek fölött egy orosz repülőgép. Ez a legrosszabb érzés. Ez rosszabb annál is, amikor a shrapnellek egészen közel explodálnak, vagy ha a gránátok is valahol, az ellenőrizhető közelségben robannak fel. Ellenséges repülőgép az ember feje fölött, ez a legizgatóbb.

Az ágyudörgés egyre erősebb. A nehéz mozsarakhoz, amik a legközelebbi falu országútjának a szélén állnak, még két kilométer az út. Weninger kapitány megállítja az autót.

— Vereinzelt marschieren, meine Herren! — mondja.

Egyenkint, egymástól legalább száz lépésnyire elmaradva, tettük meg a két kilométert, ami még hiányzott a mozsarakig. Végre, a borzasztó koncert hangjai mellett, odaérünk. Itt vannak a nehéz mozsarak. Tehát itt vannak a híres harminc és felesek. Semmit se látni. Se egy embert, se egy ágyut. Aztán egyszerre mindent látni. A földalatti fedezékekből előbujnak a tisztek. Félig még a föld alatt van, már nyújtja a kezét és bemutatkozik a battéria parancsnoka:

— Major Láng.

A kapitány:

— Hauptmann Szopka.

A fedezékből előkerül a mannschaft is, csupa bécsi fiú. Most már látni, hogy hol is vagyunk voltaképpen. Egy ház eresze alatt töltenek. Messzebb lovak. Hátrább az ágyuk óriási trénje. Egy földalatti helyiség, egy kis táblával: Kommandant. Egy másikon ez a tábla: Telefon. A nehéz mozsarak oldalról nincsenek elmaszkírozva, csak a ház takarja el őket. Felülről féltik azonban legjobban, a repülőgépektől. Nehogy felfedezzék az állását. Földszinü pokrócokkal vannak letakarva a drága és féltett jószágok. A parancsnok int, a tüzekek leszedik a takarókat és itt áll a két ágyu, a két híres mozsár. A tüzerhumor neveket is adott nekik. Az egyiknek „Petár“ a neve, a másiknak „Nikita“.

A kapitány egy kis előadást tart a nehéz mozsarakról:

— Ezek itt a mi legnehezebb ágyuink, — mutat a két szürke elefánt-kolosszusra. A Skoda-gyár műve. 1911-es típus. Három, szétszedhető nagy részből áll, amelyek mind külön autókon szállíthatók.

A kapitány részletesen elmagyarázza és megmutatja az ágyut, a csövét, mindent, sok intimitást mond el az ágyuk áráról, használhatóságukról, mozgathatóságukról, eddigi szereplésükről — mindezekről most még nem szabad beszélni — aztán áttér a bombákra, amik külön kis kocsikon, mint külön kis ágyuk állnak az ágyuk mellett előkészítve.

Az őrnagy közbeszólt:

— Az urakat érdekelni fogja ez az eset. A negyedik hadtest mellé voltunk beosztva akkor. A Krakó felől való előnyomuláskor kitűnő állásokból lőttük az ellenséget. Egy lövegünk hatásáról tudunk, s az rettető volt. Egy fogságba került orosz alezredes mesélte el. Egy harminc és feles löveg három orosz ágyut egészen demontírozott, a kiszolgáló egész legénységet egy szálíg elpusztította. Az orosz alezredes, amint fogságba került, azonnal a nehéz mozsarak után érdeklődött. Tüzér vagyok én is, — mondta, — ha már idekerültem, egy vágyam van, szeretném látni a híres mozsarat, amelyik olyan pusztításokat vitt véghez közöttünk.

— És megmutatták a mozsarakat az orosz alezredesnek?

— Natürlich! — válaszolta az őrnagy.

Az óriási kup, a löveg, amelyik egy kis kocsin, mint külön kis ágyu, áll a mozsarak mellett, egy kis lendítésre már a mozsár mellett van. Az emberi erő kimélése és spórolása miatt, de gyorsaság okából is egy külön konstrukció szolgál arra, hogy a kis kocsi-

val odagurított löveget megfogja és egy lendítéssel a csőbe emelje. A cső visszafutásának megakadályozására is külön szerkezet van; egy kis gép, amelyik komprimált levegővel akadályozza meg a cső visszafutását.

A vezérkari őrnagy kéri, hogy süssék el az ágyut. A cél és az irány adva van. Előttünk a Nida, a tulsó parton az ellenség. Az őrnagy és a kapitány előveszik a térképeket és azokat a skicceket, amiken a repülőgépek, léghajók és egyéb hirforrások alapján meg van jelölve, hol sejthető az ellenséges batteria, vagy az ellenségnek egy nagyobb állása. Az ellenséges batteria most közelebb van. A nehéz mozsarak mostani lövésének célja tehát egy szembenálló község lehet csak, ahol a Nida-parton álló orosz front tartaléka és trénje sejthető.

— Das wird das beste sein. Wir schieszen nach T . . . — mondja az őrnagy.

Parancsok, kommandók hangzanak. Egy félperc, a löveget már beemelték a csőbe, már hátrább körülállják a mozsarat a tüzekek, a tisztek visszavonulnak, egy tűzmester messzire kihuzza a drótkötelet, aminek a megrántásával a mozsarat elsütik.

— A lovakat elvezetni! — kiáltja a kapitány. — Az urak álljanak valamivel hátrább. A fület nem kell befogni, csak a száját kell nyitva tartani. Nem előre, hanem fölfelé kell nézni, mert a cső felemelkedik, amikor a löveg kiröpiül belőle.

Még egy-két vezényszó.

— Divíziónak telefonálni, hogy egy lövést adunk le.

— Brigádkommandót értesíteni, hogy egy lövést adunk le.

— Ballont értesíteni, hogy T . . . richtungba figyeljen.

Az őrnagy, aki vezényel, hátraszól:

— Egy kis türelem.

— A telefonos visszajön.

— Rendben van?

— Melde gehorsamst, Herr Major, a ballon visszatelefonált, hogy várjunk. Nincs elég magasan ehhez a célhoz. Várjunk öt percig.

Várunk öt izgatott percet. Nagy csönd van, akkora csönd, hogy meghallani, amint a földalatti telefonfedezékben tompán megszólal a telefon. Kijön az őrmester.

— Őrnagy urnak alássan jelentem, ballon jelenti, készen áll, jól lát, lövés leadható.

Az őrnagy mégegyszer elmagyarázza, hogy a Nida tulsó partján, innen északra levő T . . . községre fogunk löni, egészen pontosan . . . méter távolságra. Harminc-negyven másodperc a repülési idő. Az őrnagy körülnéz, minden rendben. Az utolsó vezényszó:

— Feuer!

Az őrmester elrántja a drótkötelet. Mindenki megrendül, a föld is megrendül és a levegő is és sikít, ahogy végighasítja az éles golyó. A detonáció meglepetés, mert mindenki sokkal erősebb és hangosabb durranásra volt elkészülve. A légnyomás az, ami rettentő erős és mintha megmarkolná valami az embert a szívéen a dörrenés pillanatában. Villámlóan, cikázóan látni a löveget, amint kiröpül a csőből és ha az embernek az idegei és érzékei e percben egészen rendben volnának, meg lehetne figyelni a röpülés irányát. De nem lehet. A cső, mintha egy élő óriási organizmus lenne. Fölemelkedik és kiokádja a lelkét. Mindenki torkon van szorítva egy fél percig a rendkívüli látványtól és rendkívüli hangoktól.

Vége. Ez is megvolt.

— No? — kérdezte az őrnagy tőlem. No, also?
— a kérdésben és a hangjában az apa büszkeségével
a nagyszerű fiára. No, mit szól hozzá?

— Gyönyörű volt, köszönjük szépen — mondtam.

Az orosz ágyuk, mint a veszett kutyák, bömbölni
kezdték.

**„A Nida
mentén csak
ágyuharcok
voltak . . .”**

Ezen a napon, egy ilyen nagy-
szerű napon, mint ez a január ti-
zennegyedike volt, a Höfer-jelen-
tésben egyszerűen ez áll:

— Az orosz-lengyelországi fron-
ton nem történt semmi lényeges. A Nida mentén csak
ágyuharcok voltak . . .

Nem történt semmi lényeges, a Nida mentén csak
ágyuharcok voltak, és micsoda egy nap volt ez itt, e
messzi orosz-lengyelországi fronton, mennyi ember,
mekkora munka, milyen erőfeszítés és semmihez se
hasonlítható produkciója emberi erőknél. Nem történt
semmi lényeges, csak ágyuharcok voltak és mennyi
ember és mind a helyén volt, és mindnek dolga volt,
és mind csinált valamit. Mi van, amikor történik vala-
mi lényeges?

Elbucsúztunk a harminc és felesektől. Előre men-
tünk, tovább. A harminc és feles tüzelésétől megvadul-
tak az orosz ágyuk és bömböltek. Az uttól jobbra-balra
végtelen hómezők és csak elől, északra és jobbról,
messze keletre látni fehér ködbe vesző sziluettjeit tá-
voli hegyeknek. A gránátok és a shrapnellek röpülnek
és a hótengeren explodálnak és a gyakorlottabbak, s
akik értenek hozzájuk, a hangjuk után követik és ész-
re is veszik.

A harminc és feleseknél átvett bennünket, a három ujságíró, a vezető kapitányt és a vezérkari őrnagyot egy százados, Hauptmann Nedjela, derék és kedves, jóhumoru bécsi ember. Egymástól ötven-százszázötven lépésnyire elmaradva mentünk, ahogy ezt már megszoktuk. Félóra alatt egy összelődözött faluhoz értünk, ahol alig néhány ház állt még épségben. Az egyik az országut mentén, vöröstéglás, földszintes kis zsindeles parasztház. Ez a Regimentskommando. A Deutschmeisterek ezredparancsnoksága.

A vöröstéglás kis épület előtt Hassenteufel ezredes fogad bennünket; a háboru első napjaiban hősi halált halt Holzhausen báró utóda. Komoly, zárkózott ember.

— Az urak itt ebédelnek nálam. Nagyon . . .

A telefon csenget. Egy kis ajtóban, amin az áll, hogy Oberst és Telefon, megjelenik egy kadét:

— Herr Oberst, bitte gehorsamst!

Az ezredes eltűnt. Szűk kapualja, jobbra a konyha, szemben a kommandáns szobája, balról egy kis szoba, ami egyben minden, ebédlő, szalón, dolgozószoba, hálószoba, egy négy lépés széles, négy lépés hosszú kis lyuk, itt lakik egy őrnagy, négy kapitány, egy orvos és egy tábori lelkész. A falon cifra rajzok, a középén egy koszoruban, a Deutschmeisterek jelvényei és egy felírás, amit Prosit Weihnachtenből javítottak ki Prosit Neujahrra. Karácsonykor itt voltak a Deutschmeisterek és az ujév is itt érte őket.

A földön szalmazsákok. Mindenféle liebesgabek, karácsonyi és ujévi ajándékok és olyanok, amik elkésve érkeztek meg. A földön régi ujságok és könyvek, de nem szomorú olvasmányok és nem taktikai szakmunkák. Az ágyutüzben, azt hittük, a megszokott fahrküche-ebéd lesz: leves, marhahus, főzelék. Ehelyett a

sápadt alumínium-edényekben jobb ételek voltak, mint a bécsi Bristolban. Kitűnő zöldségleves, bécsi szelet, valami egészen finom sütemény, csokoládé, rizs, biscuit kombinációja.

— Ja, ez a mi patentünk! — mondták nevetve a tiszték, amikor a vezérkari őrnagy megjegyezte, hogy Dankl tábornok asztalánál nem esznek ilyen fejedelmien.

— De hát hogy lehet ez?

— Egész egyszerűen. Itt szolgál nálunk a bécsi szubrett Fritzi Polli fivére, aki a Meissl és Schadnban konyhafőnök béke idején. Ő főz ilyen kitűnően.

Az orosz ágyuk egyre hangosabban szóltak. Itt, fekete kávénál, megbeszéltük a további programmot. A mi kapitányunk azt mondta:

— A mi legközelebbi célunk a lövészárók.

A vezérkari őrnagy más véleményen volt:

— A lövészárkokba kimenni most, nappal, ha felvesszük is a fehér hóköpponegeket, kockázatos és veszedelmes vállalkozás. Nincs értelme. Az oroszok egyszerűen leszednek bennünket. Igaz, mit gondol? — fordult hozzám.

— Kérem, — válaszoltam, — bár tudom, hogy egy halott haditudósítónak nem sok hasznát veszik, nekem egészen mindegy. Ahogy az urak parancsolják.

Weninger vezérkari kapitány közben eltűnt és most jött vissza. Eldöntötte a vitát:

— Menjünk. Az oroszok ágyuzására a ballon fontos felderítést végzett. Egy pár célpontot kaptunk a Nida másik oldalán. Elmegyünk, megnézzük előbb az ágyukat, aztán a beobachter-alezredes stációjáról megfigyeljük az egész ágyuharcot.

A tüzér-rezerva kis faházikókban, földfedezékek-

ben pihen. Tűz ég bennük, meleg van, főznek, kártyáznak a legnagyobb ágyuzajban. A mi feldhaubitzbatteriaink mesterséges erdőcskékkal vannak elmaszkírozva. Már ott vagyunk és még nem látunk semmit. Minf egy testőr, hófehérben és ragyogóan jön egy fiatal tüzérhadnagy, az ágyuk közül, a kapitány elé. A fején fehér kapucni, le a csizmáig fehér köpeny. Nem is testőr, Lohengrin.

A haubitz ott áll előttünk, egyre töltik és egyre elszűtik, gépiesen és szabályosan. A durranása a harminc és felesénél is erősebbnek tűnik. Nagyszerű az apparátus ahogy itt dolgoznak. Itt a föld alatt, a harminc és feleséknél a föld alatt telefon, fönna hegytetőn a beobachter-tisztnél telefon, a divíziónál telefon, sőt az ezerötszáz méter magasságban a fessel-ballonon is telefon. A drót, ami a ballont tartja, egyben telefon-huzal is. A távoli pontok, egymástól nagy messzeségben, mind össze vannak kötve egymással. Pillanatok alatt történhetnek a legfontosabb akciók.

Föl, egy magaslatra, az egész vidéken a legmagasabb pontra már kevesebben megyünk. Vannak, akik elmaradnak, akiknek nincs idegük ehhez. Nagy hőmezőn kell végigválni, egy töltés mellett. Az orosz gránátok és shrapnellek egyre röpülnek. Velünk jön a kedves Nedjela kapitány is, a dermesztő hidegben télikabát nélkül. Még most is tréfál.

— Jó lesz elválnunk egymástól. Jó messzire maradjunk el egymástól. A gránát miatt minden mindegy. De ne kapjunk mind, ha egy — shrapnecserl jön...

Félóra ut föl a hegytetőre. Szétrombolt hidak közt, összelőtt házikók mellett, jobbra-balra nagy lyukak, miket gránátok vágtak. Már látni a Nidát, már látni a tulsó oldalon a hegyeket, aztán a falukat is,

amik az aljában vannak. Látni már a pontokat, ahol az orosz lövészárkoknak kell huzódniok és a vonalakat, ahol az orosz útegek lehetnek. A hegytetőn futóárokba kerülünk, jobbra-balra fedezékek, az első a tisztéké, a többi a legénységé. Az egyik a telefon.

A vonal mindenfelé a földön huzódott. Miközben sokszor egészen földreborulva, szinte csuszva kellett előrebotorkálni, vigyázni kellett a rendkívül fontos huzalokra. A legmagasabb ponton, mélyen beásva a földbe és jó fedezékben, olyan helyen, ahonnan mindent látni, áll a beobachter. A lába alatt szalma. Előtte egy látszó, kis fatáblán térkép. Egy alezredes.

— Oberstleutnant von Wilczek!

Elmagyarázza, hogy szemben, nem messze, négyszázöt kilométernyire, amit látunk, az két község: Szokolov-dolnji és Szokolov-gornji. Ide lőnek az összes battériáink délután két óra óta. Most négy óra. Hátul a leszálló nap bíboros fényében lebeg a ballon, ahol egy kapitány és egy hadnagy most már talán kétezer méter magasságból keresik az ellenséget.

A telefon szól. Egy őrmester jelenti:

— Alezredes urnak alássan jelentem, ballon jelenti, ellenséges batteria Szokolov-gornjiban, irány jó.

Az alezredes így adja ki a parancsot. Elmulik most egy hosszú óra. A fedezék alól nézzük a bombák felvillanását. A hátunk mögül, egy-két kilométerről lőnek és a szemünk előtt, a durranás után husz-harminc másodperccel, villan fel. Az alezredes a látszónél áll és egyre figyel.

— Megkérdezni battériát, ballonmegfigyelés alapján lő-e? — mondja az alezredes egyszerre a hadnagyának.

A hadnagy megismétli a kérdést. Aztán egy káplár ismétli. Egy perc. Jön a válasz.

— Ballonbeobachtung ist: richtung gut, weiter schieszen.

Az alezredes kiadja a parancsot:

— Weiter schieszen.

Háromszor hangzik, egyre halkabban, amíg a telefonhoz jut:

— Weiter schieszen!

Az alezredes közben elmondja, hogy amit most látunk, az mindennél nagyobb jele az oroszok munícióspórolásának. Feljöttünk hatan a hegyre. Máskor egy emberre órákig lőttek. A ballon a szemük előtt van. És órák óta löjjük őket. És ők már egy órája egy lövést se adtak le.

— Die sparen kolossal!

Egy nagy robbanás.

— Gránát volt! — mondja az alezredes. Nagy vilanást látunk odaát.

Két perc és a homályban tűzcsóvák villannak meg, az egyre sötétedő, késő délutánban, mint egy szinpadi villám, olyan a tűz. Kigyuladt egy ház.

— Feuer einstellen! — kiáltja az alezredes.

Egyre elhalkulóbban halljuk három-négyszer, amíg a posztokon át a telefonig jut.

— Feuer einstellen . . . Feuer einstellen . . .

Még egy-két lövés. A telefon-parancs már eljutott a batteriákhoz. Nem lőnek tovább.

— Elég volt mára! — mondja az alezredes. Mint a törvényszéki elnök a tárgyalás végén, összefogja az írásait, térképeit, naplóját és indul a fedezékébe.

— Mára elég volt — mondja újra — mára eleget kaptak odaát. Hisz nincs is valami nagy célja az egésznek most. Csak ágyu-ágyu ellen megy. A batteriákat

keressük és egy-két házat gyújtunk fel, hogy a jó hidegben a muszkáknak elrontsuk a meleg kvártélyt.

Elbucsuztunk.

— Várjunk csak! — mondta a vezérkari kapitány, a divíziótól való. Megkérdezzük a ballont, mit látott?

Telefon-bugás. Itt hallgatjuk, a hogy a kapitány telefonál és ott, messze, a magasban látjuk, ahogy a ballon lassan és méltóságteljesen leszáll, mint egy óriás madár. És ott most berreg a telefon. És onnan válaszolnak. A kapitány ragyogó arccal jön ki a telefon-fedezékből.

— Meine Herren, Ballonbeobachtung ausgezeichnet!

— Mi az? Mit jelent? — kérdezzük.

— A ballon tisztán látta, hogy egy ház Szokolov-gornjiban kigyuladt. Egyik gránát egy batteriát talált. A kiszolgáló-legénység „fluchtartig“ menekült!

Az alezredes kihajol a földalatti lakása ajtajából és örömmel hallgatja a hírt.

— Nagyszerű. Legalább nem dolgoztunk hiába. És már el is tűnik újra a föld alatt.

— Jó éjszakát!

Az éjszakát a lövészárkokban töltöttük a Nida-partján.

Éjszaka a Deutsch- meisterek lövészárkaiban

Az éjszaka ebben a messze és kietlen idegenben és egyáltalában a háboruban elsősorban az éjszaka az, ami a legsivárabb és a legszomorubb. Finom arisztokraták és a szénaboglyához szokott parasztlegények egyformán lesújtott szegények

és árvák itt, szegények és árvák ilyenkor, mert a leg-
gazdagabb mágnásnak és a földhözragadt baka-
gyereknek is és nekünk is és mindenkinek ilyenkor
fájnak itt legjobban, fájnak egyedül a nagyszerű nél-
külözések. Éjszaka itt mindenki koldus és ebben van
a háboru legszebb szolidaritása. Széchenyi László gróf,
a Vanderbilt Gladys férje, akinek gyönyörű kastélyai
vannak és az Andrássy-ut és Bajza-utca sarkán egy
nagy palotája, e percben ugyanitt van ebben a hitvány
orosz-lengyel faluban, mint automobilista ordonánc-
tisz, ugyanebben az orosz-lengyelországi rohadt fé-
szekben, idegen ágyban, rossz és szegényszagu ván-
kosra hajtja milliomos fejét, mint én. És megnyugtató
és — bár nem szép — jólesik a gondolat, hogy őméltó-
sága talán még rosszabbul lakik, mint én. A gróf va-
lami boltos-zsidónál lakik. Én legalább a kolostorban.
Itt csak egerek vannak. Ott nyilván egyebek.

Az öreg kolostorban egy szomorú szobában lak-
tam. A fal tele volt képekkel. Pápák, püspökök, rend-
főnökök és egyéb előkelőségek, mind-mind részvétellel
és sajnálkozással fixiroztak és ez idegessé tett. A szoms-
zéd szoba ajtaja egyszerre csak kinyílt és a kis-
papok, mint egy csodát, úgy néztek. Az öreg pap, a
rendfőnök bebotorkál a szobába és miután lengyelül
és oroszul nem tudja megértetni magát, latinul kér-
dezi tőlem, hogy jó-e az ágyam, meg vagyok-e elé-
gedve. (Contentus.) Elfelejtettem, hogy mi az latinul
igen. Angolul válaszoltam:

— Yes.

Ettől a kolostortól a lövészárkokig egy napig
mentünk. Azután az ivángorodi országúton végig, utba
ejtven a harminc és felesekét és egy ágyuharcot a
Nidán át. Ahogy az est leszállt — a sötétség minden

sáncnál biztosabb védelem — kimentünk a lövész-árkokba. Megkaptuk a jelszavakat s mint egy szövetségi szabadjeggyel az európai vasutakra, minden ut megnyílt.

— Feldruf?

— Zwieback! Losung?

— Olmütz!

A Nida két partján közel egymáshoz, erősen el-sáncolva áll a két ellenséges sereg. A lövész-árkok rendkívül közel vannak egymáshoz. Csak a Nida választja el az ellenségeket s a folyó néhol olyan keskeny, hogy a legelőbbretolt állások alig vannak egymástól százötven-kétszáz méternyire. Ennek a helyzetnek a következménye, hogy itt is hasonló esetek fordulnak elő, mint a nyugati harctéren, ahol már odáig ment a harctéri barátkozás, hogy szigorú parancscsal kellett megtiltani. A Nida partjánál a varsói nagy országot mentén a Deutschmeisterek állanak. Szemben velük a 167., 170. és 217-es orosz gyalogezredek egyes századai. December közepe óta állanak itt, úgy, hogy az ellenfelek körülbelül már megismerkedtek egymással.

Megható és elképzelhetetlenül fantasztikus ez a lövészárkok-élet. Költői lesznek a háború után, talán már most is vannak, ennek a földalatti életnek, az élve eltemetkezésnek. Lehetetlen másképp, mint meghatottan és szédülten ülni egy ilyen dekkungba, ahol mi úgy vacsoráztunk, teáztunk és szivaroztunk, a társas-érintkezés olyan formái között, mintha a Deutschmeister-kapitány a bécsi tiszti kaszinóban látott volna vendégül bennünket.

Szilveszter megható éjszakáját a Nida-menti táborban különös módon ünnepelték meg a katonák.

Éjfélkor, pontban tizenkettőkor háromszoros sorlüzet adtak le, amire az oroszok nem válaszoltak. A katonák kijöttek a fedezékekből, cigarettáztak és beszélgettek, teáztak a metszően hideg, de nem kellemetlen, tiszta, holdvilágos éjszakában. Ekkor történt, hogy az oroszok fehér zászlóval átjöttek — boldog újévet kívánni.

Mionsowa közelében a Nidán van egy kis hid. Felrobbantani egyik fél se tudja, mert mind a két oldalon erős állások vannak körülötte gépfegyverekkel és csak egy mozdulat kell hozzá, akármelyik oldalon, hogy egyszerre kerepelni kezdjenek a fegyverek. A hid tehát épségben van, persze senki se használja. A hid közelében mind a két oldalon éjszaka a legelőbbre kitolt posztok állnak, az ugynevezett horch-posztok, figyelő őrszemek. Január harmincegyedikén, mint mindig, ahogy alkonyodott, este egy cug állt föl itt egy zászlós vezetésével. Valamennyien, mint a kísértetek, fehér hó-kabátban. A zászlós estefelé beküldött egy katonát a következő jelentéssel:

— A tulsó oldalról átkiáltott egy tiszt, rossz né-metséggel beszélt, arra kért, jelentsem be a parancsnok urnak, hogy éjfél után fehér zászlóval néhányan át akarnak jönni. Mit csináljak?

Lösch százados volt a zászlóalj parancsnoka. Visszaüzente:

— Hát csak jöjjenek, ha akarnak.

A zászlós tudomásul vette az üzenetet és amikor a tuloldalról elrejtőzve és láthatatlanul újra megjelent az előbbi alak és megszólalt a hang, ezt a választ kapta:

— A parancsnok ur azt üzeni: jöjjenek, ha akarnak.

Az orosz tiszt még megmondta, hogy tizenöten fognak jönni. Egy óra felé tényleg jöttek. A horchposzt jelentette, hogy fehér zászlóval, fegyver nélkül jön egy csapat ember. Zavartalanul előreengedték őket a fedezékekig.

— Nem kötötték be a szemüket ezeknek a furcsa parlamentéreknek? — kérdeztem Nedjela kapitánytól, amikor a nevezetes Szilveszter-éjszaka történetét elmesélte a lövészárokban, Lösch százados dekkungjában, egy szomoru lámpa reszkető lángjánál.

— Nem! — válaszolta igazi bécsi kedélyességgel. Ugy se láttak semmit. És nagyon derék gyerekek voltak.

Az oroszok szóval átjöttek és a kommandást keresték. Odavezették őket Lösch kapitány elé, aki hivatalos komolysággal megkérdezte tőlük, hogy mit akarnak. Az oroszokat egy fiatal hadnagy vezette. Nem szólt semmit. Egy levelet adott át. A levél rossz németiséggel van írva és körülbelül az a tartalma, hogy a szembenálló orosz sereg bajtársi nagyrabecsüléssel és tisztelettel kíván boldog újévet a szembenálló ellenségnek. A Deutschmeisterek szívesen fogadták a küldöttséget és teával meg cigarettával kínálták az orosz katonákat. Az orosz tiszt azonban nem fogadott el semmit, azt mondta, hogy ennyire volt csak utasítása, tisztelgett és elment.

— Napokig volt mit beszélnünk! — fejezte be az előadást a kapitány. Témára tudniillik nagy szükségünk van. Mert szép-szép a lövészárók-élet, aránylag biztos is és nyugodt, mint egy penzió, csak nagyon unalmas... Unatkozunk...

A szilveszteri levél eredetije Péter Ferdinánd főhercegnél van.

**Péter
Ferdinánd
főhercegnél**

Éjszaka volt, késő és hideg éjszaka, amikor először láttam Péter Ferdinánd főherceget. A 25-ik gyaloghadosztály parancsnoka, altábornagy, József Ferdinánd hadseregearcsnok öccse, egy rozszant kis házban lakik, a nagy országút mentén, egészen elől, benne a legélénkebb tűz vonalában. Egy összelődözött orosz fatemplom mellett áll a földszintes ház, valamikor a fatemplom orosz papja lakott benne, most a főherceg-divizionárius lakik itt egész vezérkarával, generálisokkal, vezérkari tisztekkel, köztük Éliás pármai herceggel. A lövészárkokból jöttünk vissza. Másfélórai gyalogut, csikorgó hidegben, bokáig érő hóban, koromsötét éjszakában, állandóan és mindenfelé feldwachék között, akik ennek a jelenetnek minden teátrális hatásával mondják minduntalan:

— Halt wer da! Feldruf?!

Fél három lehetett, éjfélután, amikor beérkeztünk abba a faluba, ahol a Divizons-Kommandó van. Az izgató csendességben, amilyen csöndet csak a háború éjszakája tud produkálni, és ebben a teljes és áthatlan sötétségben, ami szintén csak háboruban van, feltűnt a kis ház, ahol minden ablak világos volt. Minden ablak alatt három kis ablakot kell érteni, ami mögött piros fénnel égett egy nagy petróleum-lámpa. Fél három volt, a Divizons-Kommandón még mindenki ébren volt, ott ültek az összes urak az asztal körül. Az asztalfőn a főherceg, ujságot olvasott, hangosan olvasott. Felolvasta az ujságot a tiszteknek, akik körülötte ültek. Péter Ferdinánd főherceg háttal ült az ablaktól, messze maga elé a lámpához tartotta az ujságot, hogy olvasni tudjon belőle. A tisztek érdeklődve hallgatták. Az asztal végén egy fiatal vezérkari kapitány, az arany-

gyapjas-rend jelvénye a mellén. Éliás pármái herceg. Az ablak alatt álltam, minden szó kihallatszott. Vajjon mit olvashat a főherceg, vajjon mi lehet az, ami e késő éjszakai órában annyira érdekli az illusztris társaságot, hogy egy divizionárius-főherceg olvassa fel, egy királyi herceg és több előkelő vezérkari tiszt áhítattal hallgatja. Biztosan valami fontos harctéri jelentés, biztosan valami érdekes stratégiai fejtegetés. A Pester Lloyd volt, amit a főherceg olvasott és a vékony ablakon át egészen tisztán lehetett hallani:

— Man schreibt uns aus Wien: Im Deutschen Volkstheater . . .

Megható volt ez a kép itt a messze idegenben és a késő éjszakában, a petroleum-lámpa világítása mellett, a vékony ablakon át, ahogy a főherceg ül a tisztekkel a háboru mindent megszüntető szolidaritásával, itt nincs rang és nincs különbség, itt csak valami elképzelhetetlen meleg közelsége van az embereknek egymáshoz, mintha mindenki egyforma volna, mert egyformává teszik ugyanazok az ambíciók és ugyanazok a vágyak, és kis hijján, igen, kis hijján, ugyanazok a szenvedések.

A kapitányunk, Miákich kapitány, a késő éjszakai órában bekopogtatott az ajtón és jelentkezett a főhercegnél, hogy neki, akinek ezuttal vendégei vagyunk, jelentést tegyen és elreferálja utunk eredményét. A főherceg apróra kikérdezte a kapitányt a lövészárkokban töltött éjszakánkról, hogy mit láttunk, hogy mit hallottunk, mit csináltak a katonák, nem hallottunk-e valami panaszt, nem láttunk-e valami bajt, történt-e valami . . . Reggeli-re pedig elvár bennünket az asztalánál.

Az orosz-lengyel falu, ahol Péter Ferdinánd divi-

zió-parancsnoksága állomásozik, a legelhagyottabb és legrongyabb kis fészek valamennyi között, ahol az orosz-lengyelországi utazásaim alatt megfordultam. A lakosságnak csak egy egészen kis része maradt meg, minden házban katonák, a legkopottabb szalmafedeles viskóban előkelő vezérkari tisztek laknak nem is szalmazsákon, hanem egyszerű szalmán, s talán csak valamivel rendesebb szoba az, ahol a főherceg lakik, de már Éliás páрмаi herceg vezérkari kapitány éppen úgy szalmán alszik egy csürnek is alig nevezhető szobában, mint ahogy mi nem aludtunk, mert az orosz-lengyel egerek sehogy sem hagytak nyugodni bennünket.

A főherceg lakásán volt a reggeli. Itt mutattak be bennünket Péter Ferdinánd főhercegnek.

— Nagyon örülök, hogy itt üdvözölhetem az urakat nálam. Sajnálom, hogy tegnap nem fogadhattam az urakat. Nem voltam itt. Künn voltam. Most kérem, legyen szerencsém a templomban, ahol egy istentiszteletet tartunk és azután a templom előtt fogom dekorálni a legujabban kitüntetett hősokeket. Igazán szép az uraktól, s a legnagyobb elismeréssel vagyok érte, hogy eljönnek ilyen messze és itt a fronton keresik fel a derék és minden elismerésre méltó katonáinkat.

A főherceget a telefonhoz hívták.

— Viszontlátásra a templomban.

Ott voltunk az összelődözött orosz templomban tartott megható istentiszteleten és ott voltunk a Deutschmeisterek dekorálásán. Az ünnepség után így szólt hozzánk a főherceg:

— Az urakat elvárom az asztalomnál ebédre.

Azután elbucsuzott és figyelmesen visszaszólt:

— Félegykor van az ebéd.

Egy egészen kis szoba, háromablakos, alacsony, néhány lépés széles, néhány lépés hosszú mindössze, ahol a divízió tiszti menázsija van. Két kisebb asztal van benne, ahol tisztek ülnek és egy nagyobb, ahol az asztalfőn a főherceg ül. Ennél az asztalnál generálisok és vezérkari tisztek ülnek. Az asztalfőn, jobbra a főhercegtől, a mi kapitányunk ült, balról én voltam a szerencsés. Ebéd alatt alkalmam volt hosszasabban beszélgetni a főherceggel. Egészen természetes, hogy ez a beszélgetés nem vonatkozhatott a stratégiai helyzetre, vagy isten ments, a külpolitikára. A háború esélyeiről se lehetett beszélni, csak olyan kérdéseket illet fölvetni, amikre a főherceg válaszolhatott.

— Fenség, — mondtam, — hallottam itt az uraktól, hogy tegnapelőtt egy shrapnell husz lépésre explodált ettől a háztól.

— Na igen, — válaszolt a főherceg, — tegnapelőtt történt a dolog. Megmutatták önnek a hüvelyt? Egy hasznunk mindenesetre volt belőle: a shrapnell rosszul explodált és a zárókészüléket is megtaláltuk, úgy, hogy egészen pontosan le tudtuk róla olvasni, hogy milyen messze van az ellenség. Már fel is használtuk ezt az adatot. Hétezerhét száz méter . . .

— Minden Divisionskommando ilyen közel van a fronthoz? — kérdeztem a főhercegtől?

— Az én divízióm, a huszonötödik divízió mindig ilyen közel van. Én már megszoktam az oroszok üdvözléteit. Tegnapelőtt olyan sűrű volt a shrapnell-eső, hogy már azt hittük, talán elárulták az ellenségnek a kommandó helyét.

— Fenséged tegnap kint volt a harcoló csapatoknál?

— Igen és a legjobbakat tapasztaltam, amint re-

mélem, Önök is a legjobbakat látták. A csapatok teljesítő képessége minden várakozást felülmúl, a legöregebb rezervisták ugyanugy, mint a legfiatalabb katonák, hihetetlen lelkeséggel és önfeláldozással harcolnak. Különösen jó katonáim vannak nekem, a bécsi Deutschmeisterek; a nagyvárosból való katonák elsőrangúak. Egy katonám súlyosan megsebesült, három sebet kapott, mert a két sebe után nem hagyta magát kivinni a tűzvonalból és egész nap harcolt. Súlyos sebesült, egészen gyöngye, biztos, hogy hónapokig való kezelésre van szüksége. Micsoda humoruk van ezeknek az embereknek. Amikor föltették a kocsira, vizsgasztaltam a súlyosan sérült, derék katonát, mire ő nevetve szólt: „Semmi az egész, Fenség, Bécsbe még csak szívesen elmegyek, egy napig ottleszek, látni fogom a Steffelt, azután jövök vissza... Három nap alatt itt leszek.“

A főherceg kedves volt, a beszélgetést állandóan úgy fordította, hogy számomra felhasználható érdekességekkel szolgáljon közben:

— Látták-e a mi kis katonánkat, a világ legkisebb és legfiatalabb Deutschmeisterét? Alexander Sozanszkynek hívják; tizennégy éves kis orosz fiú. Kotovicséből való. Az apja az orosz-japán háborúban esett el, az anyja most halt meg s a leégett és elpusztított faluban árván szaladgált az utcákon az apátlan-anyátlan szép kis fiú, amikor a mi csapataink oda bevonultak. Nedjela kapitány magához vette, egy cugsführer fiának fogadta, azután beöltöztették és a kis fiucska most itt van nálunk, még egy kis lova is van, a gépfegyver lovacskáját kezeli. Egész katonás, katonának tartja magát, szépen tiszteleg, már tud is valamit németül. Melde gehorsamst, bitte schön, danke schön, ennyit

már tud mondani s velünk van már több mint egy hónapja és jön mindig velünk. Ha kérdezik, mi lesz belőle, azt mondja, hogy Deutschmeister...

Később mégis csak a háboru tanulságaira és eredményeire fordult a beszélgetés. A háboruban nagyon sokat tanultunk, aminthogy az oroszok is az orosz-japán háboruban tanulták mindazt, amit most produkáltak.

— Milyen a katonák ellátása, Fenség?

— A lehető legjobb! — válaszolt a főherceg. — Az Etappen-Kommandó működése ellen igazán nem lehet panasz, mindent pontosan megkapunk.

— És hogy működik a Feldpost?

— Igazán kitűnően! válaszolt a főherceg, ez ellen valóban nem lehet panaszunk. Tessék megnézni, itt van egy Feldpost-kártya, a kis leányom írta. Két nappal ezelőtt adták fel Bécsben és már most itt van a messzi Orosz-Lengyelországban. Ez csak szép rekord.

És a főherceg megmutatta a kedves Feldpost-kártyát, amin nagy, kedves, gyerekes betűkkel írta üdvözlését a kis főherceg-kisasszony az apjának. Lieber und süsser Papa...

„Bálmehóme!”

Péter Ferdinánd főherceg mondta el nekem ezt a történetet, és ami ezuttal még fontosabb, *így* mondotta el:

— Van nekem itt egy öreg katonám, hetvennégy éves, ez biztosan érdekelni fogja Önt. Bécsi ember. Eljött hozzám és azt mondotta, hogy három fia van neki, mind a három katona és mind a három az én divíziómban. Ez a három fiu az ő egész vagyona. Mit

keressen ő Bécsben, a fiai nélkül? Sajnos azonban, elfelejtettem a nevét. Így pedig nem érdekes.

— Ó, fenség, válaszoltam, nagyon szépen köszönöm, így is jó lesz.

A főherceg azonban erősen gondolkozott, azután egyszerre az asztalra ütött és így szólt:

— Megvan, Hittlnek hívják. No de most meg a keresztnévét nem tudom.

Egy vörösszakálu szakaszvezető, akinek az arcáról épp úgy le lehetett olvasni a vallását, mint parolijának a három csillagáról a rangját, éppen fekete-kávét szolgált fel:

— Sie, Zugsführer! — szólt a főherceg.

— Befehl, kaiserliche Hoheit!

— Wissen Sie nicht, wie unser Hittl heisst?

— Kaiserliche Hoheit, melde gehorsamst, ich habe gewusst, aber ich hab's vergessen! — mondotta keményen a szakaszvezető.

— Also gehn Sie hinaus und fragen's nach in der Küche, dort wird jemand wissen.

A cugsführer két perc múlva visszajött:

— Kaiserliche Hoheit — mondotta keményen haptákba állva — der Mann heisst Moritz Hittl.

— Also Moritz Hittl. Also ein... Balmechome!... Wie Sie, Zugsführer — mondotta nevetve a főherceg.

— Was ist der Mann, kaiserliche Hoheit? — kérdeztem meglepetten a főhercegtől.

— Balmechome! — válaszolta a főherceg a legtermészetesebb hangon, megütődve és meglepve a kérdésen.

Miákich kapitány is megkérdezte, hogy tulajdonképpen pontosan mi az a balmechome. A főherceg nevetett és miután csodálkozott azon, hogy ezt egy

kapitány, aki a Kriegspressequartierhez van beosztva, nem tudja, így szólt:

— Balmechome egészen pontosan azt jelenti, hogy jüdischer Krieger. Zsidó harcos. Nekem sok zsidó katonám van és egyszerűség kedvéért ezeket együttesen úgy hívom, hogy balmechomek.

Azután komolyra fordította a derültté vált beszélgetést és így szólt a főherceg:

— Ha már erről beszélünk, meg kell mondanom a véleményemet a zsidó katonákról. Mondhatom, hogy a zsidó katonák nagyszerűen harcolnak, igazi hősök, bátrak és önfeláldozóak s ez nemcsak a városi zsidókra vonatkozik, akiknél ez a kérdés egészen mellékessé válik, hanem az egészen egyszerű, pajeszos zsidók is nagyszerűek, elsőrendű katonák. Nagyon meg vagyok velük elégedve.

**Német
katonavonaton
a meghódított
Orosz-
Lengyel-
országon végig**

Német katonavonaton a meghódított Orosz-Lengyelországon végig, két nap együtt német katonákkal, egy éjszaka a német-orosz határvárosban, Kattovitzban és ha a német vezérkar főnöke nyilatkoznék a helyzetről, a kilátásokról és a reményekről, az se mondhatna többet, reményteljesebbet és biztosabbat a német diadalról, mint a német katonavonat, a nagyszerű német katonák és Kattowitz. Az orosz határon az utolsó állomás Kattowitz, érintetlenül a háborútól, talán csak még nagyobb rendben és nyugalomban, mint máskor, él és gazdagszik és ragyog a rendességtől és a tisztaságtól. A német katonavonaton az új német katonák, frissek és erőteljesekek és a

háboru kezdetének legelső, lázas perceiben se lehet-
tek volna lelkesebbek.

Északarsarki expedícióra indulni, vagy Lodzba menni, egészen egyforma a mai viszonyok közt és a közlekedés mostani lehetőségeivel. A kattowitzi pályaudvaron, a legkülsőbb vágányon áll a katonavonat. Festeni való kép a perron: huszár és tiroli Kaiser-Jäger és német ulánus együtt, öreg szász népfölkelő puskával a vállán, hochdeutsch vöröskeresztes hölgy. A kora reggeli félhomályban nagy a mozgalom. Katonák, akik a perronon aludtak, fölcsedelőzködnek és sietve beszállnak. A perronon végigszalad egy leány ujságokkal a kezében:

— Extra Ausgabe! Kattowitzer Zeitung! Extra!

A kárpáti győzelem, a huszonkilencezer fogoly van benne. Minden katona vesz egy ujságot. Illetve kap.

— Was kostet? — kérdi a tiroli Kaiser-Jäger.

— Mit kóstál? — kérdi a huszár.

— Nichts! — ez a válasz és már tovább rohan az ujságokkal és már másnak a kezébe nyomja, ugyancsak ennyiért.

Az első állomás Sosnovice. A határkövet itt nem látni és a vámházakat se, mindez eltűnt a föld színéről. A sinek se szélesebb vágányuak itt még s mégis érezni, hogy ez már Oroszország. Nem a cirill betűk az állomási épületen és nem az, hogy rosszabb az állomási épület. Kopárság mindenfelé és mintha a földnek a színe is megváltoznék. Át kell szállni. Ezek a kupék nem mehetnek tovább a kolera miatt. A perronon egy halottat visznek végig feltűnően nagy koporsóban.

Sosnovicétől Censtochováig egy másik katona-

vonaton. Az ut elég rövid. Délelőtt tizenegy óra: Censtochova. A kolostoráról, a fekete Madonnáról s a gyilkos lelkésről híres Censtochova, mint minden talpalattnyi hely, ahova német ember a lábát teszi, egészen átalakult. Megtisztult és rendesebb lett, az egész képe más lett, nem egy piszkos orosz-lengyel város többé, hanem egészen német, ami egy a gonddal és tisztasággal. A pályaudvaron deszka-barakkok. Száz és száz katona eszik benne. Brötcheneket esznek. A gyors német leleményesség és szorgalom direkt Aschinger-filialékat kreált a messzi Censtochovában. Egész különös életet teremtett az új helyzet. Óriási a forgalom, rengeteg katona, német és osztrák-magyar. A házak még fellobogózva, zászlódiszben végig az utcák. Itt volt a császár, meglátogatta a híres kolostort, a censtochovai fekete Madonna híres kolostorát.

A censtochovai utcákon a katonák csak sétálnak. A kommandók és laktanyák előtt állnak csak katonák fegyverben, mindenütt önkéntes tűzoltók, fényes sárgaréz sisakokkal a fejükön és kis botokkal a kezükben. Censtochovói emberek ezek, felelősek a rendért és felelősségük komoly tudatában agyba-főbe verik a gyerekeket, akik rendetlenkednek az utcákon. A város végén a kolostor, egész városrész a híres templom és a censtochovai barátok kolostora. A kolostor előtt, mint állandó bucsu, egész sátozó tábor, mindenütt a fekete Madonnát árulják, Matka boska Censtochovska, kiáltják és mindenféleképpen és minden formában kínálják. Egy regiment koldus áll a kolostor bolthajlásai alatt és a nagy konkurrencia miatt minden rendelkezésre álló eszközzel licitálnak egymásra, egyik nyomorultabb és nyomorékabb a másiknál; a szerencsétlen emberroncsok borzalmas gyűjteménye ez. Egy öreg

koldus a kapuban, nincs lába és vak is hozzá, a földre kuporodik és valami csudálatos hangszeren, amit verkli-formára kezel, de hegedűhangokat ad, monoton játsza ugyanazt a melódiát és szivettépően énekel hozzá.

A censtochovai kolostor templomának belső képénél nincs megrendítőbb. Mint a halottak a limanowai csatatéren, megmerevedve és halomszámra fekszenek a földön, a jéghideg kövön asszonyok, férfiak, gyerekek, öreg koldusok és fiatal, elegáns nők. Láttam egy elegáns asszonyt belépni a templomba. Térdet hajtott, aztán úgy, ahogy volt, a selyemszoknyában, a prémes kabátban, a tollas nagy kalappal elterült a földön, és végigfeküdve a jéghideg kövön, félóraig mint egy halott feküdt és imádkozott. És így imádkoztak a többiek is, talán százan mindenfelé szétszórva. A censtochovai fakirok.

A pályaudvaron áll egy katonavonat. Egy hete áll már itt, de ma elindul. Ezen megyünk tovább Piotrkowba. A német hadvezetésnek egyik legnagyobb ereje és leghasznosabbnak bizonyult intézkedése az, amit itt elmondtak. A mozdonyvezetőtől a fűtőig és fékezőig, a vonaton utazó generálistól, vagy ezredestől kezdve le a lóápolóig nincs egyetlen ember, aki tudná, hogy a vonat mikor megy és főként, hogy a vonat hova megy. Valahol bewaggonirozták és akkor a vonat parancsnoka kapott egy lepecsételt írást, amiben benne volt egy állomás, egy közeli s jelentéktelen hely, azaz az utasítással, hogy ott várják be a legközelebbi parancsot. A nagy titoktartás, a hadmozdulatoknak ez a szigorú eltitkolása, ezer, de főként *egy* okból nagyon fontos és a német sikerek egyik legnagyobb titka. És most itt áll egy vonat, egy hete indult el Németország-

ból és ma kapta meg a parancsot, hogy innen Piotrokowig menjen. Ott lesz már a lepecsételt parancs: tovább . . . Hogy hová, azt senkise tudja.

A censtochovai pályaudvar a napsütéses téli délből elképzelhetetlenül érdekes. Az első vágányon a mi katonavonatunk. A másodikon vöröskeresztes sebesültszállító vonat, csupa hóditott waggon, Brüsszel, Gent, Brügge. Francia, belga feliratok. A harmadik vágányon magyar katonákkal teli vonat. Trombita-szignál. A hadnagy kiált:

— No, gyorsan, egy-kettő, készen vagyunk? Beszállni? Kohn, maga mindig elmarad. Ugorjon fel az utolsó kocsira.

A magyar vonat elrobog. Tüzelek. Valami szép nótát énekelnek:

— Rakassa ki, rakassa . . .

Magyar vezényszó és magyar nőta a censtochovai pályaudvaron . . . A német katonavonat talán száz waggonból áll. Csupa teherkocsi, a végére csaptak egy harmadosztályu waggont, ebbe szálltunk mi. Az ut Censtochovától Piotrokowig nem hosszú; lehet három óra, lehet három nap. Másfél nap lett belőle. Csupa Kriegsfreiwillige van rajta: gyalogosok, ulánusok, huszárok. Csodálatos és elképzelhetetlen, ahogy ezek a katonák, tízenyolc és tízenkilenc éves fiuk, itt állnak, ragyogóan felszerelve és duzzadva és szikrázva az erőből, a lelkességtől, a bátorságtól. Ilyen hadsereget, amelyiknek a hetedik hónapban ilyen pótlása van, nem lehet megverni. Ez csak győzhet. A fiatal katonák boldogan és nevetve, mint egy futball-mecsre, úgy mennek a harctérre. Mellettük elrobog a hosszú sebesültvonat és súlyos betegeket látni feküdni a nagy abla-

kok mögött. A fiatal katonák látják, hogy hova mennek. A sebesültszállító vonaton meghalt egy katona. Négyen viszik egy hordágyon egészen letakarva a holttestet. A katonák, a fiatal gyerekek kíváncsiságával megnézik, lebujnak, hogy a lepel alá nézhessenek. Szóval tudják, hogy hová mennek. És vidámak, tréfálnak, énekelnek. Nagyszerű külsejük mind, pláne az ulánusok és a huszárok; az egyenruhán kívül mintha valamennyiüket ugyanaz az érzés uniformizálná, az arcukon egyforma öntudat, önhittség, önbizalom, erő, főként büszkeség. Van köztük egy elragadó fiatal fiu.

— Ulan Schönfelder! — mondja, amikor megkérdezzük a nevét. Hentes a civilben, Briegből való, önként állt be katonának.

— Hány éves?

— Éppen ma lettem tizenkilenc!

Teleraktuk ajándékokkal a születésnapjára és a fess katona, mint egy nagy darab baba, mint egy katonának öltöztetett fiucska, áll és boldogan fogadja a cukrot, szivart, csokoládét, szalámit, konzervet, datolyát, malagát és bebujik egy sarokba, hogy egyedül megehesse. A többiek kérnek tőle és Ulan Schönfelder ad mindegyiknek gondosan megszámlolva és lecsipve egy-egy szem malagát. Kedvesek, gyerekesek, tisztességesek ezek a fiatal német katonák. És okosak is amellet. Hallgattam a beszélgetésüket. Az egyik a Mazuri-tavakról vitatkozott a másikkal, később egy csoportban afölött volt nagy vita, hogy a fényszórók milyen maximális távolságokra visznek. Okosan, komolyan és értelmesen beszélgetnek. Valamennyinek notesz van a zsebében. Az egyik, Kriegsfreiwilliger Heinrich Pufschl im . . . -ten Feld-Kavallerie-Regiment, megmutatta a naplóját. A primitív naplóból minden köte-

tes leírásnál jobban meg lehet ismerni a német katonát.

Az éjszaka borzasztó a hideg vonaton, hóban és nagy szélben, fütetlen harmadik osztályon. Reggel négy óra: Nova-Radomsk. Az állomási épület itt már a pusztítás nyomait mutatja. Gránátoktól elpusztított gázrezervoár, leégett állomás, kopár falak mindenfelé. Az állomással szemben Thonet-gyár gránátlövésekkel tele. A perronra nagy vályukat tolnak ki reggel, bennük friss víz, illatos szappan a szélén és hóféhér törülközők. Az egész vonat megmosakszik. Hét órakor már a rémes éjszakáktól elgyötört katonák olyanok, mintha parádéra mennének. A vonatunkba itt beszáll egy német szanitéckatona a szanitéckutyájával. A kutya illemtudóan és szinte emberi értelemmel leül a padra. A nyakán vöröskeresztes szalag. Megy a harctérre. A szanitéckatona az egész uton beszélgetett a kutyájával. Nem beszélt vele, hanem beszélgetett.

— Fázol, ugy-e fázol, szegénykém? — kérdezte a kutyától a katona.

Valamennyiünknek úgy tetszett, hogy a kutya igent intett. A hős szanitéckutyának mindenesetre igaza volt. Késő délután dermesztő hóviharban érkezünk meg a magyar vérrel hódított Piotrokowba.

Piotrokow

Piotrokow, németül Petrikau, a hasonló nevű orosz-lengyel kerület fővárosa, igen szép és érdekes, furcsa város, bár kétségtelenül nem ér annyit, mint a drága vér, amibe került. Ez a Piotrokow magyar katonák dicsősége, elsősorban budapesti, erdélyi és kassai katonák foglalták el véres és kemény csatákban. A nagy és gazdag

Lodz a németek záloga az orosz foglalásokkal szemben, Piotrkow a mi zálogunk. Piotrkow a mi Lembergünk és ezért érdekes nekem különösen.

A katonavonat egy kilométerre áll meg az állomástól és a töltésen végig kell bemenni a városba. A vonalat, ami egyik legfontosabb stratégiai vonalunk most, német és osztrák-magyar katonák őrzik. Az állomás épülete mellett fel van robbantva a vashíd, a visszavonuló oroszok minden hidat tönkretettek. A hidazonban a katonai mozdulatok lebonyolításához sürgős volt és nem volt idő rá építgetni és úgy, ahogy kell, annak rendje és módja szerint megcsinálni. Fél nap alatt hozták rendbe a hidat. A hid egész szélességében, talán tizenhat-husz méteren nyolc-tíz méter mélységbe megmozdíthatatlanul egymáshoz illesztett talpfa-gerendákat fektettek. Ebből egy olyan alépitmény keletkezett alig néhány órai munka alatt, ami minden fundamentumnál biztosabb és masszívabb. Erre az alapzatra ráfektették a sineket és a vonatok a csapatok bevonulása után következő napon már zavartalanul közlekedtek az improvizált hidon.

Az állomás épületéből csak az üszkös falak láthatók, mint a nyomai a szerencsétlen város eddigi viharos élményeinek. A háboru első napjaiban, mint ismeretes, először a németek foglalták el, aztán visszajöttek az oroszok, aztán mi foglaltuk el, aztán megint az oroszok, aztán a németek, azután újra, ezuttal utoljára az oroszok. December tizennegyedikén végre ismét az osztrák-magyar csapatok foglalták el Piotrkowot és azóta a mienk ez a szép kis város, amelyik egyáltalában nem egy meghódított és elnyomott város képét adja, inkább a felszabadítottét. Egy föllélekző, levegőhöz jutott város ez a Piotrkow most. Osztrák-

magyar uralom alatt áll, magyar világ van benne, de ez nagyon jól áll az arcához.

Éppen ma — február tizenötödikén — hirdették ki Piotrkowban, hogy a város és kerület ő felsége az osztrák császár és a magyar király szuverén hatalma alá helyeztetett. Cerimóniás formaságok nélkül, trombita és dob nélkül történt ez, egészen szimplán, közönségesen, mint egy telekkönyvi eljárás. A falakra piros színű plakátokat ragasztottak lengyel, orosz és német szöveggel és az egyetlen helyi lapban, a „Zycie“ (Élet) című lengyel ujság élén jelent meg a hivatalos Ogłoszenie, a hirdetmény. Történelmi nap ez itt ma és kétségtelenül mulasztás volna meg nem őrizni ezt az érdekes dokumentumot, amelyik a mi orosz-lengyelországi hódításunknak legfontosabb adata eddig. A nevezetes hirdetmény eredeti lengyel szövegének magyar fordítása szóról-szóra ez:

Ő felsége a császár és király nevében!

A cs. és kir. hadsereg által a lengyel királyság területén az orosz uralom alól kiragadott területeket az osztrák-magyar közigazgatás átvette. Igazságosság és jóakarat foglalt ezután helyet a kerületekben és kormányzóságokban. A Piotrkow kerületben, amelyhez ezután Lask kerület azon helységei is tartoznak, amelyekben e közlemény olvasható, — a piotrkowi kerületi parancsnokság vezeti a közigazgatást, Noworadomszk kerület közigazgatását, amelyhez Censtochowo és Vielun kerületek is tartoznak, a novoradomszki cs. és kir. kerületi parancsnokság vezeti a közigazgatás ügyeit. Magánszemélyek összes, eddig érvény-

ben volt birtoktulajdonjogai, ugyszintén a lengyel királyság területén eddig érvényben volt jogi alap-tételek továbbra is fennmaradnak, ha csak kény-szerítő okok nem készítetik ő cs. és kir. apostoli felségét arra, hogy azoknak megváltoztatását el-rendelje. Az uralkodó hadiállapot következtében a legközelebbi jövőben a hadsereg és a lakosság ér-dekében tilos az egyes kerületekből a következő cikkeket kivinni: gabonát, burgonyát, szénát, szal-mát, állati bőroket, kőolajakat, élelmiszereket, vágómarhát, lovat és egyéb olyan cikket, amelyre a hadseregnek szüksége van. A közigazgatási ható-ságok vezetői azon lesznek, hogy a háboru nehéz-ségeit enyhítsék, a lakosság pedig gondoljon min-dig erre, s segítse a hatóságokat jóakarátával.

Piotrokow, 1915. év február havában.

Cs. és kir. hadsereggparancsnokság.

A hirdetmény nem volt ujság Piotrokownak, csak fixirozta és meghatározta a két hónapos eddigi álla-potot. A piros plakátokat egész nap mégis nagy tö-megek olvasták.

Piotrokowot ugy kell elképzelni, terjedelemben, külsőben és jelentőségében is akkorának, mint például Aradot. A városnak van valami meleg és rokonszen-ves patinája, vannak szép öreg utcái, benne öreg len-gyel házak, nagy parkok, kastélyok, paloták is vannak a városban. A fő-utca a Kaliska-ulica, egy végtelenül hosszú, több kilométeres ut, amelyik keresztbeszeli az egész várost. A nevezetesség a törvényszéki palota,

amiből most nem is kórházat, hanem szanatóriumot csináltak a vezetői, Thirmann dr., Sötér dr., Christián dr., a budapesti XVI-os helyőrségi kórház orvosai. A nagy bankházból most tiszti menázsi lett és a szállodák is legnagyobbbrészt katonai használatba kerültek.

A Hotel Comfort, egészen rendes és jó külsejű szálloda, egy generális lakása, a Hotel Polskieban tisztek laknak és nincs olyan szálloda, ahol ne volna ki-függesztve az ajtóra, hogy szobák csak a katonai parancsnokság engedélyével adhatók ki. Tele van a város Cukierniával; a lengyel városokban legfontosabb a cukrászda, és a kávéház, és a vendéglő, a kaszinó, a klub és minden ezenkívül. Egész különös fényűzés van a borbély-ipar ugynevezett terén. Párisban vannak csak hasonló fodrász-termek, mint itt az ismeretlen, messzi Piotrkowban.

Kitünőek és olcsók a konflisok, és hogy az utca képe teljes legyen, rengeteg sok a rikkancs és a hordár. A rikkancsok az egyetlen helyi lapot árusítják és a lodzi német lapokat. A hordárok még az orosz uralomtól maradtak itt; piros sapka a fejükön, hasonló az orosz katonakéhoz. Van egy szép nagy színház is, de ez most nem játszik. Van viszont egy nagy mozi, ez állandóan zsúfolva van, legnagyobbbrészt katonákkal. Az utcákon déltájban és estefelé szép korzó, főleg a villanyfényben uszó Kaliska-ulicán. Egyik este, véletlenül, itt találkoztam Kazy báró őrnagy államtitkárral, másokkal, budapestiekkel. Minden rettentő drága, mindenhol ki kell függesztve lennie a legmagasabb áraknak, de ezek a legmagasabb árak, tényleg a legmagasabbak.

A piotrkowiak, a nyomortól eltekintve, amiben részük van, és amivel hősiezen küzdenek, lengyelek és

zsidók egyformán és őszintén meg vannak elégedve az új helyzettel.

— Csak az oroszok ne jöjjenek, minden jó lesz, akár német, akár osztrák-magyar uralom, csak orosz ne. Mi itt itthon vagyunk, Orosz-Lengyelországban vagyunk és ha a német vagy osztrák-magyar hadsereg van itt, nyugodtan élünk és zavartalanul végezzük a dolgainkat. Amikor a mieink jönnek vissza, az oroszok, a pincékbe bujunk . . .

Az orosz kozákok nemcsak Homonnán fosztogattak és raboltak, hanem saját hazájukban, az orosz-lengyel Piotrkowban is. Az állomás épülete körül az egész vidék el van pusztítva. Egy napig egy olyan hotelban laktam, aminek egyetlen ablaka se maradt meg, pléhvel és pakoló papírral voltak beragasztva az ablakok. A visszavonuló orosz csapatok elvitték magukkal az összes ablakokat, hogy a dekkungjaikhoz felhasználják őket. Innen vannak a jó orosz dekkungok.

— Uram, — mondták mindenfelé, — ha az oroszok még egyszer visszajönnének, amit ne adjon az Isten, akkor mi mind elmegyünk innen. Piotrkow üres lesz, ha az oroszok visszajönnek.

Magyar világ Piotrkowban. Mindenfelé magyar katonák, pesti tüzérek, erdélyi bakák, kassaiak, közös huszárok, honvédhuszárok, sok ismerős arc, mindenfelé magyar szó a korzón, a cukrászdákban, a vendéglőkben, mindenütt. A piotrkowi templomban láttam a vasárnapi istentiszteleten. Tipikus lengyel pap misézett. Egy magyar, kifent bajuszu huszárörrmester ministrált hozzá.

Mindenfelé magyar csendőrök, kakastoll nélkül, csukaszürke tábori sapkában, de ha egy szót se szólnak, az egyenruha distinkciói nélkül és a fekete-sárga karszalag ellenére is meg lehet ismerni a magyar csendőrt. A Kaliska-uticát keresztbeszelik a vasuti sínek és itt két csendőr áll őrt, hogy a nagy forgalmat rendbentartsa. Hosszu szekérsorok állnak itt és várnak, mert a sorompó le van eresztve.

— Azt a satöbbijét, mi lesz már? — kérdik a kocsisok.

— Mingyá! Mingyá! — mondják a csendőrök.

Egy huszár is nagyon haragszik, hogy a lovával ott kell ácsorogni az uton és nem mehet tovább. Jó magyarosan, alaposan kikerekítve szitkozódik. Egy rikancs átszuszik a sorompó alatt, a csendőr, ki éppen azt meséli, hogy egy sopronmegyei faluból került ide ebbe az átkozott havas Orosz-Lengyelországba, rákiált és egy jó, magyar szitkozódást röpit a megugrott gyerek után. Fölhangzik egy echt magyar kórus, alföldi, erdélyi és dunántúli szójárások ősi szimfóniája. Magyar világ Piotrowban.

A cár vadász- területén

A generális, akinek az inkognitóját itt sajnálattal megőrzöm, egvike a legkiválóbb, legelőkelőbb és legnemesebb katonáknak, a sok elsőrangú közt, akikkel eddig találkoztam. Mint katonát nem ismerhetem, erről nem beszélhetek, mint ember elragadó jelenség, elegáns, művelt, finom, rokonszenves. Klasszikus férfiszépség, római arc és daliás alak, egy régi római figura szürke tábori egyenruhában. Rendkívül szívesen fogadott bennünket a hadiszállá-

son, ami egyet jelent azzal, hogy az asztalnál, a legintimebb közelségében látott bennünket szívesen. Az egész egyénisége és minden szava annak a bizonyítéka, hogy nagyon megérti, méltányolja és becsüli munkánkat és mindenben utolérhetetlen) szivességgel állt a rendelkezésünkre. Nem engedte meg, hogy kiirjam a nevét. Nem akar, nem szeret szerepelni. Sajnálom, hogy nem nevezhetem meg a nagyszerű katonát. De hát minek kövessék el indiszkréciót?

— Hoen ezredes, — mondta, aztán mosolyogva hozzátette — pardon, már generális, nagyon helyesentette, hogy ideküldte önöket, s pláne azzal a különrendeltetéssel, hogy az itt nagyobb számban levő román nemzetiségű katonákat fölkeressék. Nagyon helyes és nagyon céltudatos ez a munka, mert meg fognak győződni róla és önökön át a nyilvánosság, hogy román katonáink mindenben felveszik a versenyt a monarchia többi katonáival, hősieen, becsülettel harcolnak, kitűnő katonák, sok dicsőséget szereztek maguknak.

A generális elmondta később, hogy errefelé, a Pílica vidékén, most csak pozíció-harcok vannak. Fedezékeink kitűnőek. Megtanultuk ezt is. A generális késő estéig együtt maradt velünk és rendkívül kedvesen beszélgetett mindenről olyan tájékozottsággal és alapos-sággal a legtávolabbi kérdésekről is, hogy egészen meglepő volt.

— Jó utat kívánok az uraknak és kívánom, hogy sok érdekeset és szépet lássanak, — ezzel bocsátott el bennünket a frontba. Meghatottan bucsuztam el a generálistól. Közben meghallottam, hogy nemrég esett el fiatal, kedvenc fia, egy fess vadászhadnagy . . .

Két automobilon száguldunk a megfagyott ország-

utakon; nem is száguldunk, a katonai autók repülnek. Átrobogunk Tomasowon, ami nem tévesztendő össze a galíciai Tomasovval. Inkább orosz, mint lengyel. A piactere éppen zsufolt, csupa tarkán pompázó szín és élet. Itt sok német katonát látni. Tomasownál letér az utunk és egy faluba jutunk, ahol már nem mehet tovább az autó. Idáig is életveszélyes az út. Az országutak mentén elhagyott állások, az országutakon nagy lyukak, amiket a gránátok vágtak elmúlt csatákban. Nem nagyon régen.

A faluban vár bennünket Redelhammer vezérkari kapitány. Ő kalauzol bennünket a frontba. A vezérkari kapitány a municíós-park kommandójának a házában vár; meglátogatjuk a tiszteket. Ott ülnek egy kis szobában, éppen ebédelnek, éppen „jól élnek.“ A gramofont egy Zerkowitz-nóta huzza. Itt kocsikra szállunk, apró kis vidéki fiákkerekre. Szép két kis fekete ló van befogva az én kocsimba, amibe a milánói kollégával ülök.

— Kié ez a kócsi?

— A tordai vagy a szebeni papé! — mondja a kocsis, egy nagyszebeni trén.

A Pilica hidján át már mindig közelebb érünk a lövészárkokhoz. Egy kis házban kommandó. Baitz vezérőrnagy — a harctéren lett generális az ősz ezredes — jó magyar ember, utbaigazit bennünket és nagy szeretettel beszél az ezredeiről, a gyulafehérváriról és a kolozsváriról. A brigád-kommandó egy kis faluban van. Itt pihen a rezerva, éppen menázsiznak a katonák. Nagyon itthon vannak itt, e messzi Orosz-Lengyelországban, az erdélyi székely és román legények. Az erdő szélén meg kell állni a kocsiknak. Innen már gyalog lehet csak tovább menni.

*

Az erdő, amiben járunk, nagy, szomorú erdő, sűrű és vadon, a cár erdeje, a cár híres vadászterülete . . . Itt vadászott azelőtt a cár, Nikolajevics nagyherceg és évekkel ezelőtt ilyen időtájt járt erre Vilmos császár is a mostaninál lényegesen barátságosabb vadászon. Spalaban áll egy kis kastély, a cár vadászkastélya. Most magazin van benne és istálló.

— A cár várhat egy kicsit, amíg megint itt vadászik! — mondta valaki.

— Der Zar wird sich kratzen, — mondja a vezérkari kapitány — ha megint idekerül. Nem maradt egy gombostű se a kastélyban. Érdekes, a kozákok vittek még el mindent magukkal emléke. Nekünk még egy pohár se maradt. Pedig nem lett volna érdektelen emlék. Egy szép pohár a cár címerével.

Az erdő gazdag lehet vadban. Elejtett szarvasok nyomai mindenfelé; nyilván a katonák lőtték, aztán itthagyták az agancsát és a bőrét. Legalább jól élnek a katonáink a cár vadjaiból. Az erdő szélén élénk jön egy főhadnagy, Müller Ervin. Meginvitál bennünket az ő dekkungjába. Butorozott, különbejáratu szoba ez a föld alatt, politirozott ágy van benne és szekrény, meg székek és külön előszobája van fogassal. A butorokat a szomszéd faluból hozták, meg az erdő fái-ból csinálták. Teával és erdélyi specialitással kínál bennünket, kürtös kalácsal, amit egy kolozsvári katoná csinál mesterien.

*

Lövések hangzanak, egyenkint és szórványosan puskalövések, amik sokkal izgatóbbak, mint az ágyutűz, mert nyugtalanítóbbak. Mindig sűrűbben és keményebben kopogva, majd zizegve hangzanak a lövé-

sek, amint az erdőben, a cár erdejében, a mi Argonne-jainkban beljebb megyünk és egy nagy fensikra érünk, ahol az erdő megszűnik. Szemben egy másik erdő, ott már az oroszok állnak a szélén. Nincsenek ötszáz méternyire se.

Egész város van itt dekkungokból. Az erdő ad sok fát, a fedezékek nagyszerűek. A katonák szivesebben maradnak itt, mint a szomszéd faluban. A katonahumor nevéket adott a dekkung-utcáknak. Van természetesen Hindenburg-strasse, Mackensén-gasse, Danklring. Azt a bizonyos teret Poincaré-platznak hívják, nagy címtábla van a közepén. Az utat, ami odavezet Grossfürst Nikolajevics-allée-nak keresztelték el. Ezek az utcákon át jutunk a századkommandáns dekkungjához.

Az ötödik századnak a kommandánsát, Hüttler kapitányt keressük fel a dekkungban. Nagy szoba ez; ágy, kályha, asztal, székek benne. Az asztalon telefon, egy szakaszvezetőnek állandóan a fülén a kagyló. Hódy kadét nagy vitézségi éremmel a mellén, éppen jelentést tesz a kapitánynak. Itt már sűrűn hangzanak a lövések. Tíz-tizenöt perc ut a lövészárokig.

— A futóárkok tele vannak vízzel. Azon át nem lehet kimenni. Ha ki akarunk jutni, meg kell reszkiroznunk az utat itt fönn, átvágni a futóárkok fölött! — mondja a kapitány. Megkockáztatjuk?

— Meg.

— Nem nagy a rizikó. Egész kis valószínűség, hogy mozgó, egyenkint haladó alakokat eltaláljanak. Minden esetre vigyázzunk.

A puskalövések egyre pattognak és sokszor hallani, zi-zi, így csinál, ahogy egy golyó belefuródik a hóba, vagy egy fába ütődik. Szemben egészen tisztán

látni az ellenséget: sziluetjeit a fedezékeknek. De hát ez éppen elég. A fedezékek mögött ideirányzott gépfegyverek és fegyverek vannak. A gépfegyver pedig a legveszedelmesebb. A katonák csak ezt respektálják, jobban, mint a Haubitzokat.

Össze-vissza kigyózó vonalban futnak végig az árkok az erdő szélén. Minden svarmra átlag egy katonára esik, aki őrt áll a lőrésben megerősített fegyvernél, vagy a gépfegyvernél és hogy odaát se unatkozzanak, két-három percenként lead egy-egy lövést. Átlag hat-nyolcszáz lépésre vannak az oroszok. De vannak helyek, ahol ezer-ezerkétszáz lépésre vannak és néhány pont van, ahol háromszáz lépés az egész távolság. Itt egész jól látni az ellenség állásait és a drótkakadályokat itt is, ott is. Ahogy az árokban bujkálunk, a katonák dolgoznak vagy üldögélnek, levelet írnak vagy főznek, vagy énekelnek a dekkungjaikban. A többi pedig a helyén áll. Egy román gyerek mereven áll a fegyverénél, tiszteleg, ahogy közeledünk hozzá. Éppen most sütötte el a fegyverét.

— No, fiam — kérdi tőle magyarul a kapitány, bennünket pedig figyelmeztet, hogy ez a legveszedelmesebb pont, ide vannak legközelebb — no, mi újság. Nagyon nyugtalankodnak odaát?

— Igen. De hát én is beléjük eresztettem egy párat.

A kapitány is odaállt a fegyverhez. Ő is beléjük ereszt egy párat.

A cár erdejében, az ő híres vadászterületén, ahol azelőtt csak az atyuska járhatott meg a nagyhercegek és Vilmos császár, Ferenc Ferdinánd vadásztak ott vendégségben, most alaposan megváltozott viszonyok között lényegesen különböző és sokkal egyszerűbb tár-

saság vadászik. Így vadászik. Egyszerű székely legények, erdélyi oláhok, vajjon álmodták-e valaha a gyógyói havasok alatt, hogy ők még az életben a cár vadászterületén fognak vadászni. És hozzá, micsoda vadra. Emberre.

I.

Macóch a piotrokowi fegyházban

A Kaliska-utcán, a piotrokowi korzón, délben, a színes és zavaros tömegben, feltűnik egy furcsa uniformis. Magyar huszárok, osztrák landwehrek, német tüzérek és minden elképzelhető egyenruha közt is egészen különös és feltűnő. Orosz. Orosz sapka, orosz felöltő, orosz csizma, az orosz sipkán az orosz katonák ismeretes jelvénye, az ovális pléhdarab, az atyuska szeme. Az orosz uniformis nyugodtan és otthonosan sétál, jobbra-balra szalutál, se előtte, se mögötte nincs eszkont. Orosz és mégse fogoly. Az első orosz, aki nem fogoly és mégis orosz. Az orosz, akinek kis kard is lógott a baloldalán és a jobboldalán revolvertáskája volt, érthetően kíváncsivá tett, mint ahogy igen sokat a tisztek közül is, akiknek szalutált, akik visszaköszöntek neki, de nem tudták kicsoda és utánafordultak, mint egy feltűnő démonnak a kisvárosi korzón. Az orosz a korzó végén átvágott egy téren, lefordult egy mellékutcába, aztán befordult a Bilkowski-utcában és megállt a 28—30. számú épület előtt. Bezörgetett a furcsa, nehéz kapun. Egy alak kinyitotta az ajtót és mereven szalutált.

Itt álltam a Bilkowski-utca 28—30. számú ház előtt.

— Mi ez? — kérdeztem az első embert. — Mi ez a ház?

— Piotrorowskaja Tjurma! — mondta oroszul és a világ legtermészetesebb hangján, megszóva azzal a gesztussal és az arcnak egy olyan játékával, ami azt jelenti magyarul is, oroszul is, hogy hát az ilyesmit illik tudni.

A Piotrorowskaja Tjurma óriási épület, négy utcára nyílik, háromemeletes, sok apró ablaka sűrű vasrácsal borítva. Az egyes frontjain örök állnak, orosz sapkával és az övükön ez a két betű: P. T. Piotrorowskaja Tjurma, a piotrokowi fegyház, egyik leghíresebb fegyintézete az orosz birodalomnak, Orosz-Lengyelországban pedig a legnagyobb. Híres, nagyon nevezetes ház ez, sok bűn és sok gazság, még több igazságtalanság tapad hozzá. Engedélyt szereztem a katonai parancsnokságtól és meglátogattam a piotrokowi tjurmát. Egy darab Szibéria ez a fegyház és itt ül a híres Mazur Macóch . . .

A piotrokowi fegyháznak a háborúval való összefüggése valóban érdekes. Először a németek foglalták el s olyan hirtelen jöttek, hogy az oroszok nem készülhettek el a fegyencek elszállításával és amikor elvonultak a németek elől, itt hagytak négyszáz fegyencet a nyolc-kilencszáz fegyencre berendezett fegyházban. Jöttek a németek és a meghagyott őrseget fogságba vetve, katonákkal őriztették a fegyházat, miután kiengették a német, a lengyel származású elítélteket, természetesen az enyhébben elítélteket. Később látták, hogy egész felesleges katonákkal őriztetni a fegyházat és mindenért felelőssé téve az igazgatót, visszarendelték az őrseget. Aztán megint az oroszok jöttek, de más gondjuk volt, semhogy a fegyencekkel törődjenek s amikor újra a németek jöttek, újra a régi helyzet maradt.

Decemberben az osztrák-magyar hadsereg foglalja

el Piotrokowot, véres csatákban kiverve az oroszokat. A piotrokowi fegyház tehát a mi fenhatóságunk alá került a fegyencekkel és Mazur Macóchhal és minden egyéb gyilkosával együtt. A tábornok, aki Piotrokowban kommandirozott, úgy intézkedett, hogy a fegyház őrsége megmarad, az igazgató felelős mindenért. Meghagyták az egyenruhájukat és a revolvert is az oldalukon. Tőlünk kapják a rendes fizetésüket és a fegyház egész ellátása a mi terhünk. Így van az, hogy karddal és revolverrel felfegyverzett orosz ellenségek járhatnak a meghódított Piotrokowban. Az igazgatótól a fegyőrig valamennyien a régi egyenruhájukban járnak. Csak egy fehér szalag a balkarjukon, amikre rá van ütve egy bélyegző a kétfejű sassal és ezzel a felirással: K. und k. Kreiskommando in Piotrokow. Ez az egész. Vajjon az oroszok így csinálnának-e? Lembergben nem így csinálták.

II.

A zörgetésre megnyilik a fegyház nehéz kapuja, csikorog és tölgyből van, mint ahogy a könyvekben áll. Az őr, aki a kaput kinyitja, nagy szakállu, ősz, kövér orosz, nagy kulcsokkal, festeni se lehet külön orosz tömlőctartót. Nem kérdezősködik, nem akadékoskodik. Sietve bezárja utánam a kaput és szalad előre, hogy egy kis lépcsőn fölvezessen az igazgatói irodába. Az első szobában az inspektor, Budzinsky József. Parasztasszonyok és férfiak állanak az asztala előtt. A fegyencek rokonai. A háttérben az ismerős kép: látogatás a fegyházban. Magas vasrács, mögötte a darócruhás fegyenc egy őrral, a rács előtt egy asszony, az anyja, vagy a felesége, fegyenceknél sohase lehet tudni.

Az inspektor az igazgatóhoz utasít. Két magyar tüzérel tárgyal éppen az inspektor és a tárgyalás elég nehezen megy. Ő se tud németül és a magyar tüzerek éppen annyit tudnak, mint ő. A tüzerek nehezen tudják megmagyarázni, hogy rekvirálni jöttek a fölösleges sárga és vörösrezt. Az inspektor még nehezebben magyarázza, hogy nagyon kevés réz-holmi van a fegyházban, de nyugta ellenében szívesen kiadja. A másik szoba az igazgatóé. Kamalszkij József az igazgató. Magas, fekete, fiatal ember, mint egy orosz tiszt, egészen olyan. Akit a korzón láttam, a Kaliska-utcában, délben.

Kamalszkij, a fegyház-igazgató egészen jól beszél németül:

— A fegyházat kívánja megnézni? Nagyon szívesen állok a rendelkezésére. Megszoktuk már a látogatásokat. Főleg a németek voltak itt sűrűn. Ők tudták, hogy itt a híres Macóch...

A fegyháznak a háborúval összefüggő sorsáról a következőket mondta az igazgató:

— Nyolcvannégy orosz állami alkalmazott maradt itt. Háromszázharminc fogoly. Rendben végezzük a dolgainkat és semmi bajunk nincs a katonai hatóságokkal. Amikor az osztrák-magyar csapatok bevonultak ide, jelentkeztem a kommandánsnál és azóta osztrák-magyar fennhatóság alatt állunk. Pontosan kapjuk a fizetésünket, a katonai hatóságok gondoskodnak a fegyház ellátásáról is.

— Mit szól a háborúhoz?

— Semmit se szólhatok. Orosz ember vagyok, nincs véleményem.

— Katona ön, hogy ilyen katonai uniformisban jár? És a sapkáján a csillag?

— Nem, minden magasabb rangu állami tisztviselő hordja ezt az egyenruhát és ezt a jelvényt.

— Tudnak a foglyok a háboruról?

— Nem valamennyi tud róla. A nagy bombázások idejében majdnem pánik tört ki a foglyok közt; a cellák ajtait csapkodták és tomboltak. Nem tudták, mit jelent a rettentő ágyuzaj, ami itt bent úgy hatott, mint egy pusztító földrengés. Nem lehetett megnyugtítani őket. Egy-két bomba beesett a városba is. Nem nyugtathattuk meg őket, mert mi sem voltunk nyugodtak. A legnyugtalanabbakat levezettük a pincébe, a sötét zárkákba. Ott biztonságban is voltak és megnyugodtak.

A fegyház két diszpldányáról, a censtochovai bünösökről nem rejtett büszkeséggel beszélt Kamalszkij, az igazgató:

— Itt ül a híres Mazur Macóch és itt ül a rablásban büntársa Starczevski.

Mialatt a fegyház folyosóin járunk, sötét és rossz illatu bolthajtások alatt, alázatosan köszönő rabok és keményen szalutáló örök közt, az igazgató feleleveníti a híres gyilkosság történetét:

— Valamikor igen sokat irtak a Macóchról. Talán annyit, mint most a világháboruról. 1912. tavaszán történt a híres gyilkosság a censtochovai kolostorban. Feltűnt, hogy a csodatevő fekete Madonna ékszeréit lopják, és hogy a pénzek is fogynak. A csodatevő kép több gyémántja hiányzott. A gyanu Mazur Macóchra esett, az egyik szerzetesre, aki egy Starczevski nevű társával és szolgájával, Zaog Szaniszlóval együtt lopott. Titokban nyomoztak utánuk és Macóchról minden kiderült. Nemcsak a rablás, de gyilkosság is. Kiderült, hogy Macóch megölte a fivérét. És hozzá micsoda

körülmények között? Macóchnak volt egy fivére Varsóban, sürgöny-hivatalnok és Macóchnak volt egy barátnője is Varsóban, híres szépség, Helena Ksisanovszka. Évekig tartott a szerzetes szerelmi viszonya a gyönyörű nővel és ezért lopkodta az ékszereket és a pénzeket. Amikor már feltűnő és kinos lett a viszony, Macóch rábeszélte a fivérét, hogy vegye el Helenát. A fivér örömmel belement az üzletbe; egy gyönyörű nő és hozzá a jóságos fivér még nagy hozományt is adott. Megvolt az esküvő és Macóch tovább folytatta a viszonyt, ezuttal már a fivére feleségével. Később féltékeny lett a fivérére, elhatározta, hogy megöli. Oda csallta a censtochovoi kolostorba, ott fejszecsapásokkal megölte, Zaog nevű szolgájával együtt egy zsákba varrta és a kolostor tavába dobta. Aztán Varsóba ment és a rablott pénzen és ékszerekkel Amerikába akart szökni. Helenát kapacitálta, hogy szökjék vele, de Helena közben a fivért szerette meg és nem akart szökni. Közben kiderült a gaztett, a tó hullámai fölvetették a holttestet, minden nyilvánvaló lett. Macóchot körözték, Macóch szökött és Krakóban elfogták. Nagy szenzáció volt a pörének tárgyalása. Most hadikórház van a teremben, ahol a bűnpört tárgyalták. Mindenki azt hitte, hogy felakasztják Macóchot, de csak tizenkét esztendőre ítélték. Zaog eltűnt, a szép Helenáról se tudni már semmit. Macóch és a bűntársa itt ülnek...

Mintha egy muzeum érdekes példányáról volna szó, úgy beszélt róla az igazgató.

— Akarja látni Macóchot? Akar beszélni vele?

És kiadta a parancsot, hogy azonnal vezessék elő a híres Macóchot. Izgatott lettem, ahogy közeledett a nagy ember.

III.

Ez aztán a háborúval igazán csak a legtávolabb-ról függ össze, mégis kénytelen vagyok megírni találkozásomat és beszélgetésemet exsacerdos Damasus Macóch-hal, a rabló és gyilkos censtochovai szerzetessel, az utolsó esztendőök legnagyobb és legkomplikáltabb gonosztevőjével. Az oroszok ítelték el, itt ül a fegyházban a meghódított Piotrkowban, s ha közvetlenül orosz fegyőrök őrködnek is fölötte, Macóch a mi foglyunk . . .

Az első emeleten van a fegyház kórterme, egyszerű deszkából összerótt kórházi ágyakon fekszenek egymás mellett az elítélt betegek. A második szobában négyen vannak. Hárman fekszenek, a negyedik egy kis zsámolyon ül és az ágy fölé görnyed. Az ágy mint íróasztal, rajta tinta, toll, könyvek. Világítás egészen kevés és egészen ideillő; magasról szivárog be a vasrostélyos ablakon és éppen csak az első ágyra jut belőle, a többi már olyan mély homályban van, hogy egyáltalában nem látni a benne fekvők arcvonásait. Hárman fekszenek, kettő közülük súlyos beteg, a harmadik könnyebb, ez felöltözve, darócruhában fekszik. A negyedik az ágy előtt ül és dolgozik.

— Macóch! — kiált az igazgató, ahogy a szobába érünk.

A sötét alak a zsámolyról az ágy előtt fölemelkedik és alázatos tisztességtudással megáll. Furcsa félszegséggel, — a fegyencek külön félszegsége ez, — esetlenül meghajtja magát és köszöntést mormol. A censtochovai szerelmes, rabló és gyilkos szerzetessel alaposan elbánt a fegyház. Ahogy itt megöszülten, kusza szakállal és borostás hajjal, sápadtan, betegen,

puffadtan, nagy kötésekkel áll a vastag darócruhában, inkább a szennyes koldusokra emlékeztet a censtochovai kolostor kapualjából, mint a templom tiszta barátaira. Macóch most olyan, mint a rones, amellett beteg, az összes mirigyei gyulladásban vannak a nyakán és fájdalmas furunkulusai vannak. A feje és a nyaka be van kötve és nem tudja mozgatni a fejét, s a merevség még szomorubb figurává teszi.

— Macóch, ez az ur azért jött el ide, hogy megnézze magát és beszéljen magával.

Macóch meghajtotta magát. Az igazgató tolmácsolta a beszélgetést. Macóch itt a fegyházban, egészen magára hagyva, a maga nyomorára, csak testi szenvedéseiről tud. Minden kérdés nélkül kezdi:

— Nagyon beteg vagyok, kérem szépen. Mindegyikem meg van dagadva és nagyon fáj. Felvágták, most még jobban fáj.

— Mennyire ítelték el?

— Tizenkét évre!

— Mennyi van még hátra?

— Kilenc és fél. De . . . én nem számolom . . . sohase fogok kiszabadulni . . . Itt halok meg . . .

— Miért ítelték el?

— Raboltam és gyilkoltam.

— Bűnös?

— Nagyon, nagyon! De itt olyan rossz, itt annyit szenvedek, hogy talán megbűnhődöm és megvezeklek. A szenvedés mindent megbocsájt, talán csak az én bűnömet nem! — mondja ájtatosan, de meggyőződés nélkül.

— Megbánta, amit tett?

— Nagyon, őszintén. Sokat sirok. Ha nem gondolnám, hogy az öngyilkosság még nagyobb bűn, már

régen a falba vágtam volna a fejemet. De hát türök, szenvedek, talán megvezeklek.

— Tudja-e, hogy háboru van?

— Igen. Hogyne tudnám — és hogy mutassa az informáltságát — önök, németek, hadat üzentek Oroszországnak.

— És a monarchiának nincs háboruja Oroszországgal?

— Ausztriának — gondolkozott Macóch, aztán annál határozottabban mondta — nincs!

— És honnan tudja, hogy háboru van?

— Hát a bombázás miatt. Összel hallottuk először, azt hittem földrengés van. Aztán megmondták, hogy háboru. És onnan tudom, hogy sok idegen katonatiszt volt itt a fegyházban.

— Hol vannak a bűntársai? Zaog, a szolga, akivel a gyilkosságot elkövette, és Starczevski, akivel együtt rabolta a templomot? — kérdeztem kiméletlenül.

— Zaog, nem tudom, hol van. Sztarczevski itt ül, — sunyin az igazgatóra nézett — első emelet, tizenégy . . .

A gyilkosságot akartam elmondadni, de az igazgató, aki a kérdéseket tolmácsolta, lebeszélt erről. Hagyjuk a nyomorultat, mondta, minek hazudjék még valamit. Elég sok a bűne! . . . Az igazgatót megkértem, kérdezze meg tőle, mit tud a híres, szép Helenáról, a varsói gyönyörű távirdáshisasszonyról, aki mindennek az oka. Az igazgató megkérdezte; felpiszkáltuk az égő parazsat a szerencsétlen gyilkosban.

— Nem tudom, hol van! Nem tudok felőle semmit! — mondta és mélyen sóhajtott.

Aztán hozzám fordult és izgatottan kérdezte:

— Ön talán tud valamit Helena Ksisanovskáról ? . . .

Macóchnak a rablásban bűntársa, Sztaniszlav Starcevszki, az első emeleten, a 14-es cellában ült, illetőleg állt, amikor beléptünk hozzá. Szék nincs a cellában, csak asztal tele könyvekkel és egy kis sublád is tele írásokkal, imakönyvekkel, szentképekkel, a tetején pléh-edények és evőeszközök, meg egy kis thermos-üveg. Sötét, igazi orosz cella, tiszta és elég tágas, de borzalmas, a nehéz dupla fa-ajtója, az ablaka, a levegője, az illata, a szín. A rothadás színe és illata mindenfelé. Starcevszki cigarettázott, amikor beléptünk hozzá.

— Szabad itt a raboknak cigarettázniuk ?

— Oh igen, hogyne. Az csak természetes. Hát ha enni szabad ? — mondta az igazgató.

Starcevszki Macóchhoz képest egyszerü utazó zsebtolvaj; ő csak pénzt lopott és egypár kegyesert, de nem ölt, nem gyilkolt és erre büszke. Elég jól beszélt németül.

— Macóch az oka mindennek. Ő beszélt rá a bűnre és ha tudtam volna, hogy mért, hogy a saját aljasságait leplezze vele. Nekem nem is kellett, mint neki. Nem is tudom, mért tettem.

Starcevszki sirni kezdett.

— Mennyire van elitélve ?

— Nyolc évre !

Vigasztaltam :

— No, nyolc év, semmi, hamar megvan. Hármat már leült. 1919—20-ban kiszabadul. Ha jól viseli magát, talán már előbb, 1918-ban. Igaz ?

Az igazgató nevetett a naiv vigasztaláson és azt mondta, hogy igaz.

— Sohase megyek én el innen, uram, érzem azt én. Itt halok meg a cellában. Egészen biztosan tudom.

Nem beszélt többet. Nem is volt mit, nem is érdekelt volna semmi tőle. Egyszerű és közönséges kis tolvaj ez az ex-sacerdos, nem egy komplikált gonosztevő, mint a Macóch. Az igazgató is sietett innen. Erre nem olyan büszke, mint a Macóchra. Starczevski autogrammot adott, Beirta a noteszomba a nevét:

Isidorus Starcevski
ex Sacerdos
Czestochowa

Visszafelé még egyszer láttam Macóchot, ahogy átmentünk a kórtermen. Odaadtam neki a noteszomat és beleíratam vele is a nevét és ő is rangjának pontos megjelölésével írta le a nevét:

ex Sacerdos Damianus
Macoch

— Köszönöm! — mondtam.

Macóch — az igazgató belesápadt a jelenetbe — elfeledkezett magáról a megiszteltetéstől és az udvarias hangtól és bucsuzóul — kezét nyújtott. Mit csináljak és az ember különben se tudja, mitől hizik. Krieg ist krieg. Kezet fogtam a híres Macóchhal.

Lodz

A Grand-hotel Lodz közepe most és több okból a legfontosabb pontja a városnak. Az elegáns, ötemeletes szálloda, hajdan, békében, legföljebb gazdag és vegyes publikumáról lehetett nevezetes. A kalandos életről volt híres, ami benne folyt; milliomos oroszok és erősen kifestett varsói hölgyek voltak a törzsvendégei. Cirilbetüs a hotel felírása, de vörös-fehér-feketére festett faköpnöyeg mellett öreg szászországi népfölkelő posztol előtt. A hallban még a régi portás, egy kövér orosz, az egyenruhája erősen hasonlatos az orosz tisztek egyenruhájához. Két naptár egymás mellett. Az egyikben február huszonhatodika volt a tavasznak beillő téli napon, amikor megérkeztem Lodzba, a másik naptáron, az oroszban még csak február tizenhárom.

A kilencedik német hadsereg kommandója fogadott bennünket. Huth kapitány, a Nachrichten-Abteilung vezetője pontosan tudta az érkezésünket. Piotrokowtól Lodzig három óra az automobil-ut, a legérdekesebb és legviharosabb orosz-lengyelországi csatatereken keresztül. Piotrokowból, amikor elindultunk, az ottani osztrák-magyar kommandóról telefonon jelentették az elindulásunkat. Az őrség Lodz külvárosánál bennünket is, mint mindenkit, feltartóztatott. Az őrséget előre figyelmeztették, hogy jövünk. A német népfölkelő-őrmester betelefonálta az érkezésünket és így

volt lehetséges, hogy amikor berobogtunk a Piotrkowska-uticára, Lodz zsufoltan népes főutcájára, mintha azt mondanám, hogy az Andrássy-utca vasárnap délután, ott állt már a hotel előtt egy elegáns német tiszt és öt kis cédulát tartott a kezében.

Először is elkvártélyoz bennünket, mondotta, a többi majd azután következik. Az elkvártélyozás új fogalmával ismerkedtünk itt meg a sok keserű és kínos emlék után, az erőszakkal, könyörgéssel, fenyegetéssel vagy pénzzel szerzett galíciai, orosz-lengyelországi, szerbiai kvártélyok után. Huth kapitány átnyújtott öt cédulát. A cédulákon mindenkinek a neve és a száma a Grand-hotel egy szobájának. A nyomtatás alján egy bélyegző: Kaiserlich Deutsches Gouvernement in Lodz.

Lodz még mindig fel van lobogózva és ez annak az emléke, hogy néhány nappal ezelőtt itt járt Vilmos császár. Gyönyörű nap volt, Vilmos császár először járt a hódított városban, a németek keleti Brüsszeljében, mert csak ehhez lehet hasonlítani a kicsit piszkos, de nagyjában szép és rendkívül érdekes, gazdag világvárost, Lodzot. Vilmos császár egy napot töltött csak Lodzban. Korán reggel érkezett és az egész világ rendőrsége tanulhat abból a rendből, amivel itt a császárt fogadták. Czenstochovából jött automobilon a császár; pontosan nem tudták az érkezését, csak annyit lehetett tudni, hogy kilenc óra előtt érkezik. A város parancsnoksága megtiltotta a napon, hogy délelőtt kilenc óráig élő ember az utcán mutatkozzék. Minden házért a háznak két lakóját felelőssé tették és ezek a ház előtt álltak. Minden házzal szemben vállra tett fegyverrel, tisztelegve, a másik járdáról fixírozva a szembenlevő házat, állt egy-egy katona. A házak lakói,

akik házukért felelőssé voltak téve, feleltek azért is, hogy egy ablak se nyílik ki és se virágot, se egyebet, semmit nem hajítanak ki az ablakokból. A császár kilenc órakor robogott végig Lodzon és a Grand-hotelbe ment, ahol megreggelizett. Reggeli után ismét automobilra ült és a város közelében egy nagy gyakorlótéren tábori istentiszteleten vett részt. A gyakorlótér négy sarkán gépfegyverekkel álltak diszörséget és az istentisztelet egész ideje alatt három repülőgép keringett a tér fölött, mint német sasok, amelyek kiterjesztett szárnyaikkal őrzik a császárt.

Lodzból egy kis Berlint csinált a német erő, a német energia és a német rend. A rend itt a legfontosabb és a legszembetűnőbb, döntő és mindennél előbbrevaló. A német rend vallami egészen különös. Ezzel a renddel nyerik a csatákat és ezzel a biztos és halálos renddel érik el a németek, hogy egy közel hatszázezer lakossal bíró világvárost, mint Lodzot, két hónap alatt egy csendben és nyugalomban élő német várossá transzformáltak. Az utcákról eltűntek a régi rendőrök. Lovas és gyalogos népfölkelők a rendőrök most és idevaló lakosok, akik a karjukon fehér, kék és sárga karszalagokat viselnek a német kormányzóság bélyegzőjével és betűkkel meg számokkal, amik beosztásukat jelzik. Láttam egy öreg lodzi benszüllöttet, ahogy egy kis bottal a kezében járt fel és alá egy háztömb körül. A balkarján kék karszalag, rajta ez a jelzés:

B
—
IV

Ez a B és ez a IV azt jelenti, hogy az illető a B kerület negyedik házcsoportjának az öre, és hogy ezért

felelős. A lodzi polgárőrség kitűnően funkcionál. Természetesen német katonai kommandó ellenőrzi; nagyszerűen működik és sok katonai erőt szabadít fel. A lovasrendőrök, akik katonák, a járdákon állanak a lovaikkal. A járdák szélén ezek a lovasok, mint közép-kori bronz-szobrok, masszívan és szigorúan állanak, mozdulatlanul és keményen. Elgondolkoztam, hogy ha lovasrendőrök, hát miért nem állanak a kocsituton, miért a gyalogjárón. Hát nem a nagy kocsiforgalom miatt és nem a sok automobil miatt. A lovaskatonák a gyalogjárók szélén az idegen erőnek és a hódító hatalomnak mindennél jellemzőbb demonstrálói. A lovasrendőrök nyerge végén egy nagy fa-tokban Mannlicher is van. A jobb kezükben egy kis pálca. Egyik fegyverüket se kell használni, egyikre sincs szükség. Pusztá és nyers jelenlétük olyan erős és olyan szigorúság, hogy nincs fegyver, amelyik azt fokozhatná.

Ahogy az ember Lodzba ér, el kell menni a lóversenytér mellett. Most trén-telep és Automobil-Werkstaette van a néhai versenytéren. Minden nagy gyár és minden üzem akcióban van. Amelyiknek elmentekült a tulajdonosa, vagy ahol tulzott orosz hazafiságból beszüntették volna a munkát, ott már németek dolgoznak. Általában, Lodznak egész rendes a képe és nemcsak most rendes, a hódítás harmadik hónapjában, hanem mindjárt az első napokban egészen normális volt. A városi villamosok cirilbetűs tábláikkal zavartalanul közlekednek. A jegyeknek, amiket öt és tíz kopekért adnak, még orosz a szövegük, de már német katonák lyukasztják, mint ahogy a villamos kocsikat is német katona-kocsivezetők vezetik. A konfliktusok a régiék, ravaszok és zsarolók, ezeken még a németek se segítenek. A hordárok is a régiék. Piros,

lajos, orosz katonasapkájuk van, az övükön, mint egy tölténytáska, egy kis irattáskát hordanak, úgy, hogy egészen katonásaknak látszanak. Messziről orosz katonák, közletről öreg polyákok. Sok mozi van Lodzban és két színház. A színházak közül azonban csak az egyik játszik, valami lengyelzsidó operett-társulat vendégszerepel benne. A moziknak is vegyes a műsoruk. A képek között varieté-számok. A publikum tulajdonképp német katona. A színházak, a mozik állandóan zsúfolva.

Legérdekesebb az utca. Rengeteg a koldus és a német katona-rendőrök minden szigorú igyekezete hiábavaló a tolakodó koldusok ellen. Mint a külföldi fürdőhelyek rikkancsai, valami egész különös ösztönnel megérik az idegent és türelmetlenül molesztálják valami alamizsnáért. Sok a rikkancs is; a két helyi lapot árulják és berlini újságokat.

— Lodzer Zeitung!

— Neue Lodzer Zeitung!

— Berliner Illustrierte! — ezek az állandó csatakiáltások.

Délben és este nagy és fényes a korzó a Piotrowskaja utcán, amelyik ekkor, a ragyogó villanyfényben olyan, mint a berlini Friedrichstrasse. Nőkben, a híres lodzi nőkben és elegáns és változatos egyenruhájú német tisztokban nagy a forgalom. A lodzi korzón csak apró és tolakodó lépésekben lehet menni, olyan sűrű és nagy a tömeg. A lodzi korzót — pláne a világtörténelmi jelentőségű időben — semmihez sem lehet hasonlítani. Ehhez hasonlító érdekes, színes és furcsa korzó nincs a világon és mindenekfölött ez a Piotrowskaja utca a könnyű, sőt egészen könnyű erkölcsök korzója. A mellékutcák az erény utjai.

Német katonák állanak a járdák közepén, mint Londonban, Párisban, Berlinben vagy Bécsben a legforgalmasabb főutcákon a rendőrök. Kis pálca a kezükben, mozdulatlanul állnak a sűrű tömegben, a tolongó tömeg közepén és mialatt hatvan kilométerre innen a nehéz, sőt legnehezebb ágyuk dörögnek és a lövészárkokban dolgoznak a gépfegyverek, ezek a német katonák a világ legnyugodtabb és legtermészetesebb hangján mondják a monoton figyelmeztetést:

— Links halten! Links halten!

Links halten, mondják, mintha e percben semmi se volna fontosabb annál, hogy a lodzi korzón baloldalt menjenek a sétáló kifestett hölgyek, a lodzi zsidók, a koldusok és a monoklis német tisztek. Ez a links halten nemcsak a német erőnél is nagyszerűbb német rendet demonstrálja. Ez a links halten mindennél jobban jellemzi a németek szituációját Lodzban.

General Mackensen

A IX-ik német hadsereg parancsnoka, Mackensen tábornok, a legkülönb és legeredetibb katonafigura, akit valaha láttam. Egy angol-német oroszlán, ősz, de daliás és ifju aggastyán, katona, német katona, ahogyan már a könyvekben se áll, csak egészen régi és elsárgult könyvekben, fametszeteken és rézkarcokon találni hozzá hasonlót. A lényében, a fellépésében, pusztán a megjelenésében valami egészen különös rendkívüliség van, erő, méltóság és tekintély. Császári jelenség ez a Mackensen tábornok.

Varsó felé operál a hadserege, Orosz-Lengyelország legexponáltabb vidékén és tekintélyes győzelmek vannak mögötte. A szállása egy igen előkelő és

jól berendezett, nyugateurópai értelemben is elsőrangú hotel egy hódított városban. Az utca, a hol a szállása van, nagyon népes és forgalmas, de a ház előtt megszűnik minden forgalom. A kapu előtt szuronyos katonák posztolnak, a járdán, a ház két szélénél pedig rendőrök térítik el a publikumot. Még katonák se járhatnak erre, csak azok, akiknek a kommandón van dolguk. Az autók se állhatnak meg a ház előtt, csak a kaputól ötven-hatvan lépésnyi távolságban szabad csak megállniok.

Az első emeleten lakik négy szobában Mackensen tábornok, s hátrább van az irodája. Szanatóriumok előtt, ha nagyon sulyos és nagyon előkelő beteg fekszik benne, szalmát hintenek, hogy az elrobogó kocsik lármája ne zavarja a nagyon sulyos és még előkelőbb beteget. Itt, e hadiszállás körül, ez jut az ember eszébe. Szalmát nem hintettek az aszfaltra és aránylag mégis csend van. A ház falán és a környékező szomszédos házak falain feltűnő plakátok figyelmeztetik az automobilot a csöndre. A ház körül tilos lármásan és nagy sebességgel elrobogni. A kipuffogót el kell állítani és túlköt csak a legszükségesebb esetben szabad használni. Sziréna egyáltalában tilos.

Azt hiszem, hogy e percben az egész világháború hadi színterén nincsen még egy ilyen előkelő hadiszállás, mint a Mackensen tábornoké. A német nagy főhadiszállás egy franciaországi városkában, Hindenburg főhadiszállása Keleten, vagy a mienk, vagy az oroszoké valahol Brest-Litowskban, egyik sincs korántsem ilyen előkelően elkvártélyozva, mint Mackensen tábornoké. Persze egészen véletlenül. Mackensen német hadserege volt már hátrább is, messzebb is Orosz-Lengyelországban és a hadsereg parancsnoksá-

ga volt már rombalőtt orosz-lengyelországi kisváros házikóiban is, nem úgy, mint most, egy egészen elsőrangú palotában, az élet legfényűzőbb kényelmei között.

Mackensen kora reggeltől késő éjszakáig dolgozik. Reggel a szobájában reggelizik s akkor egyenesen átmegy a kommandóra. Félegykor van az ebéd. Berlinben, az Adlon-hotelben sem lehet előkelőbb az étterem, mint itt. Egy patkóalakú óriási asztalon teritnek. Német katonák teritnek, egyszerű népfölkelők, és az ember azt hinné, hogy ez lehetetlen, ez valami ördögös csoda, hát ez is lehetséges, hogy öreg és fiatal népfölkelők olyan fénnel és izléssel teritnek, mint az udvari ebédekhez szokás. Az asztalokon minden helyen virág, tányérok egész sora. A szalvétában írógéppel irt, másolt étlap és egy szál virág. A népfölkelők egyszerű ruhájukban teritnek és szervíroznak, csak egy kis kötény van előttük: A. K. ez a jelzés rajta. Armee-Kommando. Az egész munkára felügyel egy idősebb katona.

A német kapitány, akit a kommandón kalauzolá-sunkra mellénk rendelték, észrevette elragadtatott csodálkozását ezen az előkelő harctéri életen:

— Éltünk mi rosszabbul is. Most viszont jól élünk, mert jól élhetünk és a lehetőségeket nem kerüljük ki.

— De ezek a pincérek?

— Hja, — nevetett a kapitány, — éppen ez a mi hadseregünk titka. Mindenkit oda kell tenni, ahová való, amihez ért. Ezek a szimpla népfölkelők itt, civilben a legelőkelőbb hotelek legkitünőbb pincérei. Éppen úgy, ahogy a lodzi villamosokon berlini villamos kalauzokból lett katonák a kalauzok és ha valahol üzembe hozunk egy szeszgyárat, egészen bizonyosan

olyan katonák dolgoznak benne, akik az egész életüket szeszgyárakban töltötték.

Amíg Mackensen érkezésére vártunk a fényes étteremben, ami az ebéd kezdetét jelentette, a német kapitány érdekes példákat mondott el a civil mesterségnek a háboruban való felhasználásáról.

Félegy, a nagy hotel étterme már zsufolásig tele. Generálisok és magasrangú vezérkari tisztek. A legkisebb rang is vezérkarhoz beosztott főhadnagy vagy pilóta-főhadnagy. Mint végszóra megjelenik Mackensen. Egyszerre elcsendesedik az óriási terem. Mindenki feláll és az ősz tábornok jobbra-balra bólogatva a fejével, megy végig a termen, az asztalfőre. Mellette generálisok ülnek. Az egyik, akivel ebéd előtt beszélgettem, mondotta:

— Nem nyolc, hanem harmincöt kilométerre vagyunk e percben Varsótól. Nem igazak a tulzó hírek. Nehéz, nehéz, nagyon nehéz lesz. De leszünk még közelebb is.

A terem érdekessége egy fiatal pilóta. Varsó fölött tett fontos felderítő repülést. Még be se érkezett a hadiszállásra, már megkapta a vaskeresztet. Az új vaskeresztes vitéz odaáll Mackensen elé. A tábornok gratulál neki. Az ebéd egy félóráig tart. Egy órakor, mintha óraműre járna itt minden, Mackensen feláll és kifelé indul. Amíg a nagytermen végigmegy, mindenki állva marad. Mackensen az ajtóban még egyszer megáll és szalutál. Mélyen meghajtja a fejét. Eltűnik. Megy fel az első emeletre az irodába. Dolgozni megy . . .

Este hasonlóképp megy a dolog. Félkilenctől kilencig tart Mackensen vacsorája. Ilyenkor felolvassák

a legújabb jelentéseket, rendszerint ilyenkor olvassák fel Höfer napi bulletinjét. A német jelentést már az ebédnél felolvassák. Mackensen este kilenckor bont asztalt. Ilyenkor azonban még soká együtt maradnak a tisztek és beszélgetnek. A városban szigorú a záróra. Tíz óra után minden helyiséget bezárnak. A zárórát igen szigorúan veszik. Például este tízkor mindenki nek távoznia kell a vendéglőkből. A megkezdett vacsorát se lehet befejezni. A tányérokat elszedik a vendégek elől.

A németek minden aprólékosságra és részletre kiterjedő figyelemmel és gondossággal hódítanak. Orosz-Lengyelországot nemcsak fegyverekkel hódították meg, de a kulturának és a szorgalmas munkának minden elképzelhető eszközeivel. Népkonyhákat tartanak fenn és kenyér-gyárakat hoznak üzembe, fürdőket és kinematográf-színházakat nyitnak meg és még — ujságokat is adnak ki. Piotrkowban, ahol osztrák-magyar a közigazgatás, lengyelül jelenik meg egy Zynie című napilap, amit a katonai parancsnokság tart fenn. Lodzban a németek egyszerűen folytatják a meglevő ujságokat, de nem szubvenciókkal támogatva vagy segélyezve, hanem egészen katonai alapon. Katonák, akik civilben nyomdászok voltak, nyomtatják a lapot és ujságírókból lett katonák szerkesztik. A Lodzer Zeitung és a Neue Lodzer Zeitung riporterei tartalékos hadnagyok. A postát is egész liberálisan kezelik a németek. Szigorú a cenzúra, de mindenki írhat és minden nyelven írhat levelet. Bélyeg nincs forgalomban. A levelet nyitva kell beadni a Feldposton levő szekrénybe és rá kell írni:

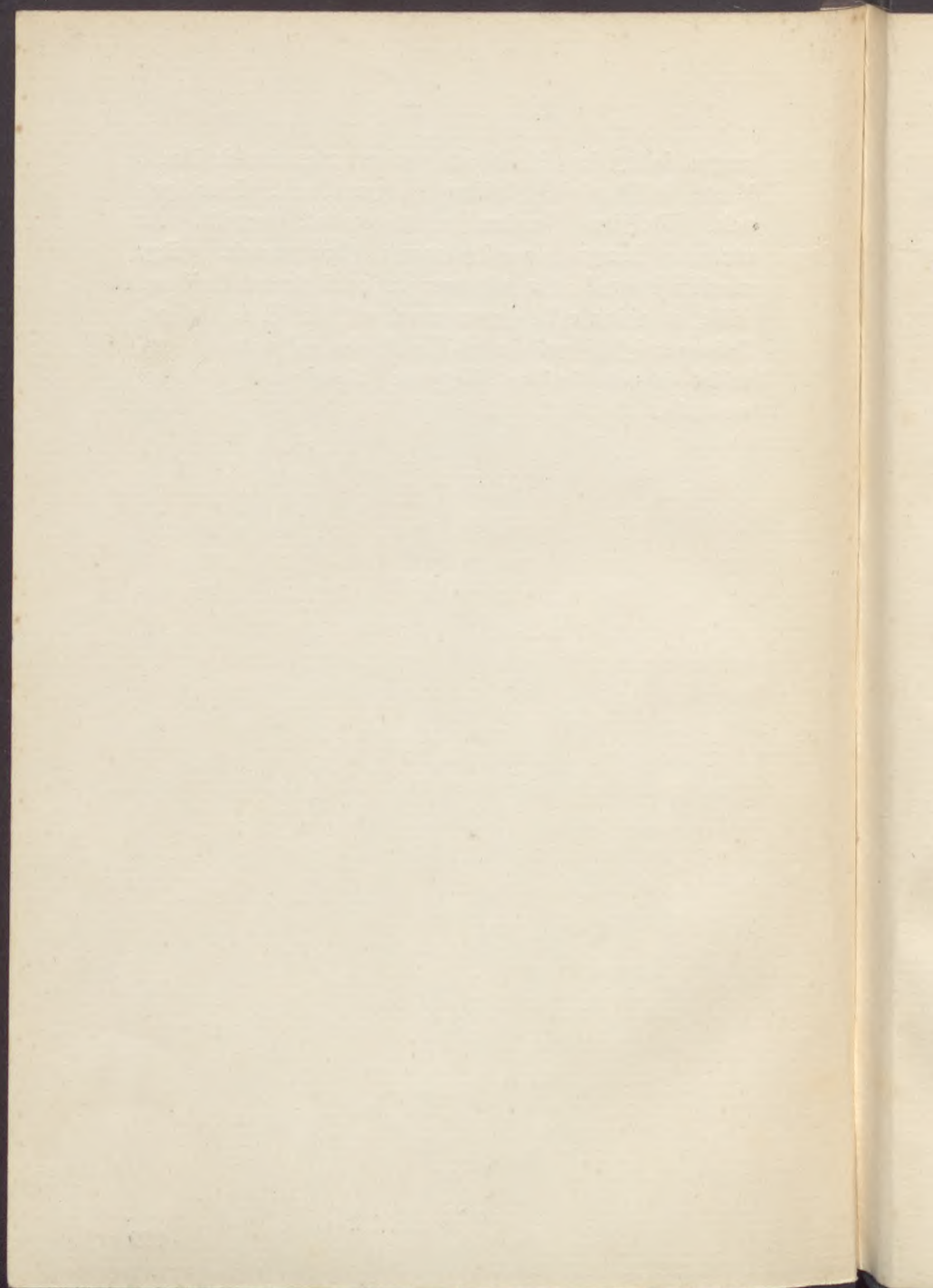
K. Deutsche Feldpost. Katonák, civilek egyformán igénybe vehetik a Feldpostot, portót senkinek se kell fizetni. A postán találtak rengeteg orosz levelezőlapot. Ezekre ráütötték a német sást és most ezek is rendes levelezőlapok. Igen nagy a szigorúság a meghódított egész Orosz-Lengyelországban a németek alatt, de igen nagy a rend is. A németeknek valami egész külön talentumuk van átformálni, a saját képeikre formálni a meghódított városokat.

A lodzi Grand Caféban

Van Lodzban egy kávéház, a Grand Café. Ennek a kávéháznak az interieurje a világháború legfrappánsabb képe. Az ablakokban, a legjobb asztaloknál orosz és lengyel nők, híres varsói és még híresebb lodzi dámák. Hátról lodzi előkelőségek kártyáznak és sakkoznak. Az asztalok zsúfolva német tisztekkel, a legtöbbször, majdnem valamennyin vaskereszt. Akik már idáig jutottak, nagy utat tettek, megszolgálták a vaskeresztet. Ilyen a kávéház belül, egész különös és vegyes forgalom. Varsói és lodzi nők, oroszok, lengyelek; német tisztek, osztrák-magyar vezérkari tisztek és honvéddhuszárok, vörös ördögök, akiknek éppen itt van dolguk. Ilyen belül és az ablak előtt egy meghódított város. Szászországi népfölkelők masíroznak, berlini autóbuszok száguldoznak és egy messziről jött automobilról leszáll egy osztrák-magyar generális. Micsoda élet ez itt, milyen tarka, milyen különös; történelmi képek ezek itt Lodzban, Orosz-Lengyelország szívében. A lodzi Grand Café előtt monoklis német tisztek sétálnak, mint az Unter den Lindenen és fixírozzák a

lengyel hölgyeket. Mellettem vaskeresztes tisztek ülnek. Most találkoztak, örülnek egymásnak, beszélgetnek. Utoljára Verdun alatt voltak együtt. Az utcáról hangos vezényszavak hangzanak. Egy zászlóalj vonul át a városon. A lodzi Grand Caféban ülök, az ablak előtt éppen most váltják fel az őrséget Szászországból való népfölkelők és én nem tudom miért és nem tudom hogyan: Sarajevo jutott az eszembe.

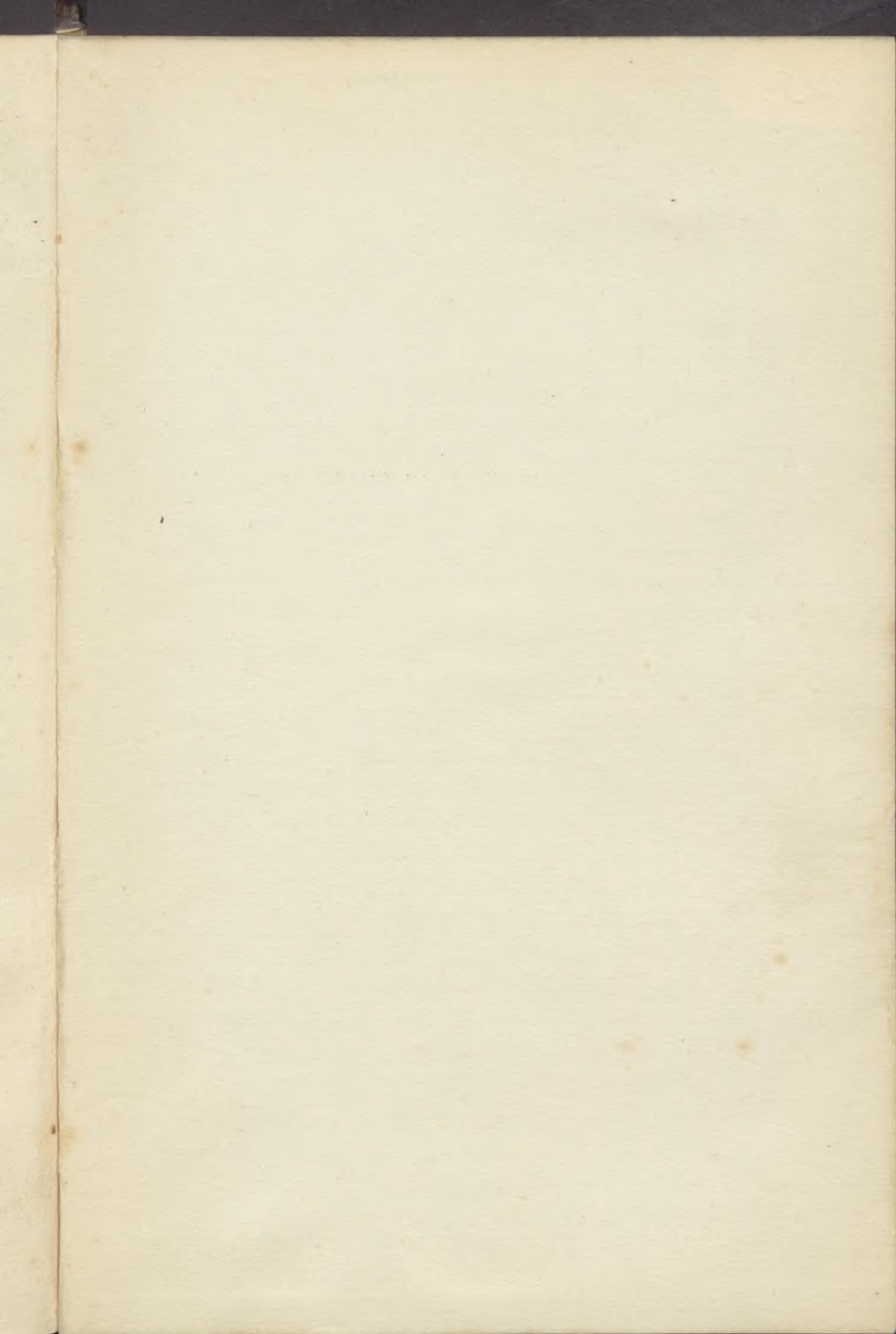

TARTALOM

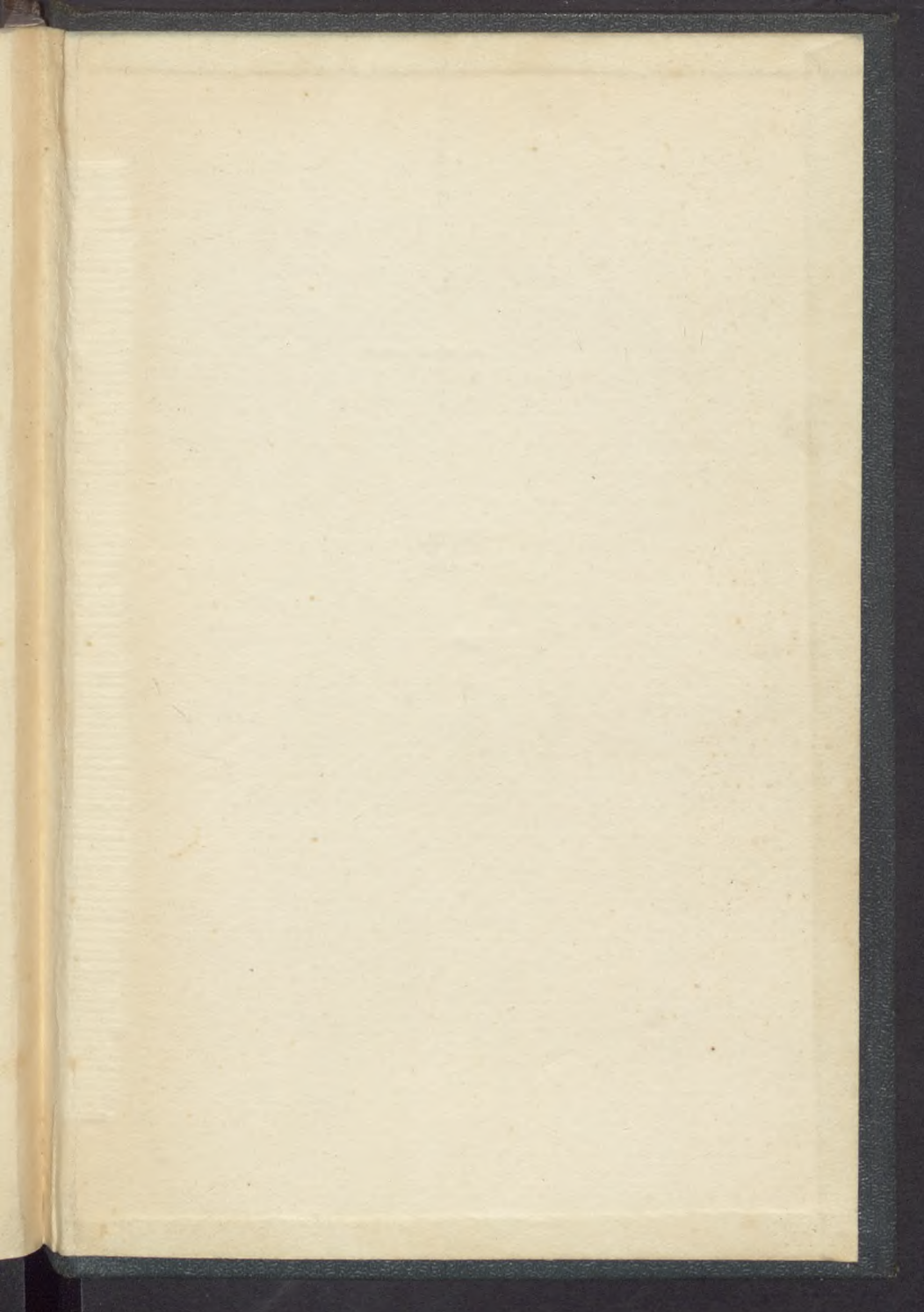
	Oldal
Előszó: Sarajevotól Lodzig nyolc hónap alatt . . . — —	3
Sarajevo junius huszonkilencedikén — — — — —	5
Princip — — — — —	11
Sándor trónörökös imádkozik Ferenc Ferdinándért —	18
Pribicsevics őrnagy és a Narodna Odbrana — — —	23
A harctérre. . . — — — — —	27
Hogy él egy k. und k. haditudósító? — — — — —	32
A frontba — — — — —	39
Neu-Sandectől Przemyslig — — — — —	40
Przemysl — — — — —	52
Hullák a drótsáncokban — — — — —	57
A halál öt lépésről — — — — —	61
A Café Stiebertől a shrapnellekig — — — — —	65
A nowy-miastoi csatatéren — — — — —	70
A harctér szaga — — — — —	76
Przemysltől Péterváradig — — — — —	80
Szerbia egy nagy temető — — — — —	83
A fübe harapni — — — — —	89
Limanowa — — — — —	95
Dukla és vidéke — — — — —	105

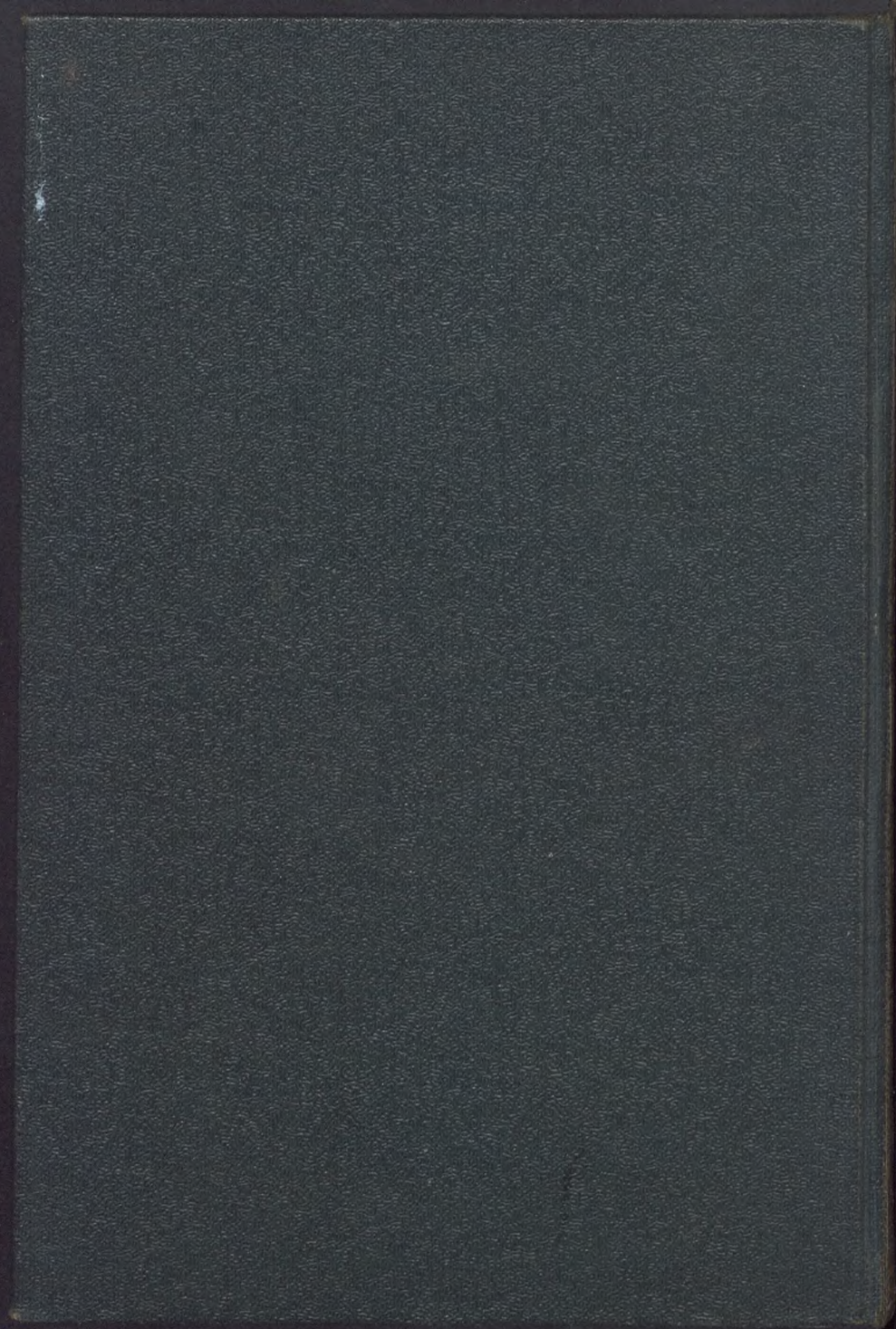
	Oldal
A Nida partján az első hadseregnél — — — — —	108
Vacsorán Dankl hadseregparancsnoknál — — — — —	112
Szövetséges repülőtábor — — — — —	116
Repülésem a Dankl-hadseregnél — — — — —	120
A harminc és felesek — — — — —	125
„A Nida mentén csak ágyuharcok voltak . . .“ — — — — —	131
Éjszaka a Deutschmeisterek lövészárkaiban — — — — —	137
Péter Ferdinánd főhercegnél — — — — —	142
„Ballmechóme!“ — — — — —	147
Német katonavonaton a meghódított Orosz-Lengyel- országban végig — — — — —	149
Piotrokow — — — — —	155
A cár vadászterületén — — — — —	161
Macóch a piotrokowi fegyházban — — — — —	167
Lodz — — — — —	178
General Mackensen — — — — —	183
A lodzi Grand Caféban — — — — —	188

1,000

HERCZEG
SARAJEVO-
TÓL
LODZIG

